

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

На правах рукопису

ДАВИДЕНКО Олена Василівна

УДК 37 (438) "1939/1945"

ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДПІЛЬНОЇ ОСВІТИ У ПОЛЬЩІ
В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник –
доктор педагогічних наук, доцент
Аніщенко Олена Валеріївна

Ніжин – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
 РОЗДІЛ І. РОЗВИТОК ПІДПІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПОЛЬЩІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	13
1.1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії та джерельна база дослідження	13
1.2. Аналіз базових понять дослідження.....	24
1.3. Періоди організації та розвитку підпільної освіти в Польщі у роки Другої світової війни	37
Висновки до першого розділу	52
 РОЗДІЛ ІІ. НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС У ПІДПІЛЬНИХ СЕРЕДНІХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ І ПРОФЕСІЙНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ (1939 – 1945 РР.).....	54
2.1. Організація навчально-виховного процесу в підпільних середніх загальноосвітніх школах.....	54
2.2. Організаційно-педагогічні засади діяльності підпільних професійних шкіл	81
2.3. Таємна організація вчителів та її роль в організації підпільної середньої загальноосвітньої і професійної школи	92
Висновки до другого розділу	102

РОЗДІЛ ІІІ. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ ПІДПІЛЬНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ (1940 – 1945 РР.)	105
3.1. Розвиток підпільних осередків вищої освіти	105
3.2. Підготовка педагогічних кадрів у закладах підпільної вищої освіти Польщі (1942-1944 рр.)	130
3.3. Роль Департаменту освіти і культури, Освітньо-шкільного бюро західних земель у розвитку вищої підпільної освіти та науки.....	139
3.4. Тенденції розвитку підпільної освіти в Польщі у роки Другої світової війни	151
3.5. Спецкурс «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.)» у професійній підготовці сучасного вчителя.....	169
Висновки до третього розділу.....	179
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185
ДОДАТКИ	214

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах інтеграції України до європейського освітнього простору особливої актуальності набуває вивчення зарубіжного й вітчизняного педагогічного досвіду, звернення до його найкращих зразків у контексті загальних напрямів розвитку європейської освіти. У зв'язку з цим науковий і практичний інтерес становить комплекс питань, пов'язаних із організацією підпільної освіти в Польщі в роки Другої світової війни. Вивчення цього феномена в історико-педагогічному дискурсі допоможе висвітлити його еволюцію, суспільно-політичні та культурно-освітні чинники з огляду на те, що за змістом, масштабною підпільна освіта не мала аналогів у тогочасній європейській практиці, що істотним чином вплинуло на подальший розвиток польської освіти і педагогічної думки в другій половині ХХ ст.

Німецька окупація Польщі, що супроводжувалася руйнуванням її територіальної цілісності, розгорнутим наступом на освіту, науку, знищенням інтелігенції, ліквідацією проявів культурного життя, стала однією з найтрагічніших подій в історії країни. У цей час представники польської інтелігенції, члени підпільних освітніх організацій прагнули відновити роботу навчальних закладів з метою забезпечення безперервності освіти, відродження освітньо-культурного життя для протидії політиці понічечення. Таке протистояння нацистському порядку спричинило розвиток підпільної освіти на всіх рівнях і сприяло етнозбереженню у важких умовах окупаційної дійсності.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що вітчизняними науковцями активно здійснюються дослідження розвитку освіти в Польщі. Значний інтерес становлять праці українських учених з проблем підготовки педагогічних кадрів (Н. Ничкало, Л. Павелець, Л. Юрчук), навчання дорослих і позашкільної освіти (Л. Лук'янова, Н. Савченко), реформування системи освіти (А. Василюк, І. Ковчина), визначення тенденцій розвитку освітньої політики та децентралізації управління освітою (О. Альперн, Я. Гречка, Л. Гриневич), організації професійної технічної освіти (Є. Громов, А. Каплун) та ін.

Проблематика становлення та розвитку підпільної освіти в Польщі представлена в наукових розвідках вітчизняних і зарубіжних учених. Так, у другій половині XX ст. організаційно-педагогічні засади діяльності підпільних закладів освіти розглядалися М. Вальчаком, Ч. Вицехом, Р. Врочинським, В. Коваленком, Й. Красуським, А. Савіною та ін. Наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. набули поширення наукові дослідження, в яких висвітлювалися дидактичні аспекти функціонування середніх загальноосвітніх, професійних та вищих навчальних закладів у підпіллі (М. Бернадська, А. Василюк, С. Гаведа, В. Гарбовська, Є. Громов, М. Єсіновські, Ч. Лучак, Е. Подгурська, І. Шемпрух та ін.). Актуальні відомості щодо регіональних особливостей організації підпільної освіти містять праці А. Завадської, А. Ігнатович, Е. Кравчука, Є. Круля, С. Міхальського, К. Попілека, Я. Хробачинського, Т. Ялмужної та ін.

Результати теоретичного осмислення окремих складових проблеми розвитку підпільної освіти знайшли відображення в наукових розвідках М. Добриніна, Я. Казьмірської, А. Масальського (особливості організації навчально-виховного процесу), Б. Красевича, Ч. Левандовського, С. Мауергсберга (трансформаційні процеси в освіті), Г. Гурського, Й. Хелвіга (діяльність освітніх організацій та управлінських структур).

Незважаючи на значну кількість наукових праць із різних аспектів становлення й розвитку польської освіти, проблема організації підпільної освіти у Польщі в період німецької окупації не була предметом системного дослідження й спеціального аналізу. Отже, актуальність проблеми, її недостатня вивченість і необхідність подальшої наукової розробки зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **«Організація підпільної освіти у Польщі в період Другої світової війни»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою комплексної теми «Модернізація професійних програм підготовки фахівців в умовах глобалізації та євроінтеграції (зарубіжний досвід)» науково-дослідної роботи центру порівняльно-педагогічних досліджень

кафедри педагогіки та прикладної лінгвістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Тему дисертації затверджено вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (протокол № 5 від 28. 12. 2011 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 2 від 28. 02. 2012 р.).

Мета дослідження – на основі комплексного аналізу виявити специфіку організації і розвитку підпільної освіти в Польщі, її сутність; обґрунтувати періодизацію і тенденції її розвитку як особливого феномена та складової польської освіти у період Другої світової війни.

Відповідно до мети визначено **основні завдання дослідження**:

1. Проаналізувати стан наукової розробки та джерельну базу дослідження.
2. Розкрити специфіку організації навчально-виховного процесу в підпільних навчальних закладах та освітніх осередках.
3. Обґрунтувати періодизацію організації та розвитку польської підпільної освіти в роки німецької окупації.
4. Виявити тенденції розвитку підпільної освіти в Польщі у роки Другої світової війни.
5. Розробити спецкурс з проблеми організації, розвитку польської підпільної освіти і методичні рекомендації до нього, обґрунтувати доцільність їх використання у професійній підготовці вчителя.

Об'єкт дослідження – польська підпільна освіта в 1939–1945 рр.

Предмет дослідження – особливості, тенденції, періодизація організації і розвитку підпільної освіти у Польщі в роки Другої світової війни.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють вересень 1939 р. – травень 1945 р. Нижню хронологічну межу – 1939 р. – обумовлено окупацією Польщі та початком процесу ліквідації довоєнної системи освіти й упровадження нової освітньої доктрини, що призвело до виникнення осередків підпільної освіти на різних освітніх рівнях. Вибір верхньої межі обґрунтовується тим, що навесні 1945 р. територія країни була остаточно звільнена від німецьких загарбників, що

зумовило реорганізацію та ліквідацію підпільних освітніх осередків та навчальних закладів.

Зазначені хронологічні межі наукового пошуку уможливили комплексний аналіз проблеми організації підпільної освіти у Польщі в роки Другої світової війни, виявлення основних тенденцій її розвитку.

Територіальні межі дослідження охоплюють етнічні землі Польщі, які в період німецької окупації були поділені на дві частини. Західні, північні, частина центральних воєводств довоєнної країни увійшли до складу Німеччини. Більша частина центральних і північно-східних воєводств утворювала Генерал-Губернаторство.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять ідеї і концептуальні положення: філософії, методології освіти (В. Андрущенко, А. Герасимчук, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, І. Зязюн, В. Кремень, В. Кудін, Н. Ничкало, Ф. Шльосек та ін.); історії педагогіки (О. Аніщенко, О. Антонова, Л. Березівська, С. Вітвицька, Д. Герцюк, Н. Гупан, В. Жуковський, М. Левківський, Н. Сейко, О. Сухомлинська та ін.); порівняльно-педагогічних досліджень (Н. Бідюк, А. Василюк, А. Вихрущ, Б. Вульфсон, Л. Лук'янова, О. Матвієнко, О. Огієнко, А. Сбруєва та ін.); фундаментальних праць польських учених із проблеми становлення і розвитку підпільної освіти в період Другої світової війни (М. Вальчак, Ч. Вицех, В. Гралак, В. Коваленко, Ю. Красуські, П. Матусяк).

На різних етапах наукового пошуку для вирішення визначених завдань відповідно до специфіки предмета дослідження використовувалися такі теоретичні **методи**: *загальнонаукові* – аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення результатів опрацювання дослідницьких матеріалів (для вивчення організаційних аспектів та процесуально-змістових складових окресленої проблеми); *конкретно-наукові* – порівняльно-історичний аналіз (визначення хронологічних меж дисертаційної роботи, зіставлення фактів, явищ, що мали місце у розвитку польської підпільної освіти), порівняльно-педагогічний (для розробки періодизації, характеристики форм організації підпільного навчання,

аналізу педагогічної, історичної, філософської літератури, нормативних документів із метою узагальнення підходів до організації підпільної освіти, виявлення тенденцій її розвитку), семантико-термінологічний аналіз (для уточнення, конкретизації базових понять дисертації), структурно-функціональний (опрацювання історичного матеріалу з метою виявлення в ньому основних структурних елементів, фактів, понять, зв'язків), хронологічний (висвітлення теми дослідження у динаміці та часовій послідовності, виявлення головних тенденцій).

Джерельну базу дослідження становлять фонди: Архіву нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie) (ф. «Укази Делегатури уряду Речі Посполитої в еміграції» (Akta Delegatury Rządu RP na Kraj), ф. «Міністерство освіти у Варшаві» (Ministerstwo Oświaty w Warszawie), ф. «Польський комітет національного визволення», відділ освіти)); Головного архіву Союзу польських учителів (Archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego) (ф. «Укази Департаменту освіти і культури Делегатури уряду в еміграції» (Akta Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj)); Архіву науки польської академії наук і польської академії науки та мистецтва в Кракові (Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie) (ф. «Дослідження, присвячені освіті під час нацистської окупації в 1939–1945 pp.» (Zespół Badawczy Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945)); Архіву Ягеллонського університету (Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego) (ф. «Комісія з опрацювання історії Ягеллонського університету в роки війни 1939–1945 pp.» (Komisja do Opracowania Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w czasie wojny 1939–1945)); фонди бібліотек: Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Національної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, Національної бібліотеки Польщі у Варшаві (Biblioteka Narodowa w Warszawie), бібліотеки Варшавського університету (Biblioteka

Uniwersytetu Warszawskiego); відділу рукописів бібліотеки Варшавського університету (Gabinet Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego).

Проаналізовано матеріали, опубліковані в журналах «Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych» (1990–2012), «Przegląd Historyczno-Oświatowy» (1969–2001), «Głos Nauczycielski» (1989–2000) та ін., а також в інших зарубіжних та українських виданнях, збірниках наукових праць на електронних і паперових носіях.

Вибір джерельної бази зумовлений метою й завданнями наукового пошуку, його проблемно-тематичним спрямуванням, оскільки цілісне висвітлення теми дослідження потребувало виявлення його змістових аспектів.

Наукова новизна і теоретичне значення результатів дослідження полягають у тому, що:

вперше було здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз проблеми організації і розвитку підпільної освіти в Польщі впродовж 1939–1945 рр.; розкрито сутність окупаційної освітньої політики у країні як вирішальної передумови появи підпільної освіти; обґрунтовано авторську періодизацію історії організації і розвитку підпільної освіти із урахуванням суспільно-політичних, соціально-економічних і педагогічних детермінантів: (І період (1939–1941 рр.) – зародження підпільної освіти; II період (1941–1944 рр.) – інтенсивний розвиток підпільної освіти; III період (1944–1945 рр.) – поступове згортання підпільної освіти); розроблено авторську хронологічну таблицю, в якій систематизовано 65 історичних фактів, подій; проаналізовано специфіку організації навчально-виховного процесу в підпільних навчальних закладах та освітніх осередках; виявлено тенденції розвитку підпільної освіти;

удосконалено історико-педагогічні знання про регіональну специфіку організації підпільної освіти на теренах окупованої країни (Генерал-Губернаторство, Рейх) у визначених хронологічних межах; уточнено сутність базових понять дисертації (Польська підпільна держава, підпільна освіта, організація підпільної освіти, таємний комплект, педагогіум, легітимація та ін.);

подальшого розвитку набула систематизація дидактичних принципів, методів, форм і засобів навчання в освітніх інституціях досліджуваного періоду. До наукового обігу введено маловідомі та невідомі архівні документи, історичні факти, пов'язані з становленням та розвитком підпільної освіти в Польщі впродовж 1939–1945 рр.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці авторського спецкурсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939–1945 рр.)» (обсяг – 54 год.) і методичних рекомендацій до нього для студентів педагогічних спеціальностей, упровадження яких спрямовано на формування науково обґрунтованої інтерпретації ряду історичних подій, історико-педагогічних фактів щодо розвитку освіти в Польщі у роки Другої світової війни. Зміст, висновки і джерельна база дослідження є підґрунтям для подальших наукових пошуків з історії педагогіки, порівняльної педагогіки, а також можуть бути використані при розробці навчальних курсів з окремих субдисциплін педагогіки, історії та для їх наукового, навчально-методичного забезпечення у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації, інститутах післядипломної педагогічної освіти.

Упровадження результатів дослідження. Основні положення та результати наукового дослідження впроваджено в навчальний процес Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 05 від 10. 06. 2014 р.), Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 2510-Н від 13. 06. 2014 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 1952 від 20. 06. 2014 р.), Київського професійно-педагогічного коледжу імені Антона Макаренка (довідка № 01/117 від 18. 06. 2014 р.), Херсонського державного університету (довідка № 01-24/1698 від 24. 06. 2014 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (довідка № 01-12/565 від 24. 06. 2014 р.).

Апробація результатів дисертації здійснювалася шляхом публікації основних результатів дослідження в наукових виданнях, презентацій у доповідях на науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема, *міжнародних*: «Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки (XIX–XXI ст.)» (Львів, 2011), «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2012), «Innowacje i badania oraz ich zastosowanie w praktyce» (Варшава, 2012), «Badania naukowe: teoria i praktyka» (Вроцлав, 2012), «Інформаційно-комунікаційні технології у сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи» (Львів, 2012), «Teoretyczne i praktyczne innowacje naukowe» (Краків, 2013), «Якість вищої освіти: українська національна система та європейські практики» (Київ, 2013), IX Міжнародна науково-практична конференція «Efektivní nástroje moderní vědy» (Прага, 2013), «Педагогічна освіта і наука в умовах класичного університету: традиції, проблеми, перспективи» (Львів, 2013), «Педагогічна освіта: історія, технології, педагогічна майстерність, професіоналізм» (Миколаїв, 2013), V Міжнародна науково-практична конференція «Інновації у вищій освіті» (Ніжин, 2013), «Освіта дорослих у контексті сталого розвитку» (Київ, 2014); міжнародний науково-методологічний семінар «Розвиток порівняльної професійної педагогіки у контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів» (Хмельницький, 2013); *всеукраїнських*: «Мистецька освіта в правовому полі: стан, проблеми, шляхи вирішення» (Київ, 2011), «Освіта обдарованої та талановитої молоді – національна проблема» (Київ, 2011), на IV–VI Всеукраїнських педагогічних читаннях пам'яті видатного вченого-педагога О. С. Дубинчук «Освіта впродовж життя: вимоги часу» (Київ, 2012–2014), «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2013), «Науково-педагогічна спадщина Антона Макаренка у практиці сучасних закладів освіти» (Київ, 2013); *звітних* наукових конференціях Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (2011–2015).

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 23 одноосібних публікаціях, із них – 9 статей у провідних наукових фахових виданнях, 2 – у зарубіжних наукових періодичних фахових виданнях, 11 – у збірниках матеріалів наукових конференцій; 1 методичних рекомендаціях до спецкурсу.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів з висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел (309 найменувань, із них 162 іноземними мовами та 80 архівних справ) і додатків. Загальний обсяг дисертації – 268 сторінок, основний зміст викладено на 184 сторінках. Робота містить 31 таблицю, 2 рисунки, 22 додатки на 55 сторінках.

РОЗДІЛ І.

РОЗВИТОК ПІДПІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПОЛЬЩІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У розділі висвітлено стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження, проаналізовано його базові поняття, визначено соціально-економічні передумови організації та розвитку підпільної освіти в Польщі, обґрунтовано періоди розвитку підпільної освіти в досліджуваній період. На основі порівняльного аналізу, запропонованих у науковій літературі визначень підпільної освіти та детального розгляду застосування системного аналізу в історико-педагогічних дослідженнях викладено базові поняття дослідження.

1.1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії та джерельна база дослідження

Проблема розвитку підпільної освіти в Польщі в період німецько-фашистської окупації є складовою генези європейської педагогічної думки ХХ ст. Дослідження цієї теми вже багато років привертає до себе увагу вітчизняних і зарубіжних науковців. За цей проміжок часу накопичено значну кількість праць узагальнюючого характеру, в яких розглядаються окремі аспекти досліджуваної теми. Крім того, вийшли друком наукові розвідки, присвячені висвітленню становлення підпільної освіти в Польщі в контексті розвитку Польської підпільної держави та руху Опору.

У зв'язку з цим праці, що складають історіографію досліджуваної проблеми, умовно можна об'єднати в декілька груп. Перша репрезентована узагальнюючими працями з історії педагогіки та педагогічної думки Польщі. Другу групу складають дослідження радянських педагогів, присвячені, як правило, трансформації та підпорядкуванню підпільної освіти новій прорадянській владі в Польщі. Третю групу представляють історико-педагогічні розвідки вітчизняних дослідників. До четвертої групи відносяться роботи зарубіжних та

польських науковців, які розглядають увесь спектр конспіративної освіти в зазначений хронологічний період.

Аналіз дослідницьких матеріалів уможливорює висновок про те, що історію наукової розробки досліджуваної проблеми можна поділити на два хронологічні періоди. Перший охоплює 50 - ті рр. – кінець 80- х рр. ХХ ст., а другий розпочався з кінця 80 - х рр. і триває дотепер. За нашими переконаннями, критеріями саме такого поділу є, по-перше, стан вирішення досліджуваної проблеми, по-друге, ідеологічна спрямованість значної частини дослідницьких матеріалів. Ці фактори обумовили конкретизацію проблематики та підходи щодо її наукової інтерпретації. Перший хронологічний період вивчення проблеми розвитку підпільної освіти в окупованій Польщі розпочався на початку 50-х рр. ХХ ст., коли більшість радянських і польських дослідників, керуючись марксистсько-ленінською методологією, розпочали відтворювати історію таємної освіти на окупованих територіях, виходячи з класових позицій. Верхня межа цього періоду пов'язана з демократичними процесами в країнах Східної Європи і, зокрема, Польщі, що зробили можливим утвердження об'єктивного погляду на організацію та розвиток підпільної освіти завдяки залученню та використанню нових першоджерел, розробки нових аспектів її вивчення.

Зазначимо, що в перший період у СРСР і країнах соціалістичного табору, зокрема Польщі, з'являється низка фундаментальних праць узагальнюючого характеру з історії педагогіки та педагогічної думки, в контексті яких висвітлювалися загальні питання організації та розвитку освітніх періодів окупації. Так, у 1978 р. з'явилася праця В. Гомонная «Народное образование в европейских странах социалистического содружества» [11]. У цьому узагальнюючому дослідженні автором здійснено комплексний аналіз розвитку народної освіти в країнах соціалістичного табору. Особливого значення набуває те, що науковець, висвітлюючи становлення народної освіти в Польщі у післявоєнний період, акцентує увагу на існуванні в період окупації підпільних закладів, які забезпечили безперервність польської національної освіти.

У навчальному посібнику «История педагогики» за редакцією М. Шабаєвої висвітлено питання розвитку польської освіти в 40-70 х-рр. ХХ ст. [36]. Однак, слід підкреслити, що фактичний матеріал та висвітлення досліджуваної проблеми були визначені винятково ідеологічними чинниками.

Починаючи з кінця 90-х рр. ХХ ст. перелік видань даної групи поповнюється навчальним посібником «Педагогика народов мира: История и современность» за редакцією К. Салімової та Н. Додде [51]. Зазначимо, що історії розвитку польської освіти присвячений відповідний розділ, у якому частково порушуються проблеми польської освіти в роки Другої світової війни.

Питання, пов'язані з розвитком підпільної освіти в окупованій Польщі знайшли своє відображення в низці узагальнюючих робіт польських дослідників з історії освіти в Польщі [218; 104].

Науковий інтерес становить доробок відомого польського науковця Р. Врочинського, який здійснив комплексний аналіз історії національної освіти [218]. Привертає увагу розділ, у якому розглядаються питання розвитку освіти в роки Другої світової війни. Отже, проведений нами аналіз фундаментальних праць показав, що в них бракує деталізації організаційних заходів щодо розбудови підпільних освітянських структур у період Другої світової війни.

Радянський період історіографії з досліджуваної проблеми характеризується домінуванням значного масиву дослідницької літератури. Йдеться переважно про публікації у спеціалізованих журналах, монографії істориків педагогіки, у яких, як правило, висвітлено окремі аспекти польської освіти в період окупації (1939-1945 рр.). При цьому головна увага приділялася розвитку освіти в прорадянських військових формуваннях, а також підпорядкуванню підпільної освіти новій польській владі на заключному етапі окупації. Домінування комуністичної ідеології не дозволяло висвітлювати сюжети, пов'язані з діяльністю підпільних структур і організацій, підтриманих еміграційним урядом. Серед таких досліджень виокремимо праці Т. Григор'янц, Н. Кузьміної [14; 65].

Відмітимо також той факт, що у наукових статтях і збірниках, присвячених питанням освіти соціалістичних країн, які побачили світ у 80-х роках ХХ ст., проблеми розвитку польської освіти майже не висвітлювалися або розглядалися фрагментарно, що обумовлювалося суспільно-політичною і економічною кризою в країні та загостренням відносин із СРСР.

У період набуття Україною незалежності дослідження з даної проблематики викликають значний інтерес у вітчизняних науковців. Про це свідчать численні наукові розвідки: дисертаційні дослідження, монографії, публікації у фаховій журнальній періодиці, матеріали наукових конференцій, навчально-методичні посібники.

Серед праць українських науковців центральне місце посідають розвідки А. Василюк, Я. Гречки, Є. Громова, А. Сергієнко. Тема дисертаційного дослідження А. Сергієнко присвячена історії розвитку музичного виховання в Польщі (X – ХХ ст.). У своїй розвідці науковець також висвітлює конспіративну діяльність закладів музичної освіти, що здійснювали патріотично-просвітницьку діяльність серед польського населення [60, с. 88].

Акцентуємо увагу на дисертаційному дослідженні «Особливості державно-громадського управління освітою в Польщі», виконаному Я. Гречкою. Основною цінністю вказаної праці є те, що автор, спираючись на комплекс джерел і нормативно-правової бази, частково розглядає становлення та розбудову Таємної організації вчителів, аналізує її програмні засади в області управління таємною освітою, наголошує на ролі Департаменту освіти і культури Делегатури уряду в еміграції в поширенні мережі підпільної освіти на окупованих польських землях. Також дослідниця розкриває суперечливий етап управління освітою Польщі у 1944-1945 рр. Я. Гречка робить висновки, що звернення польських реформаторів до власних управлінських традицій сприяло подоланню обмежень, встановлених прорадянською системою навчання та створило передумови для подальших трансформацій у галузі освіти, зокрема відновлення польських національних традицій освіти та управління нею [13, с. 72].

Грунтовний фактологічний матеріал містить і дисертаційне дослідження Є. Громова «Сучасні тенденції розвитку професійної технічної освіти у Польщі», в одному із підрозділів якого висвітлено становище підпільної та офіційно дозволеної німецькою владою професійної освіти в окупованій Польщі [16, с. 78]. Автор розкриває специфічні умови функціонування підпільного професійного шкільництва.

Виняткове місце в історіографії організації підпільної освіти в Польщі посідає праця А. Василюк. Дослідниця, використовуючи ґрунтовну джерельну базу, зокрема аналізує стан шкільної освіти Польщі в роки Другої світової війни. Значну увагу автор приділяє процесу підготовки підпільної законодавчої бази функціонування освіти, висвітлює структуру шкільної освіти, аналізує розробку освітніх концепцій і проектів, яку здійснювали конспіративні вчительські осередки і політичні угруповання [5].

Певний внесок у розробку деяких аспектів досліджуваної нами проблеми зробили Л. Павелець, С. Павлюк. Так, перший автор розкриває організаційні умови підготовки вчителів у Польщі в період німецької окупації, аналізує проблеми професійної підготовки педагогічних працівників у таємних закладах освіти Польщі [49, с. 80 – 86.].

Порівняльний аналіз освітньої політики окупантів на землях Польщі та України (1939-1944 рр.) здійснила С. Павлюк. Водночас науковець фрагментарно висвітлює особливості змісту та організації навчального процесу в підпільних навчальних закладах, а також функціонування таємних комплектів на базі офіційно діючих професійних шкіл [50, с. 152]

Таким чином, вітчизняна історико-педагогічна думка накопичила значний обсяг інформації щодо розвитку підпільної освіти в Польщі в роки Другої світової війни в контексті дослідження питань організації польської освіти та наукової думки ХХ ст. Науковцями, з досить об'єктивних позицій, відтворювалася історія становлення та розвитку мережі підпільного навчання, однак в українській педагогічній науці недостатньо висвітлені питання,

пов'язані з організацією та розвитком підпільної середньої, професійної, а також вищої освіти.

Важливим є те, що проблема нашого дисертаційного дослідження не залишається поза увагою зарубіжних авторів. Саме в період 90-х рр. XX ст., коли відбувається поступовий відхід від ідеологічних догм, розпочалося переосмислення радянських концепцій і висновків у російській та білоруській історико-педагогічній думці. Ці процеси суттєво вплинули і на висвітлення питань, пов'язаних із підпільною польською освітою в роки Другої світової війни. Так, серед праць зарубіжних науковців чільне місце посідають дослідження М. Добриніна. У своїй докторській дисертації автор, у контексті розгляду розвитку загальноосвітньої школи і педагогічної думки в Польщі, значну увагу приділяє аналізу освітньої політики німецького уряду щодо заборони закладів середньої освіти, висвітленню проблем становлення підпільних шкіл на середньому рівні, виокремлює форми і методи роботи в таємних комплектах, а також високо оцінює роль підпільної освіти, завдяки якій була збережена безперервність навчання протягом усього періоду окупації [29, с. 160].

Грунтовним дослідженням з історії розвитку шкільної освіти в Польщі, а також основних тенденцій оновлення змісту загальної шкільної освіти, її реформування є праця А. Савіної. Дослідниця проаналізувала діяльність таємних закладів освіти на території Генерал-Губернаторства, окреслила характерні особливості їх функціонування, реалізацію навчально-виховного процесу. Позитивним є також те, що в роботі висвітлюються аспекти післявоєнної ідеологічної боротьби за майбутнє польської освіти між колишніми конспіративними освітніми структурами і новою соціалістичною владою, що здійснювала перетворення у згаданій галузі за радянським зразком [57, с. 56].

За нашим переконанням, доробки зарубіжних науковців значною мірою збагатили тематичний спектр порушеної проблеми. Серед них слід назвати монографії і колективні наукові праці.

Певний науковий інтерес для історіографічного аналізу проблеми дослідження має наукова розвідка німецького дослідника Х. Клезман. У своїй монографії, присвяченій таємній освіті на теренах Генерал-Губернаторства, автор аналізує розбудову польської підпільної освіти в даному регіоні. Спираючись на масив архівних документів, зокрема німецьких, автор наводить статистичні дані, що відображають динаміку розвитку різних типів конспіративних закладів навчання [116, с. 48].

На нашу думку, наукову цінність представляє монографія американського дослідника Кеннета Р. Вульфа «Education in Poland: Past, Present and Future». Автор у першому розділі свого дослідження, використовуючи значну науково-дослідну базу, висвітлює характер окупаційної політики нацистів на теренах Польщі як вирішальної передумови зародження і становлення таємної освіти, аналізує її особливості в Генерал-Губернаторстві і на територіях, приєднаних до Рейху, виокремлює основні форми роботи в таємних комплексах [115, с. 63].

Водночас серед історико-педагогічних розвідок зарубіжних дослідників слід виокремити колективну працю за редакцією Р. Лоу. Слід підкреслити, що названа робота є однією з перших спроб у зарубіжній історіографії висвітлити розвиток освіти в різних країнах у роки Другої світової війни, здійснити порівняльний аналіз та розкрити специфіку розбудови закладів освіти в згаданий період. Один із розділів роботи присвячений таємній освіті в окупованій Польщі та окреслює основні питання управління конспіративною освітою [80, с. 128 – 129; 81, с. 67].

У контексті нашого наукового пошуку важливе значення має аналіз польської історико-педагогічної думки щодо становлення й розвитку підпільної освіти в період німецько-фашистської окупації.

Серед найбільш відомих робіт, які пов'язані з питанням підпільної освіти в досліджуваній період, доцільно виокремити праці М. Вальчака, Ч. Вицеха, В. Гралака, Н. Друцької, В. Коваленка, Ю. Красуського, П. Матусяка, а також колективні праці. Серед останніх на особливу увагу заслуговує робота С. Добрянницького, В. Покори та Ч. Вицеха [78]. Наголосимо, що перші праці,

присвячені підпільній освіті, почали з'являтися в Польщі відразу після закінчення війни. Зазвичай, це були публікації у науковій періодиці та окремі статті наукового характеру, що з'являлися на сторінках польських історико-педагогічних журналів [220, с. 22 – 43].

Одним із перших досліджень періоду 50-х рр. – кінця 80-х рр. XX ст. з проблем польської підпільної вищої освіти в період окупації була монографія видатного польського науковця В. Коваленка. У своїй роботі автор, спираючись на значний масив архівних джерел, висвітлив основні етапи та осавітню діяльність Таємного університету західних земель, створеного у Варшаві. Безумовно, позитивом даного дослідження також є те, що вчений аналізує динаміку зростання факультетів у підпільному університеті, акцентує увагу на діяльності Університету західних земель як важливої структурної одиниці підпільного навчання [118, с. 111].

На нашу думку, особливої уваги також заслуговує колективна монографія Ч. Вицеха, Т. Котарбінського, Х. Дамбровської, у якій досліджується підпільна діяльність Варшавського університету. На основі аналізу доступного комплексу джерел автори висвітлюють навчально-педагогічну діяльність викладачів Варшавського університету в підпіллі, розкривають специфіку організації навчання в комплектах [222, с. 74].

Ще одним ґрунтовним дослідженням стала праця Ч. Вицеха, який був одним із співорганізаторів Таємної організації вчителів. Автор аналізує стан польської освіти на початку окупації, розкриває специфіку навчального процесу в закладах освіти всіх рівнів, особливо в середніх школах. Значна увага приділяється характеристиці діяльності вищих органів управління підпільною освітою, докладно висвітлюється їх організаторська та науково-методична робота [223, с. 134 – 136].

Наукову цінність має група праць, присвячених розвитку підпільної таємної освіти в різних регіонах окупованої Польщі. Сюди слід віднести історико-педагогічні розвідки С. Міхальського, А. Масальського, К. Пайонка

[148; 139; 160]. Так, С. Міхальські висвітлює розвиток конспіративної освіти на території Познанського воєводства, акцентуючи увагу на діяльності початкових навчальних закладів, на базі яких здійснювалося підпільне навчання [148, с. 77]. Аналогічною за своєю структурою є робота А. Масальського, який ґрунтовно розглядає підпільні загальноосвітні установи на території Кілецьчини [139, с. 90]. На нашу думку, цінність цих робіт полягає в тому, що вони містять значний фактологічний матеріал, статистичні дані щодо учнівського контингенту в окремих округах. Також автори приділяють належну увагу розкриттю питань організації навчального процесу в цих закладах.

Ґрунтовним дослідженням проблеми підпільної освіти є монографія К. Пайонка, присвячена підпільній освіті на теренах Краківського воєводства. Цікавим є той факт, що науковець продовжує дискусію про причини виникнення підпільної освіти. Автор є прихильником концепції, що підпільна освіта мала стихійний характер виникнення в початковий період окупації і лише після створення Департаменту освіти і культури Делегатури Лондонського еміграційного уряду в 1940 р. вона стала швидко поширюватися, охоплюючи всі типи та рівні шкіл.

У цій історіографічній групі праць доцільно розглянути науковий доробок Ю. Красуського, присвячений підпільному шкільництву в Генерал-Губернаторстві. Характерною рисою цієї монографії є комплексний підхід до проблеми, чіткість висновків, використання нових архівних матеріалів. Високо оцінюючи цю працю, її ґрунтовність зазначимо, що автор дещо однобічно розкриває комплекс причин виникнення нелегальної освіти, підкреслюючи, що підпільна освіта, як і все антигітлерівське підпілля на території Польщі стало результатом стихійної організації [122].

Помітний внесок у вивчення проблеми підпільної освіти зазначеного періоду зробив М. Вальчак. Дослідник аналізує принципи організації навчання на рівні початкової школи, навчальні програми підпільних закладів освіти, а також висвітлює особливості діяльності дозволених німецькою адміністрацією

професійних закладів освіти під час окупації на території Помор'я, Сілезії, Генерал-Губернаторства [207, с. 223].

Новий етап у вивченні польськими вченими досліджуваної нами проблеми розпочався наприкінці 80-х рр. XX ст. Цей період став початком трансформації польської політичної системи, коли в педагогічній науці відбувається поступовий перегляд поглядів і руйнування застарілих стереотипів. Перед суспільством постає завдання відійти від виховання людини, яка сповідувала б комуністичні цінності, та орієнтуватися на інші, побудовані на демократизмі та гуманізмі.

У контексті нашого наукового пошуку особливої уваги заслуговує історико-педагогічне дослідження П. Матусяка. Варто відмітити, що ця праця є ґрунтовною й має наукову й практичну цінність, вирізняється чіткою структурою, значним фактологічним матеріалом. П. Матусяк, спираючись на нові архівні дані, максимально об'єктивно аналізує процес становлення підпільної освіти, подає її системну характеристику, акцентує увагу на вагомому внеску Католицької церкви у розвиток підпільної науки й освіти. Автор справедливо наголошує, що функціонування підпільних закладів вищої освіти не лише свідчило про високий рівень організації підпільного навчання, але й забезпечувало безперервність освіти в окупованій країні [143, с. 311].

Узагальнюючим історико-педагогічним дослідженням є науково-педагогічна розвідка Б. Гралака. У ній автор надзвичайно детально аналізує розбудову вищих навчальних закладів, їх функціонування, організацію навчально-виховного процесу, розкриває відродження наукової діяльності [97, с. 56]. У контексті нашого дослідження результати наукового пошуку В. Гралака мають важливе значення для розкриття ролі підпільних академічних студій у мережі підпільної освіти.

Виняткове місце в історіографії підпільної освіти посідає науково-педагогічний доробок сучасної дослідниці А. Ігнатович, присвячений фундації підпільної освіти у Варшаві. Автор аналізує освітню політику окупантів,

характеризує процес зародження й розвиток підпільної освіти в столиці, значну увагу приділяє висвітленню діяльності підпільних закладів усіх рівнів, а також освітніх підпільних структур, розкриває особливості практичної діяльності відділів середнього, професійного шкільництва, підготовки вчителів, культури та мистецтва при Департаменті освіти і культури [105, с. 77].

Серед монографій, що вийшли друком останнім часом, слід виокремити історико-педагогічне дослідження Г. Кемпи [114]. У своїй узагальнюючій праці автор розглядає і досліджувану нами проблематику. Один із шести розділів роботи присвячений встановленню та функціонуванню окупаційного режиму у Верхній Сілезії, втратам серед учителів у період німецької окупації та продовженню функціонування окремих закладів із підготовки вчителів у період окупації. Особливий інтерес становить інформація про процес відновлення та функціонування закладів із підготовки вчителів у післявоєнний період, з урахуванням соціально-економічних змін у регіоні, формування концептуальних засад підготовки фахівців для загальноосвітніх закладів освіти.

Наступною роботою, що певним чином стосується проблеми підпільної освіти, є докторська дисертація Й. Шемпрух «Тенденції розвитку педагогічної освіти вчителів у Польщі (1918-1999 рр.)», захищена в Україні. У ній дослідниця, спираючись на значний комплекс вітчизняної, польської та зарубіжної літератури, висвітлює проблеми підготовки вчительських кадрів у період 1918-1945 рр. Позитивним є те, що в роботі розглядаються організаційно-педагогічні засади підготовки педагогічних працівників у період німецько-фашистської окупації [64].

Важливо підкреслити, що на шпальтах історико-педагогічних журналів «Oświata i Kultura», «Głos Nauczycielski», «Przegląd Historyczno-Oświatowy», «Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych», «Rozprawy z Dziejów Oświaty» з'являються різнопланові дослідження, що висвітлюють структурну розбудову, теоретико-методологічні та організаційно-педагогічні принципи діяльності закладів підпільної освіти різного типу, формування системи підготовки вчителів у підпіллі тощо. Серед них найбільш ґрунтовними є публікації

М. Вальчака [210, с. 283 – 312], Ч. Вицеха [221, с. 161-168], Б. Суходольського [195, с. 303-334.], що спираються на ґрунтовну джерельну базу й стосуються комплексу питань, пов'язаних із організацією підпільної освіти.

Слід акцентувати увагу на результатах титанічної роботи польських науковців із відділу Польської академії наук у Кракові, які, починаючи з 60-х рр. XX ст. і до сьогодні на шпальтах «Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych» публікують ґрунтовні дослідження, присвячені розвитку польської освіти та педагогічної думки в роки Другої світової війни [141; 142].

Здійснений нами аналіз історіографії дослідження проблеми підпільної освіти в Польщі в період німецької окупації 1939 – 1945 рр. упродовж двох періодів дозволяє узагальнити історико-педагогічний матеріал і констатувати, що історіографія з проблем підпільної освіти періоду 50-х рр. – кінця 80-х рр. мала кон'юктурно методологічний характер і характеризувалася певним чином недостатньою науковою глибиною окремих монографічних праць. Оцінюючи історико-педагогічний доробок науковців із досліджуваної теми кінця 80-х рр. і сучасного періоду, слід відмітити, що він характеризується якісними змінами та достовірним висвітленням історії підпільної освіти в період німецької окупації.

Отже, аналіз літературних джерел підтверджує її науковість, актуальність і значимість, а також необхідність подальшого вивчення комплексу питань, пов'язаних зі структурною розбудовою мережі підпільної освіти в Польщі в період Другої світової війни.

У наступному підрозділі нашого дослідження ми ставимо за мету проаналізувати, уточнити базові поняття дослідження, висвітлити трансформаційні зміни, які відбувалися у понятійно-термінологічному апараті наукового пошуку.

1.2. Аналіз базових понять дослідження

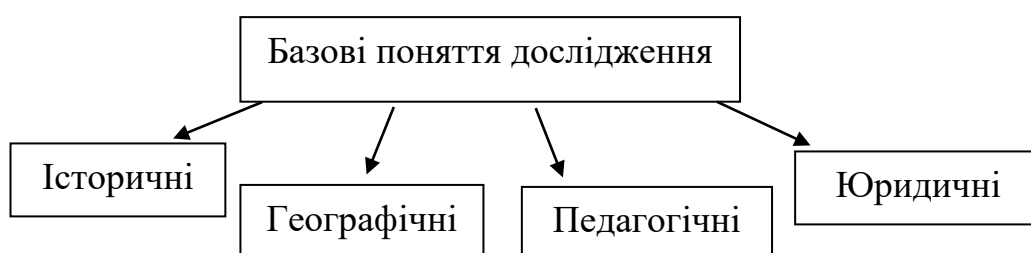
Аналіз проблеми організації польської підпільної освіти в роки Другої світової війни передбачає з'ясування сутності базових понять дослідження.

Здійснення наукового пошуку потребує визначення термінів і зазначених ними понять, категорій, на основі яких будуватимемо поняттєво-термінологіч-

ний апарат нашого історико-педагогічного дослідження. У педагогічній науці багато понять, категорій перетинаються і є взаємозамінними. Тому вважаємо за доцільне здійснити аналіз базових термінів, понять, категорій, розуміння яких допоможе об'єктивно висвітлити феномени досліджуваної проблеми.

На нашу думку, для більш повного розкриття змісту базових понять доцільно об'єднати базові поняття, терміни у декілька груп (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Базові поняття дослідження

Зупинимося на аналізі термінів з історичним компонентом. Розкриваючи сутність нашого дослідження, вважаємо за доцільне наголосити на важливому феномені «Польської підпільної держави», що існувала в період Другої світової війни і складалася з підпільних цивільних структур, зокрема освітянських. Терміном «підпільна держава» оперує значна кількість вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема, Л. Зашкільняк, С. Сальмонович. Так, Л. Зашкільняк зазначає: «Упродовж 1941 – 1943 років на окупованих землях була створена справжня «підпільна держава», яка спиралася на патріотичні почуття населення й традиції польської конспірації XIX – XX століття» [35, с. 228]. Більш змістовне, на нашу думку, є твердження С. Сальмоновича, який вважає, що Польська підпільна держава – це структура держави Речі Посполитої, яка, всупереч окупації країни, не перестала існувати згідно з міжнародним правом; Польська підпільна держава є спробою продовження польської державності в конспірації відповідно до рішень легальної влади Речі Посполитої в Парижі, а потім – у Лондоні [183, с. 18.].

Результати аналізу дослідницьких матеріалів уможливили конкретизувати сутність терміна «Департамент освіти і культури», головного координаційного центру підпільної освіти в структурі Польської підпільної держави. Як свідчать архівні документи, Департамент освіти і культури – це конспіративний галузевий орган управління освітою, який виник у 1941 р. і здійснював активну правотворчу діяльність, регулював питання організації підпільної шкільної адміністрації, опікувався розбудовою закладів таємної освіти всіх рівнів та їх навчально-методичним забезпеченням [244, к. 65]. Функціонування підпільних освітніх закладів різних типів забезпечувалося частково довоєнними нормативно-правовими документами, серед яких закони «Про устрій шкільництва», «Про приватні школи, навчальні та виховні заклади», «Про академічні школи», а також розпорядженнями, інструкціями, відозвами, виданими Департаментом освіти і культури.

Доцільним буде проаналізувати терміни нашої наукової розвідки з географічною складовою. Передусім уважаємо за доцільне конкретизувати термін Генерал-Губернаторство (*Generalne Gubernatorstwo*) та «приєднані землі». Вже в початковий період окупації Польщі у вересні – жовтні 1939 р. німецька окупаційна адміністрація розпочала впровадження нового адміністративно-територіального устрою (див. додаток А.1, А.2). Так, згідно з указом А. Гітлера від 12 жовтня 1939 р. було створено адміністративно-територіальне утворення на території окупованої Польщі, що включало в себе чотири округи: Краківський, Варшавський, Люблінський і Радомський [183, с. 125]. Однак у серпні 1941 р., у зв'язку з радянсько-німецькою війною, до його складу було включено Львівський округ, який до червня 1941 р. знаходився у складі СРСР.

Терміном «приєднані землі» оперує значна кількість вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема В. Яровий, Л. Дильонгова та ін. Так, В. Яровий зазначає, що анексовані землі Західної Польщі, у зв'язку з декретом А. Гітлера, отримали, згідно з нацистською термінологією, статус «приєднаних земель» [67, с. 310]. Водночас Л. Дильонгова акцентує увагу на терміні «анексовані польські

території», що ввійшли до складу двох імперських округів – рейсгау Західна Прусія та рейсгау Познань [28, с. 151]. В архівних джерелах, працях польських науковців анексовані польські землі трактуються як територія Рейху [230, к. 37; 199; 126].

Отже, на нашу думку, правомірним є використання терміна Генерал - Губернаторство та «приєднані землі» або Рейх, якщо йдеться про новий територіально-адміністративний поділ окупованої Польщі в період 1939 – 1944 рр.

Виходячи з окресленого вище, вважаємо за доцільне звернутися до визначення територіальних термінів «воєводство», «повіт», «гміна». Зазначені терміни є складовими частинами традиційно польського територіально-адміністративного поділу. Так, воєводство (пол. Województwo – воєводство) – найбільша адміністративна одиниця Польщі, населення якої складає декілька мільйонів жителів [83, с. 566]. Воєводська адміністрація визначає політику регіону, відповідає за його економічний, організаційний, освітній і науковий потенціал. Повіт (пол. Powiat – повіт) – середня адміністративно-територіальна одиниця в Речі Посполитій. Гміна (пол. gmina — волость) – найменша адміністративна одиниця. Її назва походить від німецького слова Gemeinde, що в перекладі на українську мову означає громада [83, с. 78]. Згідно з довоєнною адміністративно-територіальною структурою гміни об'єднувалися в повіти, а ті, в свою чергу – у воєводства.

Як свідчать архівні документи, зазначені дефініції досить часто фігурують у звітах і аналітичних довідках підпільних освітніх структур, Департаменту освіти і культури, котрі вважають їх чинними в контексті існування Польської підпільної держави [301, к. 104].

Прагнучи визначеності й конкретності в системі базових понять нашого дослідження, детально розглянемо значення суто педагогічних термінів і понять. Ключовим є поняття «підпільна освіта». Перш за все проаналізуємо поняття «освіта», яке є одним із найбільш загальних. Освіта розглядається як процес і результат засвоєння особистістю певної системи наукових знань, практичних умінь, навичок і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку розумово-

пізнавальної і творчої діяльності особистості, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості [31, с. 614; 103, с. 156].

Розглянувши поняття освіти в широкому розумінні, ми з'ясуємо сутність поняття «підпільна освіта», яке є першорядною терміносполукою в нашій науковій розвідці. У базовому понятті «підпільна освіта» слушно звернути увагу на тлумачення прикметника «підпільна», що виступає в ролі означення до іменника «освіта». Спираючись на довідкову літературу, зазначимо, що «підпільний» (пол. *podziemny*) – це те, що відбувається в умовах підпілля; нелегальний, конспіративний [61, с. 483; 190, с. 189]. Відмітимо, що нами вживаються прикметники «конспіративна» (пол. *konspiracyjna*), «таємна» (пол. *tajna*) як синоніми до «підпільна» по відношенню до освіти. Поняттям «підпільна освіта» ми позначатимемо процес і результат засвоєння вихованцями певної системи знань, практичних умінь і навичок у підпільних закладах навчання різних рівнів. У польському виданні за редакцією Б. Грзеса «підпільна освіта» трактується як навчально-виховний процес, що організований підпільно польськими освітянами під час німецької окупації з метою протистояння дискримінаційній освітній політиці окупантів [99, с. 532]. Підкреслимо, що цей термін уперше почав уживатися в нормативних документах польськими освітянами, які були членами підпільних управлінських структур [242; 305].

Оскільки наш науковий пошук присвячено проблемі організації підпільної освіти у Польщі, вважаємо за доцільне спочатку розглянути терміносполуку «організація освіти». Передусім наголосимо на багатозначності терміна «організація». У сучасній науці власне «організація» тлумачиться як форма об'єднання людей, груп (установа, організація); властивість; явище; процес [47, с. 14 – 15]. Термін «організація» використовується й для характеристики діяльності з упорядкування всіх елементів певного об'єкту у часі та просторі та у цьому контексті є рівноцінним поняттю «організовувати». Крім того,

«організація» розглядається як об'єкт, що має упорядковану структуру, в якому співіснують різні зв'язки, зокрема економічні, правові та людські ресурси.

Важливого значення набуває тлумачення терміна організації як процесу, діяльності щодо створення або удосконалення взаємозв'язків між частинами та елементами з метою упорядкування процесів і підвищення їхньої ефективності [47, с. 14]. Основною функцією організації як процесу є створення нових і вдосконалення існуючих, функціонуючих систем будь-якого виду [53, с. 8 – 9; 54, с. 94]. Отже, звідси організувати – це або створити щось нове, або ж удосконалити існуюче явище, відповідно до внутрішніх та зовнішніх чинників. Відмітимо, що організація як процес завжди здійснюється та управляється людьми.

У контексті нашого дослідження зауважимо, що дотичним до поняття «організації» як процесу є термін «управління», проте управління як процес є більш широким поняттям, тому організація визначається як його складова. Утім, однією із функцій організації є й управлінська функція, яка тісно пов'язана з функцією координації [31, с. 613; 163, с. 255]. Зауважимо, що визначення організації передбачає нагальну потребу в координації, в узгодженості дій, у гармонії в залученні членів певної інституції до спільних дій, у розподілі обов'язків і змісту роботи.

Рациональною є дефініція терміна «організація підпільної освіти», яка є першорядною базовою терміносполукою нашого наукового пошуку. Нами було сформульоване власне визначення поняття «організація підпільної освіти», яке означає процес створення та розбудову мережі підпільних закладів освіти або локальних підпільних осередків, що здійснювали освітню діяльність за довоєнними польськими програмами навчання або ж зі значними змінами в запропонованих німцями навчальних програмах (викладання заборонених предметів в офіційно дозволених закладах). У свою чергу, примітним є ієрархічна структура організації підпільної освіти в досліджуваний нами період. Йдеться про підпорядкованість підпільних навчальних закладів управлінським

структурам та освітнім організаціям, які, в свою чергу, підпорядковувалися Делегатурі уряду як представнику польського уряду в еміграції, що був основним елементом Польської підпільної держави.

Об'єктом організації підпільної освіти є освітня галузь, а її складові частини – це, перш за все, підпільні управлінські структури, освітні організації, заклади освіти, які перебувають у взаємозв'язку з економічною, суспільно-політичною та громадською сферами суспільства. Оскільки основними елементами підпільної освіти є вищезазначені інституції, то організація підпільної освіти передбачає характеристику підпільної освітньої діяльності, упорядкування всіх її елементів.

Предметом організації підпільної освіти є теоретичні та практичні основи створення, розвитку, функціонування та управління освітніми підпільними інституціями.

У структурі організації підпільної освіти належне місце відводилося підпільним навчальним закладам або ж підпільним осередкам, у яких реалізовувалася система заходів щодо організації навчально-виховної діяльності. Серед таких заходів – добір педагогічних кадрів, які мали працювати в підпіллі, налагодження контакту з учнівським чи студентським контингентом, забезпечення місцем проведення занять, розподіл навчального навантаження, створення розкладу занять, видів поточного та підсумкового контролю, у тому числі складання іспитів тощо.

Департамент освіти і культури як галузевий орган «влади» та головний управлінський орган підпільною освітою, Таємна організація вчителів, яка була основоположником різноманітних нормативно-інструктивних та методичних рекомендацій для забезпечення організації навчального процесу в підпільних закладах освіти займали чільне місце в структурі організації підпільної освіти.

З метою цілісного висвітлення проблеми організації підпільної освіти у Польщі у період Другої світової війни ми вважаємо за доцільне охарактеризувати її нормативне забезпечення, мережу підпільних навчальних

закладів, їх підпорядкованість, зміст навчання (на основі виявлених навчальних планів і програм, звітної документації), форми і методи організації навчання, забезпечення педагогічними кадрами, особливості управління, тенденції розвитку. Ці аспекти викладено у II-III розділах дисертаційного дослідження (див. додаток Б).

У межах нашого дослідження часто вживаними є поняття «підпільна середня освіта», «підпільна професійна освіта», «підпільна вища освіта». Відповідно до «Закону про шкільництво» (1932 р.), в залежності від об'єму отриманих знань і досягнутого рівня освіченості розрізняли загальну освіту (початкову, середню), спеціальну (технічну, професійну, музичну та ін.), вищу [94, с. 133 – 134]. Окремою ланкою в системі польської освіти виділяли педагогічну підготовку, яку здобували в спеціальних освітніх закладах, що не входили до мережі професійних шкіл (див. додаток В).

Поняття польської «підпільної середньої освіти» увійшло в лексикон польської мови в листопаді – грудні 1939 р., коли окупаційною владою було прийняте розпорядження про закриття всіх середніх загальноосвітніх шкіл на території Польщі з 15 листопада 1939 р. [251, к. 18]. Поділяючи погляди польських дослідників відносно тлумачення поняття «підпільної середньої освіти», ми прийшли до висновку, що цей термін означає цілеспрямовану організацію навчально-виховного процесу, динамічну взаємодію учнів і вчителів, організаторів таємного навчання, що здійснювалося на базі дозволених німецькою владою початкових і професійних закладів освіти, а також у «таємних комплектах». Цей процес поєднував у собі як навчання, так і виховання учнів, і, на думку більшості польських науковців, основна мета підпільної середньої освіти полягала у підготовці молоді до продовження освіти, вступу до вищих навчальних закладів, що забезпечило б безперервність освіти [87, с. 114; 70, с. 118].

Оскільки наше дослідження передбачає ґрунтовний аналіз мережі підпільних закладів освіти на середньому рівні, зупинимося детальніше на аналізі термінів «мала матура» (пол. *mała matura*), «атестат зрілості» (пол.

świadcstwa dojrzałości) або «велика матура» (пол. duża matura), що дотичні до «підпільної середньої освіти». Термін «мала матура» (лат. maturitas – зрілість) увійшов у науковий обіг у Польщі після реформи Я. Єнджиєвича (1932 р.) і означав складання екзамену на атестат зрілості [85, с. 217; 87, с. 103]. Цей іспит відбувався після закінчення чотирирічної гімназії, і його успішне складання практично означало отримання неповної середньої освіти і можливість продовжити навчання або у дворічному загальноосвітньому ліцеї, або в трирічному педагогічному чи професійному ліцеї. Як свідчать архівні та літературні джерела, цей термін часто вживають польські дослідники у своїх наукових розвідках [305, к. 17; 113, с. 196 – 197].

Розкриємо інтерпретацію терміна «атестат зрілості» або, як його ще називають, «велика матура» [301, к. 3; 265, к. 34]. Під цим терміном слід розуміти іспит у загальноосвітньому ліцеї, успішне складання якого означало отримання повної середньої освіти і можливість продовжити навчання в професійних закладах освіти вищого рівня і вищих освітніх інституціях.

У контексті нашого дослідження винятково важливого значення набуває аналіз поняття «підпільна професійна освіта». Підпільні органи влади, зокрема, Таємна організація вчителів, Департамент освіти і культури в управлінні таємною професійною освітою на всіх рівнях керувалися довоєнними нормативно-правовими документами. У цьому контексті це були «Закон про шкільництво» [203, с. 10], «Система освіти в Польщі та її організація» [181], «Постанова міністра релігійних справ і народної освіти Республіки Польщі від 28 квітня 1938 р. щодо навчання у державних професійних загальноосвітніх ліцеях у 1938-1939 н.р.» [200, с. 508], «Розпорядження Міністра релігійних справ і народної освіти Республіки Польщі від 28 листопада 1935 р. щодо професійної кваліфікації вчителів для викладання в професійних школах та на професійних курсах» [180]. Згідно з вищезгаданими документами поняття «професійна освіта» (пол. kształcenie zawodowe) трактувалося як «важлива складова частина польської системи освіти, що передбачає теоретичну та практичну підготовку

кваліфікованих працівників в обраній ними галузі професійної діяльності, розвиток професіоналізму, виховання громадянської і професійної культури тощо» [162, с. 480; 102, с. 171]. Використовуючи термін «підпільна професійна освіта», ми маємо на увазі як процес, так і результат засвоєння польською молоддю певної системи спеціальних знань та навичок у певній галузі діяльності; поєднання праці з отриманням професійної освіти; підвищення кваліфікації польської молоді в роки німецько-фашистської окупації таємно від окупаційної влади. Термін «підпільна професійна освіта» використовувався в нормативних документах таємних управлінських органів [304, к. 8], на шпальтах підпільної періодичної преси [243, к. 47].

Слід відмітити, що в польській педагогічній термінології досліджуваного періоду, крім поняття «професійна освіта», існувало й поняття «технічна освіта» (пол. kształcenie techniczne), що визначалося як більш вузьке поняття, ніж «професійна освіта» [181; 127, с. 167]. Головне завдання технічної освіти полягало в ознайомленні з основами технічних знань, а також у розвитку навичок, необхідних для правильного виконання роботи згідно з отриманою професійною освітою [164, с. 118]. Німці дозволяли діяльність професійних закладів освіти, до яких відносилися різноманітні професійні курси, професійні школи тощо. Таємне навчання на цьому освітньому рівні здійснювалося на базі вищезгаданих закладів, а також у «таємних комплектах».

Зауважимо, що в межах нашого дослідження часто вживаним є термін «педагогіум» (пол. pedagogium; лат. paedagogium; грец. paidagogeíon – школа). У довоєнній системі польської освіти окреме місце відводилося спеціальним закладам підготовки вчителів, серед яких чільне місце посідали педагогіуми. Польський словник іншомовних слів тлумачить «педагогіум» як дворічний заклад із підготовки вчителів для основної школи в міжвоєнний період [191, с. 261; 56]. Український педагогічний словник визначає «педагогіум» як «школу для підготовки до вступу в університет у середні віки в країнах Західної і Центральної Європи, а пізніше – середня школа з інтернатом; навчальний заклад

для підготовки вчителів початкових класів на сучасному етапі в Німеччині» [12, с. 251]. Здійснений аналіз наукових і архівних джерел дає змогу зробити висновок, що в Польщі в період німецько-фашистської окупації діяли «підпільні педагогіуми». Так, на думку польської дослідниці Р. Беднорз, зміст освіти в педагогіумах у роки окупації дещо відрізнявся від класичного довоєнного педагогіуму. Насамперед, відбулися зміни в термінах навчання, організації навчально-виховного процесу, в якому основний акцент робився на викладанні предметів гуманітарного циклу [69, с. 64].

Іншою поняттєвою категорією, яка має важливе значення для мережі підпільного навчання, є базове поняття «підпільна вища освіта». Цим терміном часто оперують польські науковці, які досліджують організаційно-педагогічні засади розвитку підпільної вищої освіти, а також він доволі часто був уживаним організаторами таємної вищої освіти в нормативних документах, що видавалися в підпіллі [98; 170; 306, к. 5]. Визначаючи мету «вищої освіти» досліджуваного періоду, ми керувалися «Законом про шкільництво» [203], «Засадами нової системи польської освіти» [197, с. 39] та дійшли висновку, що основні завдання «вищої школи» полягали в навчанні студентів, допомозі їм опанувати необхідну галузь знань для оволодіння навичками майбутньої професії; у вихованні молоді на основі загальнолюдських цінностей і любові до Батьківщини, здійсненні науково-дослідної роботи викладачів і студентів тощо. У контексті нашої проблематики ми будемо виходити з того, що «підпільна вища освіта» – це рівень знань, які набувалися у вищих підпільних закладах освіти на базі повної загальної середньої освіти в різних галузях науки, культури, народного господарства тощо. Зауважимо, що термін «академічна школа» використовуватиметься нами у значенні закладу вищої освіти, а саме інституту, університету, академії та ін.

Детально розглянемо значення терміна «таємний комплект» як одного із базових понять нашого дослідження. Цей термін використовувався в середовищі польських освітян ще з XIX ст. і мав пряме відношення до польської підпільної

освіти. Як відомо, в різні історичні періоди частини Польщі були включені до складу Росії, Австрії, Прусії. Поляки, у свою чергу, намагалися здійснювати навчання нелегально, аби зберегти свою мову, культуру, національні традиції тощо. Згідно з польськими джерелами, навчання в «таємному комплекті» визначається як освітня діяльність, яка здійснювалася у формі нелегальних занять, лекцій за межами навчальної установи в період війни чи анексії територій [82, с. 655]. У свою чергу, термін «таємний комплект» уживається в польській історико-педагогічній літературі досліджуваного періоду в контексті підпільної освіти. Польські дослідники використовують цей термін у значенні організації підпільного навчання учнів і студентів у малих групах (5 – 12 осіб) [72, с. 56].

У нашій науково-педагогічній розвідці ми використовуємо поняття «підпільне шкільництво» (пол. *podziemne szkolnictwo*). Звертаємо увагу власне на значення терміна «шкільництво». У вітчизняній педагогічній науці цим терміном позначають формування та організацію системи початкової та середньої освіти з метою виховання молодого покоління. Словник української мови тлумачить «шкільництво» як шкільну справу [62, с. 475]. У Польщі термін «шкільництво» має подвійне значення [152, с. 377]. По-перше, у польській довідковій і науково-педагогічній літературі цей термін використовується в значенні «організація системи освіти; сукупність закладів освіти всіх рівнів, у яких здійснюється навчально-виховний процес; загальнопедагогічні засади, що регламентують функціонування цих закладів» [82, с. 980; 117, с. 9]. По-друге, ми доволі часто зустрічаємо термін «шкільництво» як синонім педагогічній категорії «освіта» [166, с. 377]. Таким підтвердженням є його часте вживання у нормативних документах досліджуваного періоду, архівних джерелах, монографіях, публікаціях [97; 119; 203; 297, к. 2].

На основі вищезазначених тлумачень терміна «шкільництво» ми можемо сформулювати визначення поняття «підпільне шкільництво». Під цим терміном ми розуміємо організацію мережі підпільних закладів середньої, професійної та

вищої освіти, а також виховання молодого покоління, керуючись законами «Про шкільництво» (1932 р.) [203, с. 641] «Про академічні школи» [202, с. 599], «Про приватні вищі школи», [201, с. 144], розпорядженнями таємних освітніх організацій [304, к. 45]. Відповідно, у дослідженні ми оперуємо поняттями «середнє підпільне шкільництво», «професійне підпільне шкільництво», «вище підпільне шкільництво».

Оскільки наш науковий пошук є міждисциплінарним, вважаємо за доцільне інтерпретувати деякі юридичні терміни. З'ясуємо сутність поняття «легітимація», також пов'язаного з феноменом підпільної освіти. Етимологія терміна «легітимація» походить від групи однокореневих латинських слів *lex*, *legis* (закон, юридична норма, правило), *legitimus* (згідний із законами, законний, юридичний) [41, с. 189]. В українсько-польському словнику за редакцією М. Юрковського значення терміна «легітимація» (пол. *legitymacja*) подається як «особистий документ, посвідчення особи» [111, с. 647]. У цілому традиція вживання терміна «легітимація» закріплює за ним значення – «узаконення, визнання або підтвердження законності прав і повноважень особи, а також підтвердження законності відповідними документами». У нашій розвідці ми оперуємо поняттям «легітимація», коли йдеться про видання студентам спеціальних посвідчень, що підтверджували їхню участь у таємному навчанні.

У ході дослідження з'ясовано ще один термін із юридичною складовою – «легалізація», який ми пов'язуємо з визнанням результатів підпільної освіти в роки Другої світової війни спеціальними Державними верифікаційними комісіями (пол. *Państwowa Komisja Weryfikacyjna*), які створювалися після визволення Польщі від німецьких окупантів улітку 1944 р. [253]. Державні верифікаційні комісії зараховували результати таємного навчання, як правило, на підставі наявного тимчасового посвідчення, виданого таємними органами влади, у якому фіксувалися оцінки складених іспитів.

Отже, нами обґрунтовано базові поняття дослідження, які використовуватимуться в подальшій роботі.

У наступному підрозділі проаналізовано періоди організації та розвитку підпільної освіти в Польщі в роки Другої світової війни.

1.3. Періоди організації та розвитку підпільної освіти в Польщі у роки Другої світової війни

На основі вивчення архівних джерел і наукової літератури нами розроблено авторську періодизацію організації та розвитку польської підпільної освіти в роки Другої світової війни. При її розробленні ми враховували: суспільно-політичні умови в окупованій країні; репресивні заходи німецької адміністрації, спрямовані на знищення науково-культурного та освітнього потенціалу польської нації; особливості діяльності підпільних освітніх структур; початок системних перетворень в освітній галузі на завершальному етапі окупації країни.

На основі проведеного дослідження ми виділили три періоди:

I період: 1939 – 1941 рр. – період зародження та організації підпільної освіти; **II період:** 1941 – 1944 рр. – період інтенсивної розбудови підпільної освіти; **III період:** 1944 – 1945 рр. – поступова ліквідація підпільної освіти в Польщі внаслідок зміни державного устрою на соціалістичних засадах.

Висвітлюючи перший період, зазначимо, що польська підпільна освіта історично виникла завдяки великому впливу зовнішніх чинників, зокрема, суспільно-політичних, соціально-економічних, обумовлених реаліями та специфікою окупаційного режиму. Найбільш значущим моментом у загальній еволюції польської конспіративної освіти було встановлення «нового порядку» на окупованих польських землях, де провідна роль відводилася нацистській політиці у сфері освіти. Політика окупантів у цій галузі мала на меті встановлення повного контролю над освітньо-культурним і духовним життям польського народу. Фундаментом нацистської політики стала ідеологічна доктрина А. Гітлера, що ґрунтувалася на тезі «про расову перевагу німецької нації». Також у згаданому документі зазначалося: «Польський народ більше не

може в європейському співтоваристві націй відповідати титулу культурна нація» [37, с. 304]. Внаслідок зазначеної директиви вже з перших днів панування німецької адміністрації на території Генерал-Губернаторства і приєднаних до Рейху польських землях ліквідовувалися всі культурно-освітні установи, середні та вищі навчальні заклади, розпочалися перманентні акції зі знищення польської інтелігенції [140, с. 552; 194, с. 95]. Так, вже 30 травня 1940 р. Г. Франком було вирішено провести комплекс репресивних заходів [155, с. 112]. Наслідком цього стало проведення влітку 1940 р. так званої акції А – Б. За завчасно складеними списками нацисти заарештували та розстріляли тисячі видатних польських громадських і політичних діячів, представників культури й науки. Польські дослідники вважають, що в результаті акції А – Б було ув'язнено 6 тис. осіб [28, с. 88]. Подібною була політика і на приєднаних до Рейху польських теренах. Загалом, за підрахунками польських дослідників, за період німецької окупації загинуло 8 тис. 520 учителів [207, с. 529; 267, к. 23].

Зазначимо, що впровадження нового адміністративно-територіального устрою та організації влади мали безпосередній вплив на подальший розвиток підпільної освіти. На початку жовтня 1939 р. окуповані польські території були остаточно розділені. Сілезія, Велика Польща, Помор'я, частини Келецького, Краківського, Лодзинського та Варшавського воєводств оголошувалося складовою частиною Німеччини (Рейх) або ж «приєднаними землями». З інших польських земель була утворена нова адміністративна одиниця «Генерал-Губернаторство для окупованих польських земель» [156, с. 8]. До Генерал-Губернаторства, яке очолив Генеральний губернатор, відомий нацистський функціонер Г. Франк, включили землі довоєнних Варшавського, Келецького, Краківського, Люблінського воєводств. 1 серпня 1941 р., після нападу Німеччини на СРСР, до Генерал-Губернаторства була приєднана Галичина з центром у Львові. До кінця літа 1941 р. завершилося оформлення адміністративно-територіального статусу польських земель.

Отже, введення «нового порядку» на території окупованої Польщі передбачало запровадження нового адміністративно-територіального поділу, встановлення окупаційного режиму та його функціонування в соціально-економічному, культурно-освітньому аспектах. Результатом освітньої політики окупантів стали зародження й організація польської підпільної освіти на всіх рівнях. Польські освітяни, враховуючи попередній історичний досвід організації підпільного навчання в XVIII – XIX ст., розпочали організацію підпільної освіти, яка на перших порах мала стихійний характер. Вже в листопаді – грудні 1939 р. були створені перші таємні комплекти навчання. Центрами підпільної освіти стала, перш за все, територія Генерал-Губернаторства. Одну з лідируючих позицій посідали Варшава і Варшавський округ, де діяла значна кількість офіційно дозволених початкових і професійних шкіл, на базі яких й організовувалися таємні комплекти. На другому місці після Варшавського округу був Краківський, де існувало 17 осередків підпільної середньої освіти, в яких розгорнули свою конспіративну діяльність довоєнні гімназії та ліцеї. Не менш важливими, у порівнянні з вищезгаданими округами, були Радомський та Люблінський.

Розбудова мережі підпільних освітніх закладів на теренах Рейху суттєво різнилася від Генерал-Губернаторства. Причинами цього були: активна політика германізації в освітній сфері, дозвіл на викладання в основній та професійній школі лише німецьким вчителям, репресії проти польських освітян та інтелігенції, що призвело до міграції вчительських кадрів та професорсько-викладацького складу на територію Генерал-Губернаторства. Саме тому чисельність освітніх підпільних закладів на згаданих теренах була незначною.

Другий період визначався створенням розгалуженої мережі підпільних освітніх закладів на більшості територій окупованої країни. Значну роль в організації підпільної освіти виокремленого нами періоду почали відігравати освітні організації, Таємна організація вчителів та освітні управлінські структури Польської підпільної держави, зокрема Департамент освіти і

культури, Освітньо-шкільне бюро західних земель, що зуміли налагодити координацію та управління освітніми закладами, здійснити їх фінансування та навчально-методичне забезпечення.

Однією із умов створення і повноцінного функціонування підпільних закладів освіти було фінансування, яке здійснювалося з кількох джерел: підпільними освітніми організаціями, зокрема Таємною організацією вчителів та управлінськими структурами (Освітньо-шкільним бюро західних земель та його регіональними представництвами, а також Департаментом освіти і культури). Зазначимо, що Таємна організація вчителів акумулювала кошти від добровільних внесків педагогів, у той час як Департамент освіти і культури отримував фінанси від еміграційного уряду в Лондоні. Як свідчать архівні документи, розміри фінансових дотацій на організацію підпільної освіти різнилися в кожному окрузі. Така градація залежала, насамперед, від розгалуженості мережі підпільних закладів освіти. Лідуючі позиції займала Варшава та Варшавський округ, Краківський, Люблінський, Радомський округи. Відмітимо той факт, що перша дотація Делегатури уряду Департаментові освіти і культури у 1940 р. складала лише 50 тис. злотих [223, с. 98]. У подальшому фінансування підпільної освіти було значно збільшено, що, безумно, сприяло кількісному зростанню закладів підпільної освіти. Згідно з архівними даними Головного відділу Союзу польських учителів у Варшаві в період з 1 вересня 1941 р. до 31 грудня 1941 р. фінансовий відділ Департаменту освіти і культури отримав кошти у розмірі 211 тис. злотих, із яких на розбудову підпільної освіти в округах планувалося витратити 190 тис. [291, к. 12].

Брак архівних даних не дозволяє нам встановити розмір повного фінансування підпільної освіти у 1942 р. Проте, згідно зі звітом фінансового відділу Департаменту освіти і культури за чотири місяці 1942 р. (липень, серпень, вересень, жовтень) на аналогічні потреби було отримано кошти у розмірі 347 тис. злотих [292, к. 16].

Тенденцію до подальшого зростання фінансування підпільної освіти демонструють звіти фінансового відділу Департаменту освіти і культури. Так, за перших шість місяців 1943 р. Департамент отримав 504 тис. злотих на фінансування освітніх цілей, у зв'язку з розширенням мережі підпільної освіти. Як стверджує директор Департаменту Ч. Вицех, у наступному півріччі того ж року фінансування збільшилося у два рази і становило близько 1 млн злотих [223, с. 98].

Зауважимо, що бюджет Департаменту освіти і культури на 1944 р. був найбільшим і становив близько 30 млн злотих. Згідно звітній документації фінансового відділу Департаменту за 1944 р. 1944 р. культурно-освітні цілі було використано 30 млн 614 тис. злотих. Кошти, витрачені відділом за вищезгаданий період ми зобразили у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Кошти, витрачені Департаментом освіти і культури на культурно-освітні цілі (1944 р.)

Кошти, виділені округам/ під округам		Кошти, що виділялися центральному керівництву Департаменту освіти і культури	
Назва округу/ підокругу	Сума у злотих	Відділи	Сума у злотих
Варшава	3 607 608	Центральний	1 388 650
Варшавський	2 630 300	Середньої освіти	99 850
Радомський	2 014 000	Професійної освіти	87 050
Люблінський	949 000	Освіти дорослих	816 504
Краківський	3 091 760	Відділ планування	97 550
Львівський	3 938 608	Видавничий	1 570 050
Помор'я	354 580	Закупівля навчальної літератури	598 750
Східна Прусія	60 000	Вищої освіти та науковий	3 293 600
Великопольща	760 000	Культури	1 122 400
Лодзинський	873 224	Віросповідування	141 000
Сланськ	525 000	Бюро західних земель	565 900
Дальній Сланськ	40 000	Брак даних	Брак даних
Білосточчина	338 625	Брак даних	Брак даних
Вільно	1 130 000	Брак даних	Брак даних
Полісся	160 000	Брак даних	Брак даних
Волинь	360 000	Брак даних	Брак даних
Разом	20 832 905	Разом	9 781 304
Разом			30 614 209

Джерело: складено автором на основі аналізу [296, к. 9; 122, с. 223].

Як бачимо з таблиці 1.1. організація підпільної освіти стала можливою завдяки значним фінансовим вливанням із боку еміграційного уряду через посередництво Делегатури уряду в Польщі. Беззаперечним лідером організації підпільної освіти всіх рівнів стала Варшава, а також ряд округів Генерал-Губернаторства. Фінансова підтримка Делегатури уряду в еміграції в галузі освіти була пріоритетною і мала прямий вплив на подальшу розбудову мережі закладів підпільної освіти у період 1941 – 1944 рр. Саме в цей період спостерігається інтенсивний розвиток підпільної освіти.

Найбільш проблемною ланкою виявилася організація підпільної середньої освіти, яка була повністю заборонена німецькою окупаційною владою. Проте важливого значення набуває те, що цариною організації таємної освіти на середньому рівні стали дозволені німцями професійні технічні школи. Як правило, учні цих закладів занижували свій освітній рівень на декілька років і, навчаючись офіційно в закладі з певним технічним профілем, отримували середню освіту в таємних комплектах. У ході наукового пошуку встановлено, що в 1941 – 1942 н. р. учнями таємних середніх загальноосвітніх закладів на території Генерал-Губернаторства було близько 40 тис. осіб, у 1942 – 1943 н. р. – близько 48 тис. учнів, у 1943 – 1944 н. р. – близько 60 тис. учнів [251, к. 113]. Незважаючи на постійні перешкоди з боку німецької влади – переслідування і страту вчителів, нестачу навчально-методичного забезпечення, заборону бібліотек, спостерігалася динаміка зростання підпільних закладів на рівні середньої освіти.

Вивчення архівних і літературних джерел засвідчує існування осередків підпільної середньої освіти на польських територіях, які були приєднані до Рейху. На цих територіях теж є помітною динаміка зростання кількості учнів у підпільних закладах середньої освіти. Так, у 1941 – 1942 н. р. у цих закладах навчалось 1 тис. 180 осіб, у 1942 – 1943 н. р. – 1 тис. 771 осіб, у 1943 – 1944 н. р. – 2 тис. 103 осіб [257, к. 15; 261, к. 38].

У зазначений період проблеми організації таємного професійного шкільництва були в центрі уваги підпільних органів влади. Так, координаційна, навчально-виховна робота в підпільних закладах професійно-технічного спрямування розпочалася завдяки діяльності Міжорганізаційної координуючої комісії вчительських організацій і спілок; «директорських п'ятірок»; Об'єднання вчителів професійних шкіл; Таємної організації вчителів; Департаменту освіти і культури Делегатури уряду. Згідно зі статистичними показниками, наведеними польськими науковцями, на території Генерал-Губернаторства у 1941 – 1942 рр. таємно здобували середню професійну освіту 3 тис. 381 осіб, у 1942 – 1943 рр. – 4 тис. 20 учнів, у 1943 – 1944 рр. 3 тис. 327 осіб [259, к. 64; 298, к. 11]. Максимальне зростання кількості учнів у підпільному професійному шкільництві спостерігалось у 1942 – 1943 н. р. на відміну від середнього шкільництва, учнівський контингент якого максимально зріс у 1943 – 1944 н. р.

Слід зазначити, що у таємних комплексах і на базі офіційно дозволених професійних технічних закладів освіти на територіях, приєднаних до Німеччини (Помор'я, Сілезький, Лодзинський, Познанський округи), у 1942 – 1943 н. р. навчалось близько 1 тис. осіб [207, с. 166 – 167].

Найбільш проблемним для польської молоді на окупованих територіях стало здобуття вищої освіти. Як зазначалося вище, вже у перші місяці окупації поляки не мали жодних можливостей для навчання у вищих закладах освіти через їх ліквідацію. Проте в середині 1940 р. польські студенти отримали обмежені можливості для вступу до вищих навчальних закладів. Згідно з розпорядженням німецької адміністрації почали функціонувати німецькі вищі навчальні заклади. Так, 27 квітня 1941 р. у Познані відбулося відкриття імперського університету під назвою «Рейх Університет». У перший період функціонування в університеті навчався 191 студент. У наступні семестри кількість студентів збільшилася, розширився також викладацький склад. Згідно зі статистичними даними, в 1942 – 1943 н. р. у закладі навчалось 744 студенти та працювало 110 викладачів, які були переважно вихідцями з Прибалтики та

Рейху [37, с. 304 – 305]. Акцентуємо увагу на тому, що навчальний процес в університеті мав виражене політичне та ідеологічне наповнення. Так, лекційні курси мали досить заідеологізоване тематичне спрямування, зокрема, студентам читалися курси лекцій про національну боротьбу, німецьке планування поселень тощо. Варто зазначити, що у даному закладі мала право навчатися тільки німецька молодь або поляки, які підтвердили своє арійське походження.

Починаючи з осені 1940 р. та зими 1941 р., активізується процес організації підпільних осередків вищої освіти. Навчання у вищих інституціях здійснювалось відповідно до організаційних і правових засад, що утвердились у довоєнний період. Загалом, в окупованій країні підпільно функціонували Варшавський університет, Ягеллонський університет у Кракові, Варшавська політехніка, Познанський університет імені Адама Міцкевича в якості Університету Західних Земель, Вільний Польський університет у Варшаві, Вища комерційна школа у Варшаві, Варшавська вища школа сільського господарства. Зародження та функціонування закладів таємної вищої освіти мало надзвичайно важливе значення для польського суспільства.

Беззаперечним є той факт, що у період з 1941 р. по 1944 р. спостерігалася позитивна динаміка зростання студентського контингенту й у підпільних закладах вищої освіти на території Генерал-Губернаторства. Цей процес пояснюється насамперед тим, що питання організації підпільної вищої освіти було пріоритетним у діяльності Департаменту освіти і культури, який надавав солідну фінансову допомогу. Так, за період із 1 березня 1944 р. до 30 серпня 1944 р. відділ вищої освіти і науки Департаменту отримав кошти у розмірі 3 млн 293 тис. 600 злотих на розбудову та функціонування закладів вищої підпільної освіти. Кількісний склад студентів основних осередків вищої підпільної освіти у Польщі ми відобразили у табл. 1.2.

Таблиця 1.2.

**Кількісний склад студентів основних осередків вищої підпільної освіти у
Польщі (1941 – 1944 рр.)**

Назва навчального закладу	1941	1942	1943	1944
Варшавський університет	425	748	926	1565
Університет західних земель	226	Брак даних	456	1144
Ягеллонський університет	Брак даних	520	900	1000
Вільний польський університет	122	257	281	300
Варшавська політехніка	0	242	284	350
Головна школа сільського господарства	Брак даних	100	Брак даних	200
Головна торговельна школа	200	400	555	900

Джерело: кладено автором на основі аналізу [245, к. 33; 244, к. 16; 300, к. 23].

Відмітимо, що, аналізуючи комплекс архівних джерел та науково-педагогічний доробок вітчизняних і зарубіжних науковців, ми можемо виокремити ряд факторів, які обумовили масштабну структурну розбудову мережі підпільної освіти та позитивну динаміку зростання учнівського та студентського контингенту в роки окупації. Саме масштабність і масовість підпільної освіти дозволяє дослідникам говорити про феномен підпільної освіти. Так, на думку російської дослідниці А. Савіної, «...досвід Польщі по масовості та організованості підпільного навчання не має аналогів у світовій практиці» [57, с. 61]. Аналогічної точки зору дотримується і український дослідник Є. Громов, який зазначає: «... освітяни інших окупованих країн Європи (Норвегії та Франції) також докладали чимало зусиль щодо створення власної системи підпільного навчання, але в жодній із країн ця діяльність не була розвинута так широко і організовано, як в окупованій Польщі» [16, с. 38]. Досить цікавою і обґрунтованою видається нам також думка українського науковця П. Поліщука, який вбачає причини масштабності підпільної освіти в тому, що окупанти офіційно дозволили діяльність початкових шкіл, зокрема на території Генерал-Губернаторства, яких діяло 30% від кількості довоєнних шкіл та професійних закладів. І тому всі легальні навчальні установи

використовувались польськими педагогами для здійснення підпільного навчання» [55, с. 160].

У свою чергу, окремо слід відмітити позицію польських науковців у зазначеній проблемі. За їхнім переконанням, масштабність підпільної освіти в Польщі в роки Другої світової війни пояснюється, насамперед, історичними традиціями та досвідом польських освітян в організації підпільної освіти в період XIX ст., коли активно діяли «летючі університети» (Uniwersytety Latające), а також дотриманням правил конспірації і низьким відсотком колаборантів [198, с. 478]. Певним чином із названою позицією перегукується теза сучасного німецького історика Ч. Клебмана, який вбачає джерела масштабності підпільної освіти в традиціях, які продовжували жити в поколіннях польських учителів Другої світової війни [116, с. 23].

Як свідчать архівні документи, підпільна освіта активно розвивалася тому, що була однією з найбезпечніших сфер підпільної діяльності, і лише наприкінці 1943 р. – напочатку 1944 р. німецька шкільна влада і гестапо розпочали активніше переслідувати організації підпільного польського навчання [235, к. 201]. В результаті репресій окупаційної влади за період 1939 – 1945 рр. загинуло понад 9 тис. учителів, понад 640 професорів [165, с. 59; 268, к. 55].

Таким чином, викладене вище дозволяє зробити висновок про те, що період 1941 – 1944 рр. характеризується інтенсивною розбудовою мережі підпільних закладів різних рівнів і збільшенням учнівського та студентського контингентів.

Розглядаючи третій період розвитку підпільної польської освіти 1944 – 1945 рр., слід зазначити, що він характеризувався поступовою ліквідацією мережі підпільних освітніх закладів у зв'язку з перебігом подій на фронтах Другої світової війни та зі становленням нової системи влади в країні. Так, у другій половині липня 1944 р. Радянська армія вступила на польську територію, звільнивши Білостокське, Люблінське, Жешувське воєводства, а в кінці серпня вийшла в район Вісли. На звільнених територіях вся влада перейшла до рук

прорадянсько налаштованого Польського Комітету Національного Визволення, який був створений 21 липня 1944 р. у Хелмі та претендував на роль нового уряду в Польщі [204]. Перед новою владою в області освіти постали важливі завдання, насамперед, підпорядкувати і взяти під контроль підпільні освітянські структури та в короткі терміни в умовах військового часу розпочати відновлення системи освіти на основі нової прокомуністичної ідеології. Важливу роль у відродженні польської освіти відіграв Маніфест, опублікований 23 липня 1944 р., який містив програму соціалістичних перетворень як у соціально-економічній, суспільно-політичній сфері, так і в галузі народної освіти [238, к. 32]. Зокрема, в ньому йшлося про необхідність якнайшвидшого відновлення на визволених територіях обов'язкового навчання дітей в усіх типах шкіл, а також наголошувалось на забезпеченні учнів безкоштовною освітою на всіх щаблях шкільної системи (див. додаток Г).

Для керівництва шкільними справами при Польському Комітеті Національного Визволення було створено спеціальний відділ освіти, керівником якого став професор педагогіки Ягеллонського університету С. Скрзешевські. Відразу розпочалася його структурна розбудова, зокрема, були створені підрозділи: загальний, шкільної реформи, бібліотечної справи [239, к. 112]. Перед новоствореним відділом були поставлені такі завдання: ліквідація неписьменності, демократизація шкільної системи та ідейно-політична переорієнтація школи та всього змісту освіти.

Першочерговим кроком нової влади стали заходи щодо залучення вчителів до співпраці з освітніми структурами Польського Комітету Національного Визволення. Зокрема, зазначеними органами публікувалися та поширювалися звернення до вчителів із закликами відновлення навчально-виховного процесу з вересня 1944 р. Так, 1 серпня 1944 р. побачила світ «Відозва до польських учителів» за авторства С. Скрзешевського, в якій йшлося про визнання значної ролі конспіративного навчання в роки окупації, а також містився заклик до вчителів брати участь у відродженні навчання в початкових і середніх закладах

освіти [212]. Крім того, автор наголошував на необхідності скласти списки учнів шкільного віку, аби жодна дитина не залишилася поза навчальним процесом 1944 – 1945 н. р., а також запропонував розпочати акцію по збору довоєнних підручників тощо.

Слід зазначити, що в переважній більшості вчительські кадри, які були учасниками таємного навчання та орієнтувалися на Лондонський уряд в еміграції, мали неоднозначне ставлення до прокомуністичної влади. Це пояснювалося тим, що пролондонський табір уважав представників нової влади «зрадниками» і зазначав, що всі його дії й заходи в освітній сфері не мають підтримки законного уряду [217, с. 84]. Як свідчать статистичні дані, наведені в дослідженні Й. Якубовського, станом на травень 1945 р. лише 287 учителів і діячів освіти належали до лав польських комуністів («Польська Партія Робітнича»), що становило 0, 5% від загальної кількості цієї професійної групи [108, с. 281]. У цій непростій ситуації, що склалася, керівництво освітнього відділу Польського Комітету Національного Визволення визнало, що на початковому етапі доцільно відновити довоєнну систему освіти. Це знайшло відображення у «Керівних вказівках про організацію діяльності загальноосвітніх громадських шкіл в 1944 – 1945 н. р.» [145, с. 187; 240, к. 51]. Зокрема, в документі рекомендувалося запровадити в усіх загальноосвітніх школах однотипові програми, а також акцентувалася увага на тому, що більшість дітей повинні закінчувати 7-річну школу. Крім того, у вказівках містилися рекомендації щодо збільшення кількості навчальних годин із таких дисциплін, як історія, географія, польська мова та література, що були виключені зі шкільних програм у період німецької окупації. Фактично в основі вищезазначеного документу залишався «Закон про шкільний устрій 1932 р.».

Важливе значення має оцінка «Закону про шкільний устрій 1932 р.» відомим дослідником С. Мауерсбергом, який зазначав, що документ мав рекомендаційний характер й органи народної освіти вимагали його поступової реалізації, однак «це був перший крок народної влади до створення фундаменту єдиної школи для міста і села» [144, с. 53].

Запроваджуючи засади нової освітньої політики, відділ освіти Польського Комітету Національного Визволення особливу увагу акцентував на можливості отримати початкову та середню освіту на безоплатній основі. Це знайшло своє відображення в «Розпорядженні керівника Відомства освіти від 24 листопада 1944 р. у справі безкоштовного навчання в загальноосвітніх середніх школах, професійних ліцєях та закладах підготовки педагогічних кадрів», опублікованому в «Урядовому тижневику» відомства освіти Польського Комітету Національного Визволення. Так, у документі зазначалося: «..... в державних загальноосвітніх середніх школах, закладах професійного навчання та підготовки педагогічних кадрів забороняється брати плату за навчання з учнів, які їх відвідують; учні, які показують негативні результати в навчанні, або навчаються гірше встановленого рівня, або мають середній рівень, вносять на рахунок Кураторію плату в розмірі 300 злотих за кожний період, у якому навчалися недостатньо добре; якщо Педагогічна рада школи встановила, що негативні оцінки та недостатній рівень знань учня залежить від вагомих причин, то учень може бути звільнений від оплати навчання» [212].

Підкреслимо, що завдяки активній участі вчителів початкових, середніх загальноосвітніх і професійних закладів удалося розпочати 1944 – 1945 н. р. Учителі, не чекаючи завершення процесу остаточної організації шкільних інспекторатів, почали на місцях формувати класи, долучалися до акції збору підручників, устатковували шкільні приміщення. У разі повної руйнації шкільних будівель намагалися обладнати приватні помешкання для навчання [145, с. 58].

Вивчення архівних джерел свідчить, що Люблін став центром Польського Комітету Національного Визволення і вже станом на вересень 1944 р. було створено Люблінський шкільний окружний кураторій [239, к. 132]. Цей орган видавав указівки, накази, що стосувалися навчального процесу в загальноосвітніх закладах. Одним із перших вийшов наказ про використання в навчальному процесі довоєнних навчальних програм, а у ході навчання

відбувалося їх коригування. Важливим, на нашу думку, було положення «Примітки при викладанні польської мови, історії, географії», що датувалася вереснем 1944 р. [146, с. 158; 241, к. 8]. Подібні правки приймалися й іншими окружними кураторіями. Відповідно до згаданого положення, при викладанні польської мови додавалися теми, які розкривали трагічні події років німецько-фашистської окупації, терору з боку нацистів, діяльність польського руху опору тощо. У свою чергу, при вивченні історії в старших класах початкової (VII клас) і середньої школи підкреслювалася роль Польщі як країни, що виступала головним осередком серед усіх слов'янських народів у боротьбі з німецьким агресором.

Безумовно, політична ситуація в країні впливала на організацію навчального процесу в загальноосвітніх закладах. Це торкнулося викладання ряду дисциплін, зокрема іноземної мови. Тому в закладах цього типу нова влада у галузі освіти запропонувала включити в початковий процес викладання російської мови замість німецької. Це, перш за все, було зумовлене частими дискусіями в польському суспільстві про те, що варто відмінити викладання «мови ворога». Неприязне ставлення до німецької мови як дисципліни знайшло своє відображення в листі до редакції газети «Rzeczpospolita» від 25 листопада 1944 р., у якому зазначалося: «..... прохання не змушувати нашу молодь витрачати цінний час на вивчення німецької мови! В пам'ять про невинно вбитих нехай зникне в наших школах німецька мова» [270]. Зауважимо, що повністю відмінити викладання німецької мови не вдалося, проте згідно з розпорядженням освітянських органів від 31 січня 1945 р. вносилися кардинальні зміни в зміст тематичних програм викладання цієї дисципліни.

У складному становищі також перебувала й вища освіта в період 1944-1945 рр. Це пояснювалось катастрофічними втратами серед професорсько-викладацького складу і студентського контингенту через події Другої світової війни, зокрема Варшавське повстання 1944 р., у результаті яких були знищені будівлі багатьох вищих закладів освіти, особливо у Варшаві, а матеріальне

становище студентів не дозволяло продовжити навчання [267, к. 55]. Першочерговими питаннями залишалися відновлення роботи закладів вищої освіти та наукових інституцій, забезпечення останніх фінансовою підтримкою. Значущими осередками відновлення академічної освіти стали Варшава, Краків, Познань, Люблін. Першим вищим навчальним закладом згідно з Декретом Польського Комітету Національного Визволення від 23 жовтня 1944 р. став Університет імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні [238, к. 118]. Відомий своєю конспіративною діяльністю в роки окупації Краківський Ягеллонський університет відновив роботу в березні 1945 р. Місяцем пізніше того ж року відбулося офіційне відкриття Гірничої академії, Торговельної академії в Кракові. Важливий внесок у відродження вищої освіти в Познані зробили професори С. Рожицькі та Й. Сузьські, яких делегувало новостворене Міністерство освіти до цього міста в січні 1945 р. [252, к. 18]. Уже навесні 1945 р. запрацював Університет імені Адама Міцкевича, який був відомим під час німецько-фашистської окупації як Університет західних земель, а також Познанська торговельна академія. Також Тимчасовий уряд сприяв появі вищих технічних навчальних закладів, що було пов'язано з необхідністю кваліфікованих інженерно-технічних кадрів для післявоєнної відбудови. Так, згідно з Декретом Ради міністрів Тимчасового уряду від 24 квітня 1945 р. свою діяльність розпочали Сланська Політехніка, Лодзька Політехніка, Гданський Політехнічний університет, Вроцлавська Політехніка тощо [77; 128, с. 125].

Найбільш проблемним осередком вищої освіти виявилася Варшава, яка зазнала наймасштабніших матеріальних втрат у роки Другої світової війни, в результаті чого науково-педагогічні працівники змушені були залишити місто. Процес відновлення варшавських закладів вищої освіти розпочався в кінці 1944 р. – на початку січня 1945 р. Одним із перших у листопаді 1944 р. розпочав своє функціонування Варшавський політехнічний університет, проте його діяльність вдалося поновити не у Варшаві, а в Любліні. Згодом до освітнього процесу на рівні вищої освіти долучилися Варшавський університет – у грудні

1944 р., Вища школа сільського господарства, Вища торговельна школа – у березні 1945 р., Академія мистецтва – у січні 1945 р. [120, с. 274].

Підсумовуючи все вище сказане зазначимо, що період 1944 – 1945 рр. характеризувався поступовим «затуханням» підпільної освіти. Це пояснюється насамперед тим, що в липні 1944 р. на територію Польщі ввійшли Радянські війська, і в результаті цього спочатку був створений Польський Комітет Національного Визволення, а згодом Тимчасовий уряд, які розпочали процеси поступової ліквідації підпільної освіти в Польщі в контексті «соціалістичної» моделі шкільництва.

Таким чином, розроблено авторську періодизацію організації та розвитку підпільної освіти в Польщі у роки Другої світової війни, яка хронологічно охоплює три періоди: 1939 – 1941 рр. – характеризується зародженням і початком організації підпільної освіти; 1941 – 1944 рр. – визначається як період інтенсивного розвитку та структурної розбудови мережі підпільних закладів освіти; 1944 – 1945 рр. – період, який визначається тенденцією до поступового спаду й подальшої ліквідації підпільної освіти в контексті реорганізації державного ладу в Польщі.

Висновки до першого розділу

У ході дослідження з'ясовано, що сучасні вітчизняні, зарубіжні науковці виявляють значний інтерес до проблем польської освіти в цілому. Не обійшли вони своєю увагою й проблему організації підпільної освіти в Польщі в роки Другої світової війни, що розглядалася в контексті як загальнопедагогічних проблем, так і на прикладі конкретних педагогічних явищ.

Проаналізовано стан наукової розробки проблеми в історіографії, охарактеризовано джерельну базу дослідження. Історіографію досліджуваної проблеми класифіковано за хронологічним підходом (праці, виконані у певний історичний період, умовно об'єднані у дві групи: 1950-ті рр. – кінець 1980 - х рр. XX ст.; кінець 1980-х рр. і дотепер).

Доведено зростаючий інтерес до проблеми становлення і розвитку підпільної освіти в Польщі в період німецько-фашистської окупації. Проте, оцінюючи стан вивчення проблеми організації польської таємної освіти періоду 1939 – 1945 рр., в цілому можна відзначити, що, незважаючи на наявність значної кількості наукових розвідок, у сучасній історико-педагогічній науці відсутні спеціальні узагальнюючі праці, де було б цілісно вивчено проблему польської освіти досліджуваного періоду.

Розроблена класифікація базових понять дослідження, в якій вони розподілені на групи: педагогічні, історичні, географічні, юридичні. На основі аналізу довідкових і наукових літературних джерел розкрито сутність базових понять нашої наукової розвідки (підпільна освіта, організація підпільної освіти, комплект, гміна, педагогіум, легітимація, легалізація та ін.).

Обґрунтовано авторську періодизацію організації й розвитку підпільної освіти в Польщі у роки Другої світової війни: I період: 1939 – 1941 рр. – період зародження та організації підпільної освіти; II період: 1941 – 1944 рр. – період інтенсивної розбудови підпільної освіти; III період: 1944 – 1945 рр. – поступова ліквідація підпільної освіти в Польщі внаслідок зміни державного устрою на соціалістичних засадах. Періодизацію здійснено відповідно до таких критеріїв: історичного (врахування історичних подій досліджуваного періоду), нормативного (врахування нормативних документів щодо організації та розвитку підпільної освіти), змістово-організаційного (врахування трансформацій у змісті та структурі підпільної освіти).

Результати дослідницького пошуку з організації й розвитку підпільної освіти в Польщі у роки Другої світової війни як науково-педагогічної проблеми відображено в одноосібних публікаціях автора [22; 24].

РОЗДІЛ II.

НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС У ПІДПІЛЬНИХ СЕРЕДНІХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ І ПРОФЕСІЙНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ (1939 – 1945 РР.)

У розділі висвітлено особливості навчально-виховного процесу в підпільних середніх загальноосвітніх і професійних навчальних закладах у період німецько-фашистської окупації Польщі, проаналізовано їх навчально-методичне забезпечення (програмні документи, методичні вказівки, інструкції Таємної організації вчителів і Департаменту освіти і культури та ін.) Розкрито організаційно-педагогічні засади функціонування підпільних професійних технічних шкіл. Здійснено аналіз навчально-виховного процесу в цих навчальних закладах, охарактеризовано навчально-методичне забезпечення, окреслено роль Таємної організації вчителів як одного з координуючих і керівних центрів польської підпільної освіти.

2.1. Організація навчально-виховного процесу в підпільних середніх загальноосвітніх школах

Одним із найактуальніших завдань, що стояли перед представниками польської інтелігенції, членами підпільних військових і освітніх організацій, було відновлення функціонування навчальних закладів, щоб забезпечити безперервність навчального процесу, відродити освітньо-культурне життя в окупованій країні для протидії політиці онімечення. Таке протистояння нацистському порядку вилилося в акцію підпільної освіти на всіх рівнях. Особливий інтерес, на нашу думку, представляє комплекс питань, пов'язаних із організацією таємної освіти в середніх загальноосвітніх навчальних закладах у період окупації, оскільки середня освіта була повністю ліквідована німцями, що й зумовило її повну конспірацію. Перш ніж розпочати аналіз навчально-виховного процесу в підпільних середніх загальноосвітніх школах, ми вважаємо

за доцільне звернути увагу на структуру середньої освіти. Згідно з освітньою реформою Я. Єнджієвича, середня ланка поділялася на чотирирічну гімназію і двохрічний ліцей.

На початку окупації польські середні загальноосвітні заклади освіти були готові до початку навчання. Проте перебіг дій на фронті та швидке просування окупантів у глиб країни унеможливили початок навчального року. Виходячи із ситуації, що склалася, діюче на той час Міністерство визнань релігійних і народної просвіти на чолі з К. Шелаговським видало наказ про організацію навчання в надзвичайних умовах. Вже після капітуляції 1 жовтня 1939 р. відбулася нарада представників Кураторію Варшавського шкільного округу і вчительських організацій, на якій обговорювалися питання щодо продовження навчання в середніх загальноосвітніх закладах. Саме тоді її учасники звернулися до представників німецької адміністрації за дозволом на продовження навчання. Невдовзі було отримано відповідь від Коменданта міста про дозвіл продовжити навчання в школах без будь-яких організаційних чи програмних змін [220, с. 22 – 23].

Однак уже 15 листопада 1939 р. окупаційна влада видала розпорядження про закриття всіх середніх загальноосвітніх шкіл на території Польщі [231, к. 21]. Водночас майже у всіх середніх закладах освіти відбулися засідання педагогічних рад, на яких обговорювався подальший план дій. Було ухвалено рішення щодо продовження навчання, принаймні на декілька днів, аби не втратити контакт з учнями. Із перших днів багато вчителів спромоглися залучити значну кількість учнів до подальшого підпільного навчання.

Умови організації навчання на середньому рівні були надзвичайно важкими. Це пояснюється тим, що окупанти розглядали навчання на цьому щаблі як таке, що суперечить їхнім ідеологічним переконанням. Результати наукового пошуку дають підстави стверджувати, що на початковому етапі окупації організація підпільної середньої освіти мала дещо спонтанний характер. Як правило, її здійснювали шкільні вчителі, змушенні піти в підпілля. Ситуація

кардинально змінилася, коли до розбудовчих процесів долучився Союз польських учителів, який почав діяти в якості Таємної організації вчителів, і Департамент освіти і культури. Основними завданнями Департаменту була організація та уніфікація форм конспіративного навчання. Уже в середині 1941 р. були організовані окружні осередки освіти та культури на території всього Генерал-Губернаторства [233, к. 115].

Поступово з розширенням мережі середньої підпільної освіти в 1940 – 1941 рр. були остаточно сформовані форми організації навчального процесу в закладах цього типу. Організаційні форми підпільної освіти часто були обумовлені специфікою та можливостями організації таємного навчання. У польських першоджерелах окреслено такі форми організації навчальної діяльності: індивідуальна, робота в комплектах, заняття з цілим класом (заняття у старших класах основної школи, заняття у дозволених німцями професійних технічних школах) [249, к. 33; 304, к. 42; 70, с. 105 – 106; 143, с. 390].

На початковому етапі організації підпільної середньої освіти найбільш поширеною формою залишалася індивідуальна, зазвичай, організована вдома у вчителя чи учня. Ця форма навчання, враховуючи складності окупації, була досить прийнятною та мала свої переваги, зокрема відбір навчального матеріалу за інтересами вихованця, орієнтація змісту, методів навчання на нього, здатність проектування розвитку здібностей учня тощо. Проте були й певні недоліки, в першу чергу, це відсутність роботи в групі, неможливість порівняти свої досягнення з іншими, одноманітність занять тощо. Поширеною формою організації навчальної діяльності була також робота в таємних комплектах.

Проте значна кількість учнів заборонених середніх закладів освіти продовжили таємне навчання на базі дозволених окупаційною владою початкових і професійних шкіл.

На нашу думку, доцільно охарактеризувати організацію підпільного навчання на рівні середньої освіти по округах. Одну з лідируючих позицій посідали Варшава і Варшавський округ, де діяла значна кількість офіційно

дозволених початкових і професійних шкіл, на базі яких організовувалися таємні комплекти. У початковій школі це були VII класи, а учні старших класів гімназій навчалися таємно у професійних технічних школах, переважно торгових і господарчих. Починаючи з 1940 р., ситуація організації таємного навчання на середньому рівні у Варшаві значно покращилася. Німецька адміністрація погодилася на діяльність підготовчих курсів до вступу до професійних закладів освіти, метою яких було забезпечити навчанням учнів заборонених середніх загальноосвітніх шкіл і надати їм професійну підготовку в певній галузі. І це стало підґрунтям для організації підпільної середньої освіти. Підготовчі курси тривали два роки і за період 1940 – 1942 рр. у Варшаві на базі 102 довоєнних середніх загальноосвітніх закладів освіти було організовано 17 державних, 49 приватних і 5 міських курсів [245, к. 1 – 2; 113, с. 190].

На основі вивчення архівних джерел ми узагальнили дані про функціонування середніх приватних і державних загальноосвітніх гімназій у Варшаві, які здійснювали найбільш активну освітню конспіративну діяльність на базі дозволених німцями підготовчих курсів, що представлено у табл. 2.1.

У ході дослідження з'ясовано, що під час навчання на курсах паралельно з офіційною програмою реалізовувалася довоєнна програма для державних і приватних гімназій із певними поправками, які стосувалися в основному викладання таких предметів, як історія, географія, наука про Польщу, латинська та іноземна мови тощо. Тому цим дисциплінам приділялася особлива увага.

Аналіз архівних джерел свідчить, що існувала проблема забезпечення аудиторним фондом для організації підготовчих курсів, оскільки значна кількість освітніх інституцій під час війни експлуатувалася німецькою адміністрацією та військовими. Тому деякі курси організовувалися на базі початкових та приватних закладів освіти. Так, Я. Занова, директор жіночої приватної гімназії і ліцею імені Марії Кюрі-Скłodовської, у роки окупації брала активну участь в організації таємного навчання на середньому рівні. Їй вдалося залучити до таємного навчання значну кількість своїх учениць.

Таблиця 2.1.

**Середні загальноосвітні гімназії у Варшаві, що здійснювали освітню
підпільну діяльність на базі дозволених німцями
підготовчих курсів (1940 – 1944 рр.)**

Жіночі гімназії	Тип закладу	Кільк. виданих свідоцтв
Гімназія і ліцей Галини Гепнеровни	Приватний	120
Гімназія і ліцей імені Олександри Пілсудської	Державний	148
Гімназія і ліцей Товариства сестер «Воскресіння»	Приватний	67
Гімназія і ліцей Зібрань Євангельських імені Королеви Анни Вазовни	Приватний	74
Гімназія і ліцей імені М. Склодовської	Державний	Немає даних
Гімназія і ліцей імені Клементини Хофманової	Державний	122
Гімназія і ліцей Анни Якубовської	Приватний	79
Гімназія і ліцей імені Яна Кохановського	Державний	170
Чоловічі гімназії		
Гімназія і ліцей імені В. Горського	Приватний	183
Гімназія і ліцей імені Яна Замойського	Приватний	102
Гімназія і ліцей імені Владислава IV	Державний	123
Гімназія і ліцей імені Станіслава Стажиця	Державний	199
Гімназія і ліцей Товариства Євангельсько- Лютеранського імені М. Рея	Приватний	118
Всього		1 505

Джерело: складено автором на основі аналізу [87, с. 110 – 111; 243, к. 2 – 5].

Незважаючи на те, що таємні комплекти різних класів були організовані на базі різних освітніх установ і легальних курсів у різних місцях Варшави, таємну освіту отримало близько 386 учнів. Узагальнені результати аналізу архівних джерел у питаннях організації таємної гімназійної освіти гімназії і ліцею імені Марії Кюрі-Склодовської (1940 р.) представлено у табл. 2.2.

Подібною діяльністю відзначалася й значна кількість державних підготовчих курсів. Згідно зі статистичними даними польських науковців, у 1940-1941 н. р. підготовчі курси у Варшаві закінчило понад 12 тис. молоді. Проте 1941-1942 н. р. характеризувався значним кількісним спадом учнів на підготовчих курсах (це вже були однорічні курси). Так, у червні 1942 р.

державні курси закінчило 3400 випускників, а приватні – 2458 [113, с. 193; 297, к. 123]. Причиною цьому став дозвіл німецької адміністрації на діяльність професійних шкіл, у яких молодь легально могла здобувати освіту.

Таблиця 2.2.

**Організація підпільної освіти гімназії та ліцею
імені Марії Кюрі-Скłodовської (1940 р.) [113, с. 192 – 193; 243, к. 14]**

Клас	Локалізація	Кільк. учнів
I а	відділ при приватній господарчій школі Г. Жешотарської	50
I б	2 комплекти у приватних помешканнях	24
II а	відділ при приватній господарчій школі Г. Жешотарської	48
Підготовчі курси до професійних шкіл II ступеня		
II б	учні (дівчата), які перервали навчання у 1939 р.	32
III а	учні (дівчата), які у 1939-1940 н.р. закінчили основну школу	36
III б	учні таємних комплектів із різних шкіл	58
IV а	учні, які у 1939-1940 н.р. у таємн. комплект. закінчили III клас гімназії	34
IV б	учні, які перервали навчання у 1939 р., включаючи тих, хто навчався у таємних комплектах	56
I ліц.	профілюючий клас (матем., гуманітарн.) як піврічні підготовчі курси	36
II ліц.	комплекти при легітимних господарчих курсах (вул. Оборонців, 25)	20

Результати наукового пошуку дають підстави стверджувати, що багато довоєнних середніх загальноосвітніх шкіл гімназійного рівня здійснювали підпільну діяльність на базі офіційно дозволених професійних закладів. Нами систематизовано дані про заборонені німцями чоловічі і жіночі гімназії у Варшаві, що діяли конспіративно в роки окупації на базі легальних професійних шкіл (Професійна жіноча школа підвищення кваліфікації (Hotelarska), Міська Торговельна коєдукаційна школа, Міська Торговельна школа I ступеня та ін.).

Про успішну організацію середньої підпільної освіти на теренах Варшави як центру таємної середньої освіти свідчать дані дослідження польського науковця Й. Красуського. Так, у 1943-1944 н. р. у Варшаві конспіративно навчалось 24 тис. 366 учнів, із якими працювало 2 тис. 118 вчителів [122, с. 175]. У той час як Ч. Вицех вважає, що це число було дещо вищим і наводить цифру

близько 30 тис. учнів [223, с. 79]. У ході наукового пошуку встановлено, що на території Варшавського округу (з частинами Островсько-Мазовецького та Остролецького повітів, міста Вишкуп) у 1943 – 1944 н. р. у підпільних середніх загальноосвітніх закладах навчалося 10 тис. 222 учнів, у той час як у 1937 – 1938 н. р. на цій території діяло лише 15 середніх загальноосвітніх шкіл, у яких навчалося 9 тис. 500 учнів [134, с. 318; 122, с. 178]. Зростання кількості учнів у закладах середньої освіти в роки німецько-фашистської окупації зумовлено демократизацією середньої освіти, власне залученням до навчання значної кількості представників робітничої та сільської молоді.

Таблиця 2.3.

**Заборонені німцями чоловічі і жіночі гімназії у Варшаві, що діяли підпільно
в роки окупації на базі легальних
професійних шкіл (1940 – 1944 рр.)**

№ п/п	Жіночі гімназії	Тип закладу	Кільк. виданих свідоцтв
1.	Гімназія і ліцей Леонії Рудзької	Приватний	61
2.	Гімназія і ліцей Анілли Верецької	Приватний	69
3.	Гімназія і ліцей Софії Воловської	Приватний	155
4.	Гімназія і ліцей Зібрань Євангельських імені Емілії Платер	Державний	162
5.	Гімназія і ліцей Сабіни Тегазо-Хмілевської	Приватний	76
6.	Гімназія і ліцей імені Королеви Ядвіги	Державний	230
7.	Гімназія і ліцей Яніни Тимінської	Приватний	70
8.	Гімназія і ліцей імені Марії Конопніцької	Державний	166
Кількість виданих свідоцтв			989
Чоловічі гімназії			
1.	Гімназія і ліцей Товариства купців	Приватний	Немає даних
2.	Гімназія і ліцей імені Лелевела	Державний	38
3.	Гімназія і ліцей імені Т. Рейтала	Державний	176
Кількість виданих свідоцтв			214
Разом			1 203

Джерело: складено автором на основі аналізу [244, к. 15; 246, к. 56; 297, к. 45 – 46].

На другому місці після Варшавського округу був Краківський. Середня освіта на рівні гімназійної та ліцейської здійснювалася у таємних комплектах, на базі легальних початкових і професійних закладів освіти. Відомо, що значна кількість комплектів були самостійними осередками, які мали повноваження видавати свідоцтва про закінчену чи незакінчену середню освіту, підпорядковуючись повітовим екзаменаційним комісіям. У даному окрузі таємна середня освіта на базі початкової та професійної школи була слабо розвинена у порівнянні з Варшавським округом. Проте мережа підпільної середньої освіти в цьому регіоні була значно щільнішою і охоплювала 274 осередки, у яких у 1943 – 1944 н. р. у таємних комплектах навчалося 12 тис. 101 учень, з якими працювали 2 тис. вчителів [73, с. 134].

Як свідчать архівні матеріали, у самому Кракові існувало 17 осередків таємної середньої освіти, в яких розгорнули свою підпільну діяльність довоєнні гімназії і ліцеї. Дані про них представлено в табл. 2.4.

Таблиця 2.4.

**Підпільні та офіційні заклади й освітні організації, на базі яких
дійснювалося підпільне навчання (1939 – 1944 рр.)**

Назва підпільних і офіційних закладів (організацій), на базі яких організовувалося таємне навчання	Організатор підпільної освіти	Тип закладу	Год. на тижд.
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Гімназія і ліцей сестер Урсуланок	С. Римаровна	Приватн. (жін.)	16-20
Гімназія і ліцей імені Х. Каплінської	Г. Трампчинська	Приватн. (жін.)	16-20
Гімназія і ліцей (№ 10) імені Королеви Ванди	Й. Бергуен, К. Шафранська	Державн. (жін.)	16-22
Гімназія і ліцей Інституту Марії	М. Станехова	Державн. (жін.)	16-22
Гімназія і ліцей Товариства Святої Родини	М. Куклевич	Приватн. (жін.)	16-20
Гімназія і ліцей (№ 7) імені Адама Міцкевича	М. Добровольська, В. Чарковська, М. Вробльовна	Державн. (жін.)	18-20
Гімназія (№ 11) при Педагогічному ліцеї ім. Й. Йотейко	С. Прзибульська	Державн. (жін.)	16-20
Гімназія і ліцей імені Б. Новодворського	К. Левіцькі	Державн. (чол.)	18-22
Підготовчі курси	Л. Корнасій	Державн. (чол.)	16-20
Підготовчі курси	Й. Сташко	Державн. (чол.)	16-20

Продовження таблиці 2.4.

1	2	3	4
Міська комісія освіти і культури для початкових шкіл	Т. Копчинські, С. Товпаш, Й. Кайм, Й. Полторак та ін.	Державн.	16-20
Гімназія і ліцей імені Х. Колонтая	Р. Возняковські	Приватн. (коєдукаційн.)	16-20
Гімназія і ліцей імені Піярів	А. Романович	Приватн. (чол.)	16-22
Адміністративний ліцей	Т. Вронєвич	Державн. (коєдукаційний)	16-22
Комплекти у приватних помешканнях для учнів, виселених з території, що увійшла до Рейху	М. Антонюк		16-22

Джерело: складено автором на основі аналізу [278; 275; 276; 274].

У ході наукового пошуку встановлено, що навчання в таємних комплектах організовувалося в приватних помешканнях, на базі дозволених підготовчих курсів, при Міській комісії освіти і культури для початкових шкіл. Навчання було платним, проте більшість учнів вносили не повну суму, а іноді їх зовсім звільняли від оплати. Враховуючи те, що навчання здійснювалося, як правило, в приватних помешканнях, розклад занять не був сталим і змінювався щотижня [279]. У зазначених закладах використовувалися довоєнні навчальні програми [106, с. 7 – 8; 282]. Однак, зважаючи на специфічні умови навчального процесу, вчителі коригували кількість годин на вивчення певної дисципліни. Нами було вивчено та проаналізовано навчальні програми загальноосвітніх закладів освіти, зокрема навчальна програма, що використовувалася в гімназії і ліцеї (№ 7) імені Адама Міцкевича в Кракові (див. табл. 2.5).

Здійснений аналіз навчальної програми свідчить, що особлива увага приділялася вивченню рідної мови, історії, географії, релігії [285]. Натомість із програми були вилучені необов'язкові предмети, а кількість годин на прикладні дисципліни зменшилась. Як бачимо, щотижневе навантаження у зазначеній гімназії становило 18-20 год. на тиждень у кожному класі, у той час як у довоєнних програмах це навантаження сягало 30-31 год. [272; 282].

Таблиця 2.5.

**Планування занять у загальноосвітній гімназії № 7
імені Адама Міцкевича в Кракові (1942 – 1943 н. р.) [175, с. 173; 282]**

Групи предм.	Назви предметів	Кількість годин на тиждень (по класах)				Усього
		I	II	III	IV	
Обов'язкові	Релігія	2	2	2	2	8
	Польська мова	3	4	4	4	15
	Латинська мова	1	1	1	2	5
	Іноземна мова	2	2	2	2	8
	Історія	3	3	3	3	12
	Географія	3	2	2	2	9
	Біологія	1	2	-	2	5
	Фізика і хімія	-	-	2	1	3
	Математика	2	2	2	2	8
	Практичні заняття	1	2	-	-	3
	Фізичне виховання	-	-	-	-	-
Разом		18	20	18	20	76
Необов'язкові	Друга іноземна мова	-				
	Малювання	-				
	Музика	-				

Ще однією важливою ланкою середньої освіти були ліцеї. Згідно з довоєнними нормативними документами про польське шкільництво, навчання в державному ліцеї передбачало поділ останнього на чотири відділи: гуманітарний, класичний, математично-фізичний, природничий. Серед низки конспіративних закладів цього типу на особливу увагу заслуговує Чоловіча гімназія і ліцей державного зразка імені Б. Новодворського у Кракові. Саме в ній під керівництвом К. Левіцькі розгорнулося ліцейне підпільне навчання. Станом на 1942 – 1943 н. р. підпільно функціонували I і II ліцейські класи. Традиційно таємне навчання проводилося в комплексах, що склалися з 5-8 чоловік. Проаналізуємо навчальну програму для ліцеїв I і II класів на гуманітарному і фізико-математичному відділах (табл. 2.6.).

Як бачимо, щотижневе навантаження у ліцеї на гуманітарному відділі становило 20 год. на тиждень, на фізико-математичному – 22. У довоєнних програмах це навантаження сягало 33 год. на обох відділах [176, с. 99].

Таблиця 2.6.

**Навчальний план I та II класів гуманітарного і фізико-математичного
відділів ліцею Державної чоловічої гімназії та ліцею імені
Б. Новодворського в Кракові (1942 – 1943 рр.)**

Предмети	I клас, гуман. відділ	I клас, фізико- матем. відділ	II клас, гуман. відділ	II клас, фізико- матем. відділ
Релігія (римсько-католицька)	2	2	2	2
Польська мова	4	3	4	2
Латинська мова	2	-	2	-
Іноземні мови	2	2	2	2
Історія	4	2	4	2
Проблеми сучасності	2	2	2	2
Біологія	2	2	-	-
Фізика	2	3	-	4
Хімія	-	2	-	2
Математика	2	4	2	4
Філософія	-	-	2	2
Фізичне виховання	-	-	-	-
Разом годин (на тиждень)	20	22	20	22

Джерело: складено автором на основі аналізу [176, с. 28; 177, с. 22 – 24; 283]

Навчальними програмами на двох відділах з польської мови було передбачено вивчення синтаксису і пунктуації, написання диктантів. На уроках географії оглядово вивчалися європейські держави, однак основний акцент робився на вивченні розвитку промислових регіонів Польщі. Курс фізики охоплював основи механіки, теплові властивості тіл, а також елементарні поняття з електрики. Згідно з навчальними планами, історія вивчалася в усіх класах і викладання її у дворічних ліцеях базувалося на отриманих у гімназіях знаннях [281].

Акцентувалася увага на самостійній роботі учнів, в основу якої було покладено роботу з підручником (конспектами) і тісну співпрацю з учителем. Учні самостійно мали опрацювати наукову літературу (монографії, статті),

трактати, історичні джерела. За два роки навчання в ліцеї учні повинні були опрацювати 5-6 трактатів або монографій, адаптованих до рівня ліцеїстів. Здійснений аналіз підпільних осередків середньої освіти в Краківському воєводстві та Кракові свідчить про ґрунтовність підготовки учнів у цих закладах, а також про важливість предметів загальноосвітнього циклу для оволодіння спеціальними знаннями.

Результати проведеного пошуку дають підстави констатувати, що в Краківському воєводстві та Кракові до навчально-виховного процесу в підпільних осередках освіти на середньому рівні було залучено 12 тис. 101 учень та близько 2 тис. учителів у 1943 – 1944 н. р. [256, к. 26; 273].

У порівнянні з Варшавським і Краківським округами мережа підпільної середньої освіти в Радомському окрузі була значно меншою. Це пояснюється нестачею вчительських кадрів та постійними міграційними процесами в окупованій країні. Таємні комплекти налічувались у 115 осередках. Для порівняння наведемо статистичні дані довоєнного середнього шкільництва і таємного. Так, у 1938 – 1939 н. р. у цьому окрузі функціонувало 40 середніх загальноосвітніх закладів, у яких навчалося 13 тис. 500 учнів [302, к. 116]. Водночас у 1943 – 1944 н. р. підпільною освітою було охоплено 8 тис. 76 учнів, що становило близько 60 % від довоєнного контингенту [122, с. 180].

Найменшу чисельність учнів, що були охоплені підпільною освітою на середньому рівні в Генеральному Губернаторстві, мав Люблінський округ. Як свідчить наше вивчення, становлення та розвиток таємної середньої освіти на території Люблінщини з центром у Любліні відбулися восени 1939 р. за сприяння регіонального осередку Таємної організації вчителів під керівництвом В. Петрикевича (після його арешту керівником став В. Хелман), Окружного бюро освіти і культури Департаменту освіти і культури (Я. Одрон), Повітових комісій освіти і культури, Гмінних комісій освіти і культури [258, к. 44].

У 1940 р. в Любліні, як культурно-освітньому центрі, діяло три потужні, добре координовані осередки підпільного навчання: Державна гімназія та ліцей

імені Люблінської Унії № 3 (керівник Я. Малли), Державна гімназія та ліцей імені Я. Замойського (керівник А. Пацьорек), Приватна гімназія та ліцей сестер Урсулянок (керівник Б. Щервентке) [123, с. 121]. Найпоширенішою формою організації підпільної освіти на середньому рівні була робота в таємних комплектах, які налічували 3-5 осіб. У цих закладах реалізовувалися довоєнні навчальні програми чотирирічної гімназії та дворічного ліцею [280]. У ході наукового пошуку виявлено, що в загальноосвітніх гімназіях і ліцеях викладалися майже всі дисципліни згідно з навчальними програмними документами, окрім основ сучасного життя, ручної праці, образотворчого мистецтва та фізичного виховання з огляду на технічні труднощі та відсутність навчально-методичного забезпечення [258, к. 46]. На основі виявлених дослідницьких матеріалів маємо підстави стверджувати, що у кожному комплекті щотижневе навантаження становило близько 20 год.

Акцентуємо увагу на функціонуванні підпільної державної гімназії та ліцею імені Люблінської Унії № 3 на чолі з Я. Малли, яка змогла вже наприкінці 1940 р. організувати навчання учнів у 8-ми таємних комплектах. У цьому закладі навчалися не лише учні з міста, але й навколишніх містечок і сіл Люблінського воєводства. Підсумкова таблиця 2.7. кількісних даних по роках у таємній державній гімназії та ліцею імені Люблінської Унії № 3 Люблінського воєводства дає підстави зробити висновок, що в даному таємному осередку спостерігалася позитивна динаміка розвитку підпільного середнього шкільництва.

У навчальний план вищезгаданого закладу як обов'язкові предмети включалися: польська мова (Я. Малли), латинська мова (Я. Одрон.), грецька мова (Я. Пліщинська), історія (Я. Мадей), географія (А. Чалубінська.), біологія (Х. Воловська), хімія (Х. Піасковська), фізика (В. Боровіцька), математика (З. Крюгер), релігія (А. Яворські), філософська пропедевтика (Я. Іздебська), основи медицини (Я. Олех).

Таблиця 2.7.

**Підсумкова таблиця кількісних даних по роках у
таємній державній гімназії та ліцею імені Люблінської Унії № 3
Люблінського воєводства (1939 – 1944 рр.) [258, к. 68; 123, с. 124]**

Навч. рік	Клас	Кільк. компл.	Учні в комплектах			Учні, що навчалися екстерном			Разом	Кільк. учител.
			Хлопці	Дівчата	Разом	Хлопці	Дівчата	Разом		
1939-1940 рр.	I гімназ.	2		8	8	1	4	5	13	8
	IV гімназ.	4		12	12	1		1	13	
	I ліцейс.	2		8	8				8	
	Разом	8		28	28	2	4	6	34	
1940-1941 рр.	II гімназ.	5	3	10	13		2	2	15	10
	IV гімназ.	2		6	6	1	1	2	8	
	II ліцейс.	2		4	4		1	1	5	
	Разом	9	3	20	23	1	4	5	28	
1941-1942 рр.	III гімназ.	3	1	7	8		2	2	10	10
	IV гімназ.	1		2	2		1	1	3	
	I ліцейс.	3	1	9	10	1	1	2	12	
	II ліцейс.	2		7	7		1	1	8	
	Разом	9	2	25	27	1	5	6	33	
1942-1943 рр.	I гімназ.	2	2	5	7	6	8	14	21	12
	II гімназ.	2	1	5	6	2	3	5	11	
	III гімназ.	1		3	3	1	1	2	5	
	IV гімназ.	3	1	9	10	1	2	3	13	
	I ліцейс.	1		2	2		3	3	5	
	II ліцейс.	3	1	8	9	1	2	3	12	
	Разом	12	5	32	37	11	19	30	67	
1943-1944 рр.	I гімназ.	5	5	1	16	5	10	15	31	21
	II гімназ.	1		4	4	5	9	14	18	
	III гімназ.					2	1	3	3	
	IV гімназ.	2	2	3	5	1	3	4	9	
	I ліцейс.	4	1	12	13	1	1	2	15	
	II ліцейс.	2	1	6	7		1	1	8	
	Разом	14	9	36	45	14	25	39	84	

Не менш важливим осередком таємного навчання на середньому рівні в Люблінському воєводстві була гімназія та ліцей імені Я. Замойського. Цей освітній підпільний осередок зосередив у собі не лише учнів з Любліна, але й значну кількість вихованців з навколишніх сіл воєводства. Крім того, завдяки йому були створені таємні комплекти у Войцехові, Крепці, Мілейові та інших селищах.

Активне включення цього осередку в мережу таємної середньої освіти відбулося восени 1940 р. на чолі з А. Пацьборек. Навчальний план чотирирічної гімназії та дворічного ліцею наведено нами у табл. 2.8.

Таблиця 2.8.

**Навчальний план підпільної державної гімназії та ліцею
імені Я. Замойського у Любліні (1939 – 1944 рр.)**

Предмети	Викладачі	Кількість год. на тиждень (по класах у гімназії та ліцеї)						Всього
		I	II	III	IV	I	II	
Польська мова	С. Єдлевські, Е. Сантоцькі, П. Гдула	4	4	4	4	4	4	24
Латинська мова	Я. Лопатинські, Й. Мадей, А. Стравінська	1	2	2	2	2	2	11
Французька мова	М. Міастковська, Й. Мадей, Я. Пліщинська	2	2	-	-	2	2	8
Історія	С. Хоришевські, Й. Лопатинські, Б. Зіммер	3	3	3	3	3	3	20
Географія	Ф. Вронська, Х. Шмідт	3	3	2	2	-	-	10
Біологія	Ф. Вронська, А. Булевські	2	2	-	1	2	-	7
Хімія	А. Пацьборек, Ф. Щабельські	-	-	2	1	-	2	5
Фізика	А. Пацьборек, К. Ващевські	-	-	2	1	2	-	5
Математика	П. Малець, Й. Богуцькі	2	2	2	2	2	2	12
Філософська пропедевтика	Б. Зіммер	-	-	1	1	2	2	6
Релігія	А. Яворські, П. Мазурек	2	2	2	2	2	2	12
Всього		19	20	20	19	20	20	120

Джерело: складено автором на основі аналізу [259, к. 110; 150, с. 112].

У ході наукового пошуку встановлено, що на базі таємної державної гімназії та ліцею імені Я. Замойського в період 1939 – 1944 рр. навчалося 637

учнів, з яких 414 осіб отримали «малу матуру» та 114 – «велику матуру». Як відомо, до початку воєнних дій у Польщі на території Люблінщини у середніх загальноосвітніх закладах навчалося 10 тис. вихованців, а в 1943 – 1944 н. р. підпільною освітою було охоплено близько 38 % від довоєнної кількості учнів [255, к. 18].

Слід підкреслити, що склалася проблематична ситуація і в поширенні підпільної середньої освіти на території Львівського округу (дистрикт Галичина). Основною причиною, що гальмувала її поширення, була нестача педагогічних кадрів, яких перманентно переслідували представники німецької адміністрації й українські націоналістичні сили. Незважаючи на такі серйозні перешкоди, наприкінці 1943 р., згідно зі звітом Департаменту освіти і культури, у даному окрузі було створено 37 Повітових комісій освіти і культури, в компетенцію яких входила опіка над таємними комплектами на середньому рівні. Так, в останній рік окупації середньою підпільною освітою було охоплено близько 6 тис. учнів, яких навчала 1 тис. вчителів, що становило 40% від довоєнного кількісного складу учнів середніх шкіл [295, к. 34].

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що, незважаючи на постійні перешкоди з боку німецької влади – переслідування і знищення представників польської інтелігенції, нестачу навчально-методичного забезпечення, заборону бібліотек, підпільним управлінським органам вдалося створити мережу підпільної середньої освіти на території Генерал-Губернаторста (див. додаток Д. 1, Д. 2). Таємна середня освіта на території Варшавського, Краківського, Радомського, Люблінського округів, була представлена досить розгалуженою мережею, про що свідчать статистичні дані. Станом на 1939 р. на теренах Генерал-Губернаторства (крім дистрикту Галичина) у 300 середніх загальноосвітніх закладах навчалося близько 90 тис. учнів [134, с. 318]. У ході наукового пошуку встановлено, що в 1941 – 1942 н. р. учнями підпільних середніх загальноосвітніх закладів були близько 40 тис. осіб, у 1942 – 1943 н. р. на цій території підпільно навчалося близько 48 тис. учнів, у

1943 – 1944 н. р. – близько 60 тис. учнів, а наступного 1944 – 1945 н. р. цей показник значно зменшився та становив близько 21 тис., у зв'язку зі згортанням підпільної освіти [301, к. 56; 143, с. 278 – 279].

Нами були вивчені та проаналізовані матеріали, що висвітлюють організацію підпільної середньої освіти на території Польщі, що відійшла до Рейху. Процес організації підпільного навчання на цих землях надзвичайно відрізнявся від розбудови мережі освітніх закладів на теренах Генерал-Губернаторства. По-перше, причиною цього було залучення німецькою владою до викладання в основній та професійній школі лише німецьких учителів, у той час як польські педагоги були змушені працювати в інших галузях, як правило, в сільському господарстві, ремісницькій справі та ін. По-друге, в результаті дискримінації польського народу окупаційною владою, постійного переслідування інтелігенції, відправлення на примусову роботу до Німеччини значна кількість учителів змушена була мігрувати на територію Генерал-Губернаторства. По-третє, центральні підпільні управлінські органи, зокрема Таємна організація вчителів, Департамент освіти і культури так і не змогли до кінця окупації створити місцеві органи управління таємною середньою освітою на територіях довоєнних польських воєводств (Поморське, Сілезьке, Лодзинське, Познанське). Організацією підпільної освіти в тому чи іншому регіоні займалися відповідні підпільні структури. Так, управлінням підпільною освітою на довоєнних теренах Великопольщі, Сілезії, Лодзинського воєводства займалося Освітньо-шкільне бюро західних земель у Варшаві, в Познанському воєводстві – Познанське окружне бюро освіти і культури з центром у Варшаві, а також центральна Таємна організація вчителів у Варшаві.

У ході наукового пошуку встановлено, що найважливішими осередками підпільної середньої освіти на території Рейху були великі міста (Лодзь, Каліш, Катовіце, Кротошин, Млява, Острів Великопольські, Плоцьк, Познань, Яроцин та ін.). Перші спроби організувати таємну середню освіту на теренах Рейху розпочалися у Познані. Звісно, організація підпільного навчання на базі

дозволеніх німцями закладів була неможливою. Єдиним прийнятним варіантом залишалося індивідуальне навчання та робота в малих групах. На основі аналізу анкет Міністерства освіти, ми можемо стверджувати, що якість освіти в підпіллі була досить низькою. Причиною того була нестача вчителів, і дуже часто роль педагогів виконували родичі дітей, випускники гімназій тощо. Вивчення архівних джерел свідчить, що кількісні показники учнів на території Познанського округу становили 215 осіб (1940 – 1941 рр.), 216 осіб (1941 – 1942 рр.), 637 осіб (1942 – 1943 рр.), 808 осіб (1943 – 1944 рр.), 775 осіб (1944 – 1945 рр.) [254, к. 11.].

Подібною була ситуація в середньому підпільному шкільництві й на більшій території Лодзинського воєводства. Тут налічувалась найменша чисельність учнів, порівняно з іншими колишніми польськими воєводствами, які відійшли до складу Рейху. Відмітимо, що таємні комплекти переважно діяли у великих містах, зокрема Лодзі, Томашув-Мазовецькому, Ловічеві, Петеркуві-Трибунальським, Скерневіцеві та ін. У 1939 – 1940 н. р., за даними анкет, зібраними згідно з наказом Міністерства освіти в 1945 р., у Лодзинському воєводстві таємно навчалось лише 92 учні. Наступного року ці показники дещо зросли – 173 особи, у зв'язку з налагодженням регіональними органами таємної освіти контакту з центральним Департаментом освіти і культури та Таємною організацією вчителів, проте цей зв'язок дуже важко було підтримувати. Для цілісного розуміння стану середнього шкільництва на території Лодзинського округу проаналізуємо кількісні показники за 1939-1945 рр.: 92 особи (1939 – 1940 рр.), 173 особи (1940 – 1941 рр.), 221 особи (1941 – 1942 рр.), 186 осіб (1942 – 1943 рр.), 223 особи (1943 – 1944 рр.), 90 осіб (1944 – 1945 рр.) [262, к. 87].

Заслуговує на увагу розвиток підпільної середньої освіти на Помор'ї, осередки якого переважно існували в Гданську, Гдині, Торуні, Бидгощі. Організація навчання на цьому рівні стикалася із низкою проблем, зокрема відсутністю педагогічних працівників та скупчення значної кількості німецького населення на цих територіях. Зв'язок із центральним керівництвом практично

був відсутнім. Вивчення архівних і літературних джерел засвідчує існування таємних комплектів, робота яких обмежилася викладанням лише деяких дисциплін, зокрема польської мови, історії Польщі, географії. Покращити становище конспіративної освіти на середньому рівні в Поморському окрузі намагалася підпільна молодіжна організація «Сірі шеренги» (Szare Szeregi), організаторами якої на Помор'ї були вчителі (Л. Цилковські, Я. Ретецька, С. Копець та ін.). Проте це не призвело до масштабних зрушень у таємній середній освіті. Так, у звіті Департаменту освіти і культури від грудня 1943 р. зазначається, що: .... «підпільна освіта на Помор'ї практично не діяла» [295, к. 18]. Незважаючи на незначні кількісні показники в галузі таємної середньої освіти у вищезазначеному регіоні, ми не можемо не відзначити тих зусиль, яких приклали польські вчителі, батьки в намаганні забезпечити своїх дітей освітою. Кількісні дані учнів і вчителів на Помор'ї в роки німецько-фашистської окупації ми зобразили в табл. 2.9.

Таблиця 2.9.

**Кількість учителів та учнів у таємних комплектах на середньому рівні в
Поморському окрузі (1939 – 1945 рр.)**

Навчальний рік	Кількість	
	учителів	учнів
1939-1940	10	94
1940-1941	11	100
1941-1942	21	149
1942-1943	18	174
1943-1944	29	268
1944-1945	28	169
Разом	117	954

Джерело: складено автором на основі аналізу [263, к. 114; 264, к. 112 – 113].

Аналізуюючи мережу польської підпільної середньої освіти на теренах Рейху, необхідно виділити Сілезький регіон. Порівнюючи з іншими польськими територіями, які відійшли до Рейху, у вищезгаданому регіоні стало можливим відновити таємне навчання не лише в комплектах, але й на базі деяких

початкових шкіл. У цьому регіоні діяло декілька початкових закладів освіти з польською мовою викладання, які й стали базою проведення занять у підпіллі. Перші досягнення в організації таємних комплектів були зроблені завдяки діяльності Сланського шкільного бюро на чолі з його керівником Я. Клатом. Проте його арешт призупинив цей процес до того часу, поки центральним керівництвом був призначений Й. Норек, який був досвідченим педагогом.

Округ Сланська був поділений на 5 великих підокругів, кожний із яких отримав керівника з питань організації таємної освіти: південна частина з центром у Дзедзічах (керівник Й. Юрецькі), східна частина з центром в Освенцимі (керівник Є. Здзеблікова), «зелений» район з центром у Тучах (керівник Й. Беньошек), промисловий район з центром у Катовіцах (керівник К. Битомські), район Домбровського вугільного басейну з центром у Сосновицях (керівник Т. Крокош). У результаті такого поділу кожний керівник отримував чіткі інструкції та завдання, які було значно легше втілити в життя. Організація «Сірі шеренги» всіляко допомагала вчителям, керівникам таємних осередків навчання щодо забезпеченням останніх навчальною літературою, налагодивши зв'язок із центральними органами підпільної освіти в Генерал-Губернаторстві. Проте, як свідчать результати аналізу архівних джерел, реалізація навчальних програм середніх загальноосвітніх закладів у таємних комплектах у вищезазначених частинах Сілезького округу завжди відбувалася у скорочених формах. Першопричиною була катастрофічна нестача вчителів та відсутність навчально-методичного забезпечення. Узагальнені результати кількісного складу учнів і вчителів у Сілезькому регіоні по роках представлено у табл. 2.10.

Аналіз таблиці 2.10. дозволяє стверджувати, що на території окупованого німцями Сілезького округу в таємних комплектах, на базі основної початкової школи вдалося організувати таємне навчання на середньому рівні. Підтвердженням цього є, порівняно з іншими довоєнними воєводствами, які відійшли до Рейху, досить високі кількісні показники учасників навчально-виховного процесу.

Таблиця 2.10.

**Кількісний склад учителів та учнів у
таємних комплектах у Сілезькому окрузі**

Період	Кількість	
	учителів	учнів
1939-1940	25	206
1940-1941	63	517
1941-1942	54	519
1942-1943	56	516
1943-1944	54	496
1944-1945	49	554
Разом	301	2 808

Джерело: складено автором на основі аналізу [254, к. 15 – 16].

Отже, вивчення архівних і літературних джерел засвідчує існування осередків таємної середньої освіти на польських територіях, які були приєднані до Рейху, хоча й у набагато менших масштабах, ніж це було на території Генерал-Губернаторства. Динаміку розвитку підпільної середньої освіти на польських територіях Рейху ми зобразили в табл. 2.11.

Таблиця 2.11.

**Динаміка розвитку підпільної середньої освіти
на польських територіях, що відійшли до Рейху (1939 – 1945 рр.)**

Навчальний рік	Кількість	
	учителів	учнів
1939-1940	66	493
1940-1941	162	1180
1941-1942	166	1346
1942-1943	205	1771
1943-1944	240	2103
1944-1945	209	1801
Разом	1 048	8 694

Джерело: складено автором на основі аналізу [122, с. 262; 260, к. 39; 263, к. 78].

Як бачимо з таблиці 2.11. найінтенсивнішим періодом розвитку підпільного середнього шкільництва в Познанському, Лодзинському, Поморському та Сілезькому округах був 1943 – 1944 н. р., що пояснюється налагодженням контактів місцевих органів управління таємною освітою з центральним керівництвом у Варшаві, збільшенням учителів, задіяних у конспіративному навчанні, усвідомленням молоддю важливості національної освіти як протидії ворогу, підняттям патріотичних почуттів тощо.

Уважаємо за доцільне співставити фактичні кількісні показники вчителів та учнів довоєнних років і найбільш інтенсивного періоду розвитку підпільної середньої освіти на територіях земель, що відійшли до Рейху та Генерал-Губернаторства для оцінки досягнутих результатів в області підпільного шкільництва (див. табл. 2.12.).

Таблиця 2.12.

**Кількість учителів та учнів передвоєнних років (1937 – 1938 н. р.) і
найбільш інтенсивного періоду розвитку підпільної середньої освіти на
територіях земель, що відійшли до Рейху та Генерал-
Губернаторства (1943 – 1944 н. р.)**

Округи (міста)	Вчителі (1937-1938 н. р.)	Вчителі (1943-1944 н. р.)	Учні (1937-1938 н. р.)	Учні (1943-1944 н. р.)
Генерал-Губернаторство				
Келецький	593	865	25 769	10 765
Краківський	982	1 308	34 327	10 979
Люблінський	440	712	15 673	5 636
Варшавський	322	1 244	12 083	10 175
Варшава	1366	2 100	51 416	22 467
Разом	3 703	6 229	92 993	60 022
Польські воєводства, що відійшли до Рейху				
Лодзинське	602	23	22 641	223
Поморське	555	29	20 474	268
Познанське	687	102	24 968	808
Сланське	551	54	19 215	496
Разом	2 395	208	87 298	1 795

Джерело: складено автором на основі аналізу [207, с. 203 – 204; 294, к. 7 – 9].

Як бачимо зі статистичних даних, відображених у таблиці 2.12., кількісний склад учнів та вчителів, задіяних у підпільному середньому шкільництві на території Генерал-Губернаторства значно вищий, ніж аналогічні показники на «приєднаних землях». Цей факт пояснюється, насамперед, тим, що розбудова мережі підпільної освіти на приєднаних до Німеччини землях відбувалася в надзвичайно важких умовах. На вищезгаданих територіях концентрувались окупаційні військові, поліцейські та адміністративні органи, проводилась політика тотальної германізації, що супроводжувалась репресіями проти педагогічних працівників, науковців та примусовою міграцією населення. У свою чергу, структурна розбудова мережі таємної освіти на середньому рівні в Генерал-Губернаторстві характеризується більш високими кількісними показниками. Цьому сприяли ряд факторів, зокрема дозвіл німецької адміністрації на діяльність початкових шкіл з польською мовою викладання, на базі яких відбувалося підпільне навчання; скупчення значної кількості науково-педагогічних працівників на цих теренах; активна діяльність та фінансова допомога підпільних управлінських структур (Таємна організація вчителів, Департамент освіти і культури, Освітньо-шкільне бюро західних земель тощо).

Слід акцентувати увагу на тому, що навчально-методичне забезпечення середніх загальноосвітніх закладів здійснював Департамент освіти і культури. Важливого значення для організації підпільної освіти мала програмна інструкція Департаменту «Організація роботи в таємних комплектах», яка була ухвалена на нараді керівників округів у Варшаві наприкінці серпня 1941 р. У документі, зокрема, йшлося про: обов'язкове використання в навчальному процесі довоєнних програм; право на видання атестатів мали лише ті школи, які мали на те дозвіл станом на 1 вересня 1939 р.; термін навчання прирівнювався лише до одного класу (тобто за один навчальний рік не можна було закінчити два класи), крім того, тижневе навантаження становило не менше половини довоєнної кількості годин; наповнюваність учнів у комплектах не повинна перевищувати 6-7 осіб; контроль за витратами коштів у кожному осередку таємного навчання

здійснювала фінансова комісія [291, к. 13]. Відмітимо той факт, що інструкція могла бути реалізована, на жаль, не в повній мірі, що обумовлювалося специфічними умовами окупації. Наприклад, указівки в другому пункті щодо права видачі атестатів школами, які мали на це дозвіл станом на 1 вересня 1939 р., не завжди втілювалися в життя. Проблема полягала в тому, що часто у новостворених комплектах як у містах, так і в селах працювала значна кількість учителів, які були виселені з територій, що увійшли до складу Рейху, і не мали змоги налагодити контакт зі своїми школами. Таких «незалежних» комплектів було багато на території Краківського округу, в якому одночасно діяли як повітові комісії освіти і культури, так і екзаменаційні комісії, які теж мали право видавати атестати про закінчену середню освіту. Варто відмітити, що на практиці не завжди була можлива реалізація третього і четвертого пунктів даної інструкції. Часто кількість осіб у комплектах становила 15-20 чоловік, а щотижневе навантаження не завжди було рівномірним.

У другій половині 1941 р. була видана ще одна інструкція Департаменту освіти і культури «Про зміни у навчальній програмі викладання польської мови в підпільних гімназіях», яка виконувала роль методичного посібника для вчителів [291, к. 14]. Так, зокрема, «Стилістичні вправи» Т. Воєнського були виокремлені з творів польських письменників. Фрагменти прози і поезії таких видатних митців, як А. Міцкевич, Г. Сінкевич, Ю. Словацькі, М. Конопніцька, Л. Кондратович та ін. були систематизовані у тематичні групи «Що таке Вітчизна?», «Клятва», «Польський солдат», «Зі зброєю в руках», «Роль Польщі в Європі». Зазначені методичні вказівки виконували роль допоміжного засобу при вихованні в учнів патріотизму, відданості своєму народові тощо. Організовуючи таємне навчання на середньому рівні, його засновники особливу увагу приділяли викладанню циклу предметів, що сприяли зміцненню патріотизму польської молоді. Насамперед йдеться про викладання історії Польщі, польської мови і літератури, римо-католицької релігії та ін.

Акцентуємо увагу на переліку підручників, що використовувалися в підпільній середній освіті: Важливе місце в навчальному процесі посідали такі навчальні дисципліни, як історія Польщі, всесвітня історія, рідна мова, релігія. Серед праць, присвячених цим дисциплінам, нам слід виділити посібник Й. Дамбровського «Історія для першого класу гімназій» (1937 р.), В. Моженської, Х. Мрозовської «Підручник для викладання історії в другому класі гімназій» (1937 р.), Й. Баліцького, С. Майковського «Кажуть назавжди» (підручник для вивчення польської мови для першого класу гімназій, 1937 р.), С. Гебертова «З історії давнього світу та середньовіччя» та ін., які є досить цікавими у змістовному та методичному відношеннях [193, с. 20 – 22]. Серед підручників із релігії слід виокремити праці І. Дубовського, Р. Архутовського, автори яких були священиками римо-католицької церкви. У цих книгах висвітлювалися різноманітні релігійні проблеми від загальної історії костьолу до проведення церковних обрядів, зокрема Літургії.

Відмітимо той факт, що зазначені вище посібники характеризувалися високим навчально-методичним рівнем. Як правило, вибір навчально-методичної літератури більшій мірі залежав від самого вчителя та наявності їх у приватних бібліотечних фондах. Загальний перелік підручників для середніх загальноосвітніх закладів, які використовувалися і в підпільній середній освіті ми зобразили у додатку (див. додаток Е).

Важливу роль у навчально-виховному процесі таємних закладів освіти на середньому рівні відігравали посібники для вчителів. Серед них на особливу увагу заслуговують праці В. Гадовського «Наука про Костьол», С. Шобера «Засади вивчення польської мови», Т. Шуманського «Про найважливіші картографічні проекції в школі» та ін.

Результати аналізу педагогічного доробку А. Моллака, М. Павлака [149, с. 137; 161, с. 171] й інших науковців дозволяють стверджувати, що у контексті підпільної середньої освіти на території окупованої Польщі особливе місце відводилося вихованню польської молоді. Виховна робота в підпільних

гімназіях і ліцях мала спиратися на основні складові повноцінного розвитку особистості, що були розроблені ще в довоєнний період і ґрунтувалися на освітньо-виховних засадах польської педагогічної думки. Серед зазначених складових виокремимо морально-релігійне виховання, виражене у християнському дусі; розумовий розвиток, здобутий витривалою працею; плекання товариської культури; підготовку молоді до майбутнього громадянського життя на демократичній основі; систематичне господарсько-економічне виховання з вираженням практичним нахилом; державно-громадянське виховання, що повинне у своїй основі опиратися на вище згадані елементи виховного процесу.

Як бачимо, підхід до виховання громадянина, патріота своєї землі, землі, яка перебувала під гнітом окупантів, був комплексним. Плануючи виховну роботу на навчальних рік, учителі враховували: зміст навчання, який реалізовували педагоги на заняттях; зміст роботи в навчальних гуртках («світлицях»). Це свідчить про ґрунтовний, цілеспрямований підхід до проблем виховання гімназійної молоді польських педагогів, що враховували зміст як лекційного, так і пізнавального матеріалу, з яким знайомилися учні під час навчання, занять у гімназійних гуртках, що проходили, як правило, у приватних помешканнях [216, с. 89; 250, к. 13 – 14].

Здійснення виховного процесу на уроках було найважливішою складовою виховної праці, оскільки навчальні програми мають реальну основу в самому доборі наукового матеріалу [138, с. 82]. Вважаючи всі предмети однаково важливими, польські освітяни ставили на перше місце польську мову, історію Польщі, науку про сучасну Польщу, релігію. Розглянемо більш детально основні напрями виховної роботи в середніх загальноосвітніх закладах, серед яких – державно-громадянське, релігійно-моральне, естетичне, гігієнічне виховання.

Як правило, враховуючи складні умови окупації, державно-громадянське виховання практично реалізовувалося під час святкування національних і державних свят. Звичайно, це були державні свята довоєнної Польщі, зокрема,

«Свято Відродження Речі Посполитої», «Свято Конституції 3 травня» та ін. Саме в ці дні проводилися виховні години та тематичні вечори. Без сумніву, найбільш актуальним для підпільних закладів був саме цей напрям виховання. Реалізуючи його, польські педагоги спиралися також на зміст довоєнних виховних програм [130, с. 198]. Під час занять з історії та польської літератури вчителі акцентували увагу на біографіях польських історичних і державних діячів, героїв визвольних суперництв, зокрема, короля Казимира III, І. Лелевеля, Ю. Пілсудського та ін. [271].

Традиційним для польської молоді на уроках релігії було й релігійно-моральне виховання, що базувалося на тезі «Бог – найліпший батько для дитини». Одним із його елементів було виховання поваги до «культу польських святих», обов'язкове знання основних католицьких догматів.

Важливе місце посідало естетичне виховання молоді, яке здійснювалося на прикладах повсякденного життя («практично-естетичне виховання»), а також на високих взірцях польської культури, літератури та мистецтва. Вчителям рекомендувалося враховувати регіональні і ментальні особливості польського населення. Згідно з рекомендаціями Таємної організації вчителів, педагогам пропонувалося використовувати науково-педагогічний доробок А. Фішера, С. Мацієвича та ін. [305, к. 45].

Гігієнічне виховання також було важливим в умовах окупації. Основним завданням польських учителів була опіка здоров'ям дітей. На уроках біології вчителі прищеплювали учням навички дотримання особистої гігієни, вели бесіди про правила надання першої допомоги, вміння користуватися домашньою аптечкою. Наголошувалося на важливості здорового способу життя і боротьбі з різноманітними епідеміями, оскільки існувала нагальна проблема вакцинації.

Таким чином, у період окупації польськими педагогами були зреалізовані основні форми організації підпільної освіти на середньому рівні: індивідуальна робота, робота в таємних комплексах, класно-урочна форма навчання, яка реалізувалася на заняттях в офіційно дозволених закладах, коли, поряд із викладом дозволеного матеріалу, вчителі викладали зміст заборонених

предметів. Крім того, важливе місце посідала й виховна робота, спрямована на виховання громадянина, патріота-воїна. У підпільних навчальних закладах реалізовувалася модель виховання в польських національно-визвольних традиціях: патріотизму, моральності, релігійності, відданості римо-католицькій церкві та Вітчизні тощо. Тому діяльність педагогів зосереджувалася на морально-релігійному, патріотичному, естетичному вихованні своїх підопічних.

З огляду на актуальність зазначеного вище, наступний підрозділ дисертаційного дослідження ми присвяtimo висвітленню організаційно-педагогічних засад діяльності підпільних професійних шкіл.

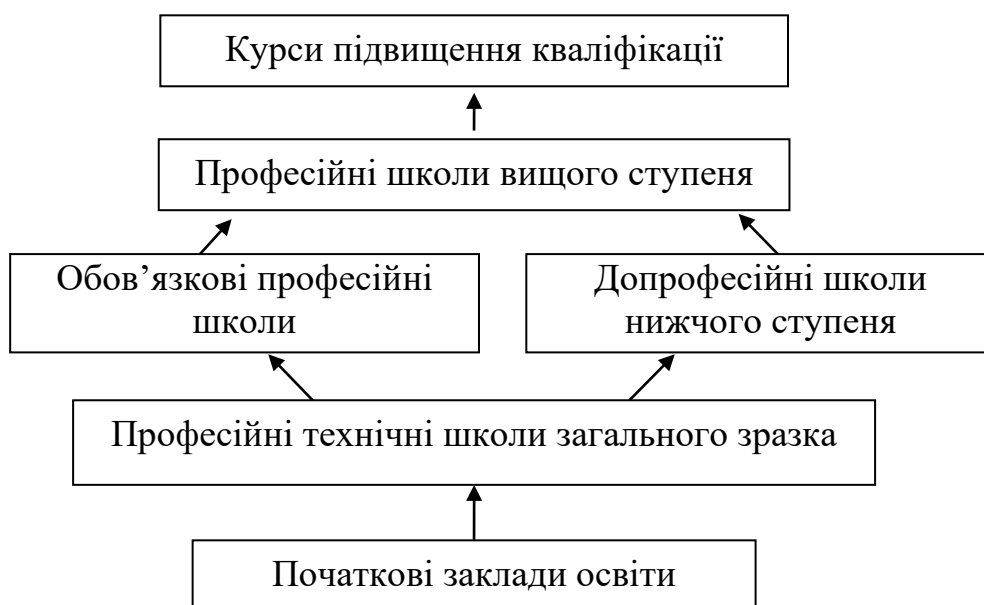
2.2. Організаційно-педагогічні засади діяльності підпільних професійних шкіл

Важливе наукове значення має дослідження комплексу питань, пов'язаних із становленням і розвитком підпільного професійного шкільництва у період німецько-фашистської окупації 1939 – 1945 рр. Як відомо, паралельно зі скороченням чисельності польських загальноосвітніх початкових шкіл, ліквідацією гімназійної та ліцейської освіти окупаційна влада стимулювала розвиток професійних закладів освіти. Причиною цього була потреба мілітаризованої економіки в кваліфікованих робітниках і спеціалістах. Такі школи були відкриті вже в 1940 р.

Відмітимо, що система професійної підготовки молоді в Польщі у міжвоєнний період пройшла складний шлях свого становлення. Професійне шкільництво до реформи Я. Єнджеєвича 1932 р. не мало чіткої структури, проте ця реформа її дещо упорядкувала (див. додаток Ж). Події Другої світової війни, а саме період німецько-фашистської окупації й поява підпільної професійної освіти, внесли свої корективи у процеси становлення й розвитку польського професійного шкільництва.

Німецька адміністрація в довіреній їй галузі здійснила реорганізацію польської професійної освіти. Її ініціатором був Г. Франк, який 29 квітня 1941 р.

видав декрет, у якому було обґрунтовано теоретичні підстави створення нової системи професійної освіти [243, к. 3]. Фундаментальним елементом декрету було скасування всіх чинних на той час правових приписів, дотичних професійній технічній освіті 1932 – 1933 рр. [89, с. 395; 226; 227]. Наказ мав набути чинності 1 червня 1941 р., а всі польські правові акти мали втратити силу не пізніше 30 червня 1941 р. [167, с. 382]. Мережу закладів професійної підготовки згідно з постановою німецької адміністрації від 29 квітня 1941 р. представлено на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Мережа закладів професійної підготовки польської молоді (1941 р.)

Джерело: складено автором на основі аналізу [211, с. 86 – 87].

Як бачимо, нові приписи передбачали поділ професійного шкільництва на професійні технічні школи загального зразка; обов'язкові професійні заклади для працюючої молоді з освітою в обсязі 7 класів початкової школи; допрофесійні школи нижчого рівня (торгівельні, ремісничі, домового господарства, жіночих ремесел); професійні школи вищого ступеня; курси підвищення кваліфікації. Серед ієрархії професійної підготовки варто відзначити обов'язкові професійні технічні школи для працюючої молоді, що не встигла отримати освіти. Тижневе навантаження на теоретичні дисципліни складало 6-8

год. У кінці навчання учні складали іспит на отримання кваліфікації «підмайстер» (молодший спеціаліст).

Проаналізуємо навчальну діяльність трирічних допрофесійних шкіл нижчого ступеня, які призначалися для непрацюючих осіб і виникли замість ліквідованих професійних гімназій. Із навчального плану виключалися предмети, що були обов'язковими в середніх загальноосвітніх закладах. Водночас робився наголос на спеціальні дисципліни залежно від профілю, наприклад, на металознавство, електротехнічну, столярну справи тощо. Крім того, ще існували дворічні фахові школи вищого рівня (або школи II ступеня), навчання в яких передбачало складання комплексного іспиту і вік вступу до яких становив не менше 18 років [124, с. 88 – 89].

З'ясовано, що серед названих типів закладів професійної підготовки існувало безліч курсів, які польський дослідник М. Вальчак називає «педагогічні». Навчання на курсах тривало два, а пізніше один рік.

Акцентуємо увагу на тому, що в нових навчальних програмах не йшлося про навчально-методичне забезпечення закладів професійної освіти. Проте у циркулярі від 1 жовтня 1941 р. йшлося про заборону використання підручників, які не були рекомендовані Головною шкільною радою у Кракові. Окупаційна адміністрація схвалила лише один підручник із торговельної арифметики [89, с. 417]. Проте на практиці вчителі використовували довоєнні підручники й посібники, принаймні ті, що стосувалися фахових дисциплін. Починаючи з 1941 р., у професійних технічних закладах обов'язковим стало використання часопису «Професія і життя». Відмітимо той факт, що чисельність професійних шкіл збільшувалась у зв'язку зі зростаючою потребою у кваліфікованій робочій силі. Однак рівень більшості професійних закладів освіти був низьким через нестачу досвідчених кадрів та недостатнє фінансування з боку німецької влади.

Досліджуючи джерельну базу розвитку професійного середнього шкільництва в Польщі періоду німецько-фашистської окупації, ми дійшли висновку, що основними чинниками, що зумовили виникнення підпільної

середньої професійної освіти, були заборона німецькою окупаційною владою професійних ліцеїв і гімназій та утворення на їх місці закладів нижчого рангу; усунення з навчальних планів важливих для тієї чи іншої професії теоретичних і практичних дисциплін; нагальна потреба підготовки кваліфікованих робітничих кадрів для німецької воєнної промисловості, що не задовольняло більшість представників молодого покоління аби працювати на окупанта.

Наголосимо, що вже в перший період окупації проблеми організації професійного шкільництва були в центрі уваги підпільних органів влади. Так, координаційна та навчально-виховна робота в підпільних закладах професійного спрямування розпочалася завдяки діяльності Міжорганізаційної координуючої комісії вчительських організацій і спілок; Об'єднання вчителів професійних шкіл; Організації директорів середніх, державних і приватних шкіл; «директорських п'ятірок»; Таємної організації вчителів; Департаменту освіти і культури Делегатури уряду в еміграції. Зазначимо, що Міжорганізаційна координуюча комісія виникла 8 грудня 1939 р. та її метою було здійснення освітньої політики, спрямованої на боротьбу з окупантами, організацію таємної освіти як на базі початкової, професійної освіти, дозволеної німецькою окупаційною владою, так і формування таємних комплектів [298, к. 17]. Проте її діяльність згодом обмежилася Варшавою і Варшавським округом, у зв'язку з появою у 1941 р. Департаменту освіти і культури, який став центральним координуючим управлінським органом таємної освіти [284].

Особливу роль в організації підпільної професійної технічної освіти відіграла Організація директорів середніх, державних і приватних шкіл, метою якої було створення нормативних документів для роботи таємних комплектів на рівні середньої професійної освіти, контроль над ними, дотримання правил конспірації тощо. Саме за ініціативою цієї організації створювалися так звані «директорські п'ятірки», що координували і проводили консультації в професійних школах, які їм підпорядковувалися. Основними завданнями, які постали перед «директорськими п'ятірками», були залучення вчительських кадрів до використання довоєнних програм навчання та видання атестатів про

повну (атестат зрілості) чи неповну середню освіту (мала матура). Саме так діяла «директорська п'ятірка» у Варшаві на початку 1940 – 1941 н. р., коли офіційне керівництво професійних закладів освіти отримало від німецької адміністрації офіційні програми навчання. До складу зазначеного об'єднання увійшли представники промислових професійних шкіл I – II ступенів, жіночих професійних шкіл, торговельних професійних шкіл, професійних закладів перепідготовки [265, к. 34; 113, с. 185].

Як свідчать результати нашого наукового пошуку, в підпільному професійному шкільництві виокремлюють дві форми організації роботи: перша, що набула значного поширення, передбачала навчання на базі дозволених окупаційною владою освітніх закладів під час офіційних чи додаткових занять; друга форма, менш поширена, передбачала роботу в таємних комплектах, організованих на базі легально діючих закладів освіти чи у приватних помешканнях. Лекційний матеріал оформлювався у двох варіантах – перший відповідав офіційній програмі професійного навчального закладу, а другий виконувався відповідно до вимог довоєнних навчальних програм, і його матеріал викладався таємно.

Аналізуючи мережу підпільної професійної освіти, акцентуємо увагу на тому, що на базі легальних професійних шкіл, як правило, нижчого ступеня (торговельні, ремісничі, домового господарства, жіночих ремесел тощо) таємно проводилися заняття на гімназійному та ліцейському рівнях відповідних довоєнних закладів.

Зупинимось на аналізі процесу навчання, який відбувався підпільно в конкретних професійних закладах. Однією із перших розпочала підпільну діяльність I Міська школа з підготовки механіків у Варшаві. Класи поділялися на дві групи: в одній групі заняття відбувалися згідно з офіційно прийнятою навчальною програмою, в іншій – викладалися заборонені німцями предмети. Згодом групи мінялися ролями, проте у випадку перевірки навчання проходило у звичному режимі [265, к. 21].

До мережі підпільної професійної середньої освіти долучилася і офіційно працююча дворічна Міська жіноча торговельна школа у Варшаві. Заняття відбувалися згідно з довоєнною програмою 4-річної торговельної гімназії [174, с. 6]. Тому існувала проблема притримати учнів у закладі не на 2 роки, як це передбачав офіційний термін навчання, а на 4 – для тих, хто вступив до першого класу, і на 3 – для тих, хто вступив до другого класу. Згідно з дослідженнями Л. Козаковної, заборонені окупаційною владою предмети, зокрема, польська мова, історія Польщі, географія, хімія, математика у цій школі викладалися підпільно під час вивчення профільних дисциплін, зокрема, основ комерційної арифметики, торговельної кореспонденції, техніки рекламної справи тощо [119, с. 104].

Подібним чином діяли заклади професійної освіти в багатьох воєводствах окупованої країни та округах, що відійшли до Рейху. У більшості випадків це були одно- або дворічні навчальні заклади, серед яких належне місце в мережі таємних закладів професійної освіти посідали Міські торговельні школи у Лодзинському окрузі, зокрема, в Ловічеві, Петеркуві-Трибунальському, Скерневіцеві та ін. Перелік навчальних дисциплін у цих закладах відображено у табл. 2.13.

Таблиця 2.13.

**Навчальні дисципліни в торговельних школах
Лодзинського округу (1941 – 1942 н. р.)**

Назва закладу	Програма таємного навчання	Дозволені предмети	Заборонені предмети
Міська торговельна школа (м. Ловіч)	III-IV клас торговельної гімназії	Комерційна арифметика, торговельна кореспонденція	Математика, польська мова
Міська торговельна школа (м. Петеркув Трибунальський)	I-IV класи торговельної гімназії, I клас торговельного ліцею	Техніка реклами, товарознавство	Історія Польщі, географія, фізична підготовка, релігія
Міська торговельна школа (м. Скерневіці)	I-IV класи торговельної гімназії	Основи економічних знань, гігієна, організація і техніка торгівлі	Фізика, хімія, математика, історія Польщі, польська мова

Джерело: складено автором на основі аналізу [109, с. 192 – 193].

Аналогічну освітню діяльність продовжила Чоловіча купецька гімназія в Кракові, але в статусі легальної торговельної школи. Німці вилучили з навчального плану ряд предметів, серед яких – воєнна підготовка, фізичне виховання, і не лише у вищезгаданому закладі, але й в усіх професійних школах такого типу. Відмітимо, що учні мали змогу користуватися польськими підручниками з інших предметів, зокрема фахових [277].

Важливим внеском у розвиток таємного навчання на рівні професійної освіти відзначився Ч. Сітарц, який організував у травні 1942 р. підпільну автомобільну школу «Іскра» у Варшаві, яка здійснювала підготовку спеціалістів із водіння автотранспорту, а саме, мотоциклів, автомобілів, моторних човнів, потягів тощо. Із зростанням популярності закладу до його лав була залучена значна кількість молоді для здобуття спеціальності слюсаря, електротехніка. Школа налічувала 22 навчальні пункти, де відбувалася таємна підготовка фахівців, серед найважливіших був Ремісничий заклад (по вул. Хмільней). Саме на його базі викладався навчальний матеріал, пов'язаний із будовою, обслуговуванням, роботою двигунів внутрішнього згоряння. У цілому автомобільну школу закінчило понад 500 осіб [78, с. 234].

Уважаємо за доцільне наголосити, що наш науковий пошук ускладнює те, що досить проблематично дослідити статистичні показники щодо осіб, які навчалися підпільно в закладах професійної підготовки. Головною причиною цього є методи роботи педагогів у підпіллі, які вели мінімальну письмову документацію. На підставі актів Верифікаційної комісії Варшавського шкільного округу у підпільних професійних ліцях у 1942 – 1943 н. р. навчалось 1 тис. 480 осіб [265, к. 67; 253, к. 10]. Як свідчить аналіз наукового доробку М. Вальчака, цього ж навчального року в Лодзинському воєводстві 23 учні отримали свідоцтва про неповну середню освіту («мала матура») про закінчення Міської торговельної гімназії, в Скерневіцах – 116 учнів стали випускниками Торговельної гімназії [210, с. 291]. Торговельну школу в Седльцях закінчило 27

осіб, які отримали свідоцтва про закінчення 4-річної купецької гімназії А. Завадської [228, с. 114].

У досліджуваний період спостерігалась позитивна динаміка таємної фахової підготовки польської молоді. За даними Центрального відділу архіву Союзу польських учителів у Варшаві, динаміка професійного шкільництва виглядала так (табл. 2.14.):

Таблиця 2.14.

**Динаміка розвитку підпільного професійного шкільництва на середньому
рівні на території Генерал-Губернаторства
(1939 – 1945 рр.) [298, к. 83 – 84]**

Навч. рік	1939-1940	1940-1941	1941-1942	1942-1943	1943-1944	1944-1945
Учителі	94	226	347	433	420	123
Учні	1 126	2 504	3 381	4 020	3 327	967
Випускники	127	206	614	966	10 25	121

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що кількісні показники учнів у таємних закладах фахової підготовки польської молоді на території Генерал-Губернаторства зростали включно до 1943 р. Як бачимо з таблиці 2.14. у 1942 – 1943 н. р. понад 4 тис. учнів таємно здобували середню професійну освіту на території Генерал-Губернаторства. Згідно з дослідженнями М. Вальчака у таємних комплектах та на базі офіційно дозволених професійних технічних закладів освіти на територіях, приєднаних до Німеччини (Помор'я, Сілезький, Лодзинський, Познанський округи) у 1942 – 1943 н. р. навчалось близько 1 тис. осіб [207, с. 166 – 167]. Звичайно, це були значно менші здобутки порівняно з організацією професійного шкільництва на території Генерал-Губернаторства, де умови організації підпільної освіти були значно сприятливішими. Для порівняння наведемо кількісні показники випускників середніх професійних технічних закладів Польщі у 1937 – 1938 н. р., що становило близько 34 тис. осіб [135, с. 141].

У свою чергу, відділ професійної освіти Департаменту освіти і культури після консультацій з освітніми організаціями (Об'єднання вчителів професійних шкіл, Організація директорів середніх, державних і приватних шкіл, «директорські п'ятірки», Таємна організація вчителів), які опікувалися спеціальною підготовкою молоді, затвердив перелік рекомендованих підручників у підпільних осередках професійної освіти (див. додаток 3).

Окремою ланкою у довоєнній системі освіти на середньому рівні були заклади підготовки вчителів. Проте у нашому дослідженні ми проаналізуємо підпільні заклади підготовки вчительських кадрів у контексті професійного шкільництва. Як відомо, підготовка вчителів для дошкільних, початкових, середніх закладів здійснювалася кількома шляхами: в педагогічних ліцеях і педагогіумах. Учителів для вищезазначених рівнів готували 3-річні педагогічні ліцеї на основі загальноосвітньої гімназії та 2-річні педагогіуми на основі загальноосвітнього ліцею [95, с. 54 – 55]. На навчання в педагогічному ліцеї приймали кандидатів віком не менше 16 років, а на перший курс навчання в педагогіумі – не менше 18 років. Відомо, що організація навчального процесу в цих закладах здійснювалася згідно з довоєнним «Законом про шкільництво» [203, с. 642]. У табл. 2.15. представлений навчальний план педагогічного ліцею в 1938 – 1939 н. р., який реалізовувався і в підпільних педагогічних ліцеях, окрім деяких додаткових дисциплін (спортивна підготовка, гра на інструменті, іноземна мова).

Таким чином, психолого-педагогічна підготовка майбутніх учителів розпочиналася з першого року навчання: психологія (І курс), навчання і виховання в основній школі (ІІ курс), навчання і виховання в загальній школі (ІІІ курс), психологія (ІІІ курс), педагогіка з історією виховання (ІІІ курс). У цьому циклі предметів на особливу увагу заслуговує дисципліна «Навчання і виховання в основній школі», яка передбачала практику в школі, опрацювання тем, пов'язаних із діяльністю закладу, його структури, організації тощо, що було недосяжним у період окупації.

Таблиця 2.15.

**Навчальний план для педагогічного ліцею
(1937 – 1938 н. р.) [178, с. 198; 266, к. 14].**

№ п/п	Назви предметів	Щотижневе навантаження		
		I клас	II клас	III клас
1.	Релігієзнавство	2	2	1
2.	Польська мова	4	4	2
3.	Історія	3	3	-
4.	Математика	3	2	-
5.	Фізика-Хімія	3	-	-
6.	Географія	-	3	-
7.	Біологія	3	2	-
8.	Психологія	3	-	2
9.	Навчання і виховання в школі	-	6	6
10.	Педагогіка з історією виховання	-	-	6
11.	Життя дитини в суспільстві	3	3	3
12.	Військова підготовка	2	2	2
13.	Образотворче мистецтво	3	2	-
14.	Практичні заняття	-	2	3
15.	Хоровий спів	3	3	1
16.	Фізичне виховання	2	2	2
17.	Написання наукової роботи	-	-	6
Разом		34	36	34
18.	Спортивна підготовка	2	2	-
19.	Гра на інструменті	2	2	-
20.	Іноземна мова (нім. і франц.)	2	2	-

Таємна підготовка вчителів у педагогічних ліцеях активно здійснювалася в чотирьох округах Генерал-Губернаторства – Варшавському, Краківському, Радомському, Люблінському, якими опікувалося Шкільне бюро західних земель. У своєму звіті М. Поллак, керівник бюро, відмічає активну діяльність таємних комплектів педагогічних ліцеїв у Любліні, Ченстонхові, Замості (48 слухачів) та педагогіумі у Варшаві (44 слухача) [172, с. 283].

Серед навчальних закладів педагогічного спрямування важливу роль відіграв Таємний педагогіум західних земель. Він з'явився у Варшаві в березні 1942 р. за ініціативою С. Мазурек – фахівця з німецької та англійської мов. Навчання в цьому закладі розпочалося за довоєнною програмою існуючого до війни педагогіума в Кракові, проте з деякими змінами. Термін навчання

становив один рік, і до навчальних планів додалися предмети з програм педагогічних та загальноосвітніх ліцеїв, зокрема, історія, географія, література, культура західних польських територій [69, с. 45 – 46]. Спочатку навчання тривало один рік, але з часом термін навчання було продовжено до одного року і шести місяців через великий обсяг навантаження і неможливість організувати перманентний навчальний процес через важкі умови окупаційного режиму (навчання продовжувалося і на канікулах). Згідно з навчальним планом щотижневе навантаження становило 24-30 год. У закладі готували студентів на двох відділах: гуманітарному і математично-природничому. Вступні іспити на гуманітарний відділ абітурієнти складали з польської мови, історії, образотворчого мистецтва, на математично-природничий – з математики і біології. Комплекти не перевищували 5-7 осіб, і кожен із них мав свого куратора та закріплених за групою викладачів, план роботи з розподіленням навчальним навантаженням та графіком складання іспитів. У кінці навчання передбачалося проходження педагогічної практики в одній зі шкіл Варшави, проте цей захід не відбувався, у зв'язку з реаліями окупаційного режиму. Про високий рівень організації навчального процесу в Таємному педагогіумі західних земель свідчить той факт, що випускні іспити і захист дипломних робіт приймали незалежні екзаменатори, які були, як правило, членами Варшавського освітньо-шкільного бюро [147, с. 87]. За даними К. Попілека, цей навчальний заклад закінчило 30 студентів [173, с. 49 – 50], у той час як С. Мазурек наводить інші кількісні показники – 44 слухачі [147, с. 95].

Зазначимо, що Варшавський округ посідав одну з лідируючих позицій у підготовці вчительських кадрів для загальноосвітніх шкіл і налічував педагогічні ліцеї і педагогіуми в п'яти осередках, у яких навчалося 100 учнів у 14 таємних комплектах [292, к. 11].

Отже, організація процесу навчання в середніх підпільних професійних технічних школах і навчальних закладах із підготовки педагогічних кадрів посідала важливе місце в освітній політиці Польської підпільної держави.

Організатори таємного професійного шкільництва, глибоко усвідомлюючи важливість розвитку професійної технічної освіти як частини національної освітньої системи, намагалися відродити підготовку молоді цієї освітньої ланки за довоєнним зразком. Це було дещо легше, у порівнянні з організацією підпільної середньої освіти, оскільки німці офіційно дозволили функціонування професійних шкіл нижчого рівня, на базі яких часто і здійснювалася таємна професійна підготовка. Результати проведеного пошуку дають підстави констатувати, що підготовка педагогічних працівників у роки окупації залишалася не менш стратегічною проблемою.

Наступний підрозділ нашого наукового дослідження присвячено діяльності Таємної організації вчителів та її ролі в організації підпільної середньої загальноосвітньої і професійної школи.

2.3. Таємна організація вчителів та її роль в організації підпільної середньої загальноосвітньої і професійної школи

Політика німецької окупаційної влади в області освіти, зокрема, перетворення окупантами офіційно діючих закладів освіти у знаряддя денаціоналізації народу, форсований наступ на культурно національні права поляків, стали причиною масштабної підпільної діяльності польських освітніх організацій. Однією із перших таких організацій став довоєнний Союз польських учителів, основною метою якого в роки німецько-фашистської окупації була структурна розбудова та координація підпільного навчання. Вже у жовтні-листопаді 1939 р. розпочався процес становлення цієї організації за ініціативою голови довоєнного Союзу польських учителів З. Новіцького. Було ухвалено рішення про освітньо-педагогічну діяльність Союзу під загальною аббревіатурою «TON» (Tajna Organizacja Nauczycielska). Крім того, враховуючи реалії окупаційного режиму, керівництво Таємної організації вчителів вирішило діяти в малих групах під виглядом різноманітних легальних організацій, наприклад, вчительських книгарень, союзів споживачів, мистецьких закладів,

комітетів взаємодопомоги. Іделогічним підґрунттям організації являлися довоєнні програмні документи Союзу польських учителів.

До керівництва Таємної організації вчителів увійшли відомі польські педагоги: Ч. Вицех, Т. Воєнські, К. Май, З. Новіцькі, В. Тулодецькі. На початковому етапі структура управління вищезгаданої організації виглядала наступним чином: З. Новіцькі – керівник, Ч. Вицех відповідав за організаційні справи, Т. Воєнські – за підпільну освіту, В. Тулодецькі – за педагогічну взаємодопомогу та видавничу справу, К. Май керував громадськими та педагогічними справами.

Незважаючи на різні політичні погляди, керівники Таємної організації вчителів мали однакове бачення щодо загрозливого становища польської освіти і культури в період німецької окупації. Тому намагалися співпрацювати з усіма вчительськими організаціями, що існували до початку війни. 8 грудня 1939 р. було організовано зустріч із представниками п'яти вчительських об'єднань, зокрема, Товариства вчителів середніх та вищих шкіл, Християнсько-народного співтовариства вчителів початкових шкіл, Співтовариств директорів державних шкіл, директорів приватних шкіл, вчителів професійних шкіл. У результаті цієї зустрічі було прийнято рішення створити Міжасоціаційну комісію порозуміння вчительських організацій і товариств на період окупації, метою якої була спрямована боротьба з освітньою політикою окупантів, яка виражалася в організації таємної освіти як на базі початкового, професійного шкільництва, дозволеною німецькою окупаційною владою, так і у формуванні таємних комплектів на рівні середньої, професійної та вищої освіти. Також учасники постановили, що зібрання повинні відбуватися обов'язково один раз на місяць і склад комісії мав змінюватися згідно з тематикою зустрічі. Важливим є той факт, що Міжасоціаційна комісія порозуміння була незалежним органом і її члени не керувалися своїми політичними переконаннями у прийнятті рішень в освітній сфері. За словами Т. Воєнського, вищезгадане об'єднання було своєрідним «парламентом» таємного навчання [99, с. 212]. Аби зрозуміти місце і

роль Таємної організації вчителів у мережі підпільного навчання, варто керуватися схемою організаційної структури адміністрації підпільної освіти (див. додаток І).

Наступним етапом у діяльності Таємної організації вчителів став період 1940-1942 рр., коли постала необхідність у розширенні її організаційної структури у зв'язку з розростанням мережі підпільної середньої та професійної освіти. Було прийнято двоступеневий поділ на президію та виконавчий відділ. На початку 1942 р. був затверджений склад президії, до якої ввійшли Ч. Вицех, Т. Воєнський, К. Май, З. Новіцькі, В. Тулодецькі, а секретарями почергово були Й. Канія, Л. Кліма та М. Василюк. До виконавчого відділу обрали С. Добраніцького, А. Якеля, С. Тазбіра, Ф. Дамбровського, М. Оссовську, Й. Крешмана, Б. Хрочінського. До Служби зв'язку входили М. Круль, Г. Ласковська. Зазначимо, що частина керівників головного управління одночасно виконували функції й керівників окружних відділів Таємної організації вчителів.

Ще одним важливим напрямом діяльності Таємної організації вчителів в організації таємної освіти на теренах окупованої Польщі стало впровадження «гмінної акції», основна мета якої полягала в налагодженні зв'язку центрального керівництва із представниками усіх гмін [206, с. 76]. На першому етапі навесні 1942 р. було скликано делегатів із кожного округу (10-15 осіб) для обговорення програми, підготовленої секретарем головного управління М. Василюком, у якій окреслювалися нагальні для освітян проблеми: зміст освітніх програм, запропонованих різними політичними та громадськими об'єднаннями, зокрема Таємною організацією вчителів; її завдання в галузі розвитку мережі таємної освіти, цивільного протистояння й суспільно-політичної праці [307, к. 11]. Доповідачами з цих питань були М. Василюк, В. Шаєр, К. Май, А. Якель, що інформували представників з округів, які, у свою чергу, повинні були ознайомити зв'язківців із кожної гміни зі змістом обговорення.

У зв'язку з «гмінною акцією» на квітневому з'їзді Таємної організації вчителів (1942 р.) також було ухвалено документ «Звернення Таємної організації вчителів», згідно з яким перед польськими педагогами постали три основні завдання. Першочерговим питанням, яке стояло на порядку денному, були проблеми, пов'язані з викладанням заборонених предметів у 4-7 класах основної школи (історія Польщі, географія, польська література). Тому в документі роз'яснювалося, що викладання цих предметів мало відбуватися на інших заняттях або здійснюватися в таємних комплектах. Так, завдяки згаданій акції таємним навчанням була охоплена велика кількість учнів старших класів основної школи на території Генерал-Губернаторства і значно менше на території Польщі, яка увійшла до складу Рейху. Друге питання – організація таємного навчання на середньому рівні – було дуже значущим. Значна кількість учителів була депортована до сільської місцевості і, починаючи вже з 1942 р., почала організовувати у селах таємні комплекти 1-2 класів гімназій. Заключне питання «Звернення Таємної організації вчителів» стосувалося організації роботи із захисту культурних надбань, які в період окупації зазнали колосальних втрат. Тому діяльність Таємної організації вчителів у галузі культури передусім полягала в порятунку культурних цінностей польського народу у ці важкі для країни часи.

Зазначимо, що ще одним важливим напрямом практичної діяльності Таємної організації вчителів була розробка програмних документів, постулатів, методичних вказівок, інструкцій, звернень для здійснення та забезпечення навчального процесу в підпільних освітніх закладах, рекомендації щодо організації таємних комплектів. Для більш чіткого розуміння значення та впливу вищезгаданої організації на польське підпільне шкільництво слід проаналізувати реалізацію деяких інструкцій та звернень.

Активно працюючи в напрямі просвітництва польського народу, члени Таємної організації вчителів у грудні 1940 р. видали один із перших своїх документів, адресуючи його не лише до вчителів, але й до всього польського

суспільства під назвою «До батьків і матерів ... », у якому йшлося про « ...важливість освіти для поляків, опіку моральним станом своїх учнів і дітей, незважаючи на постійний ідеологічний тиск в освітній сфері з боку нацистської окупаційної влади» [122, с. 102]. Виокремимо завдання, які учасники Таємної організації вчителів поставили перед учителями та батьками: кожна дитина шкільного віку повинна обов'язково відвідувати навчальний заклад (таємний чи офіційно дозволений), і це є обов'язком кожного поляка; учитель повинен докласти усіх зусиль, аби навчальний процес був безперервним або з найменшим призупиненням освіти; підтримувати патріотичні настрої та протидіяти германізації; не мати жодних контактів із нацистами; не виконувати жодних вказівок, які завдали б шкоди польському шкільництву та культурній спадщині [105 , с. 36 – 37; 84, с. 242]. Як бачимо, автори цього звернення наголошували на обов'язковій опіці над дітьми як з боку батьків, так і вчителів, які повинні були забезпечити їх належними умовами навчання і виховання.

Вагомим документом для організації навчально-виховної роботи в підпільних осередках середньої та професійної освіти була інструкція Таємної організації вчителів «Вказівки у справі виховання та освіти», видана у 1941 р. [305, к. 122]. У ній ішлося про використання в підпільному навчанні довоєнних програм навчання, особлива увага зверталася на зміст викладання таких предметів, як історія, географія, польська мова та література. Зокрема, у зазначеному документі пропонувалися такі теми для вивчення історії Польщі в середніх та професійних закладах: «Витоки створення Польщі як держави. Зв'язок із західноєвропейською культурою», «Боротьба Польщі проти понімеження. Право на існування власної держави», «Польща як важливий культурний осередок Західної культури», «Причини занепаду Польщі як держави». Як правило, такі тематичні лекції викладалися в таємних комплектах, рідше – на дозволених окупаційною владою заняттях або ж виносилися на самостійне опрацювання. Доцільно звернути увагу, що при вивченні тем з історії Польщі відбиралися ті, які одночасно з навчальними мали і виховні цілі.

Ще одним вагомим документом Таємної організації вчителів була «Відозва Таємної організації вчителів», видана напочатку 1942 р., у якій декларувалися ідейні засади організації підпільної освіти на рівні середньої та професійної освіти [242, к. 11]. У цьому документі йшлося про практичні вказівки в організації навчання: формування таємних комплектів, які налічували б не більше п'яти осіб; заборона скорочувати та змінювати кількість лекційних годин; регулярне змінення місця проведення занять у конспіративних цілях; заборона запізнюватися на заняття без поважних причин. Крім того, у другій частині цього звернення до польських учителів ми зустрічаємо заклик до створення належної робочої атмосфери на уроках, прохання бути творчими, уникати формалізму в навчальному процесі, не користуватися письмовими нотатками, знаходити способи розв'язання труднощів, якщо такі виникали у навчальному процесі. Важливими були рекомендації щодо вивчення предметів математичного циклу, при викладанні яких заборонялося самостійно вносити зміни до навчальних планів. В області викладання гуманітарних предметів дозволялося деяке послаблення. У свою чергу, викладання польської мови і літератури на кожному рівні мало на меті відображати цілісність польської культури. Так, при викладанні тем з літератури вчителям рекомендували уникати пафосних епізодів, декламаційних фраз у творах, а натомість точно передавати величність та емоційний фон творів польської літератури і, тим самим, вселяти в учнів віру в непереможність свого народу [208, с. 322].

До середини 1942 р. у підпільних управлінських структурах не існувало відділів, які б займалися організацією підготовки вчителів у підпіллі. Однією з перших вирішення цієї проблеми взяла на себе Таємна організація вчителів, яка розробила та видала в травні 1942 р. «Інструкцію щодо створення відповідних відділів із підготовки вчителів при окружних бюро» для всіх повітів. Так, у документі йшлося про створення спеціальних відділів при окружних бюро, які мали займатися пошуком кандидатів на вчительську професію серед випускників середніх загальноосвітніх шкіл [299, к. 16]. І вже наприкінці 1942 р. було створено такі відділи майже при всіх окружних шкільних бюро.

Уважаємо за доцільне наголосити, що уряд Генерал-Губернаторства 10 грудня 1939 р. видав розпорядження, згідно з яким заборонялося використовувати у навчальному процесі довоєнні підручники з історії, географії, читанок із польської мови та літератури у початкових і професійних школах [265, к. 19]. Тому представники Таємної організації вчителів, проаналізувавши навчальні програми, запропоновані німцями у 1940 р. видали інструкцію, якою мали керуватися вчителі основної школи при викладанні заборонених предметів [303, к. 21]. Методичні вказівки стосувалися викладання згаданих предметів у 5-7-их класах основної школи. Відповідно до інструкції, при вивченні забороненого матеріалу рекомендувалося використовувати польські народні пісні, різноманітні оповідання, проводити бесіди, екскурсії тощо. Орієнтовний перелік тем, які пропонувалися учням для вивчення у 5-му класі, ми зобразили у табл. 2.16.

Таблиця 2.16.

Інструкція Таємної організації вчителів для педагогів основної школи при викладанні історії та географії у 5-му класі (1940 р.) [303, к. 22].

Назви предметів	
Історія	Географія
Назви тем	
Ми – поляки	Польські ріки, озера
Наш герб, прапор, гімн	Види морських риб
Поляки з найдавніших часів	Польський порт Гдиня, рибацьке поселення Хель
Вісла – найважливіша річка. Поляки, що осіли на берегах Вісли, Одра, Балтики	Клімат Польщі
Польща і язичництво	Гірські масиви (Карпати, Татри)
Хрестові походи	Біловезька Пуща
Навала монголо-татар	Польські кордони
Казимир Великий	Морське узбережжя

При вивченні окремих тем з історії Польщі («Ми – поляки», «Наш герб, прапор, гімн», «Вісла – наша головна річка» та ін.) пропонувалося використовувати пісню про Віслу, розповіді з описом польських краєвидів. Аналогічно мав здійснюватися виклад матеріалу про найважливіші події з історії

рідного краю, зокрема про боротьбу поляків із хрестоносцями, бажання польського народу відновити незалежність своєї країни в часи її поділів, проводилися паралелі між боротьбою в минулому і на сучасному етапі. При викладанні матеріалу з географії вчителям пропонувалось використовувати рекомендований матеріал згідно зі вказівками Таємної організації вчителів на уроках біології. Так, при вивченні теми «Риби», вчителі розповідали учням про найважливіші польські водні ресурси – ріки, озера, Балтійське море, види риб, які там водяться, польський порт Гдиню, рибацьке поселення Хель на Хельській косі. При вивченні теми «Зміни в природі. Оподи. Температура повітря» учні дізнавалися про клімат Польщі, гірські масиви, гірське повітря, місця відпочинку в горах тощо.

Ще одним безумовно важливим напрямом роботи Таємної організації вчителів у зазначений період була розробка концепцій післявоєнної польської освіти. Зазначимо, що питаннями реформування польської освіти у післявоєнний період займалися практично всі політичні партії, що перебували в підпіллі: Соціалістична партія, Стронніцтво народове, Польська робітничка партія; військові конспіративні організації, зокрема, Армія Крайова, Батальйони хлопські; різноманітні вчительські осередки. Однак саме члени Таємної організації вчителів першими розпочали ґрунтовну роботу над проектами організації освіти в Польщі в післявоєнний період. Причинами зацікавленості проблемами організації освіти слугувало, принаймні, дві: суспільно-політична ситуація в період окупації та незадоволення станом освіти в довоєнній Польщі в контексті реформи Я. Єнджеєвича 1932 р.

Тому цілком закономірним було те, що проблеми облаштування освіти в післявоєнний період стали першочерговими питаннями для обговорення на I З'їзді Таємної організації вчителів у Варшаві в серпні 1940 р. Було створено спеціальну групу, до складу якої ввійшли відомі польські педагоги та представники підпільної адміністрації, зокрема, Ч. Вицех, С. Тунельські, М. Новак, К. Май, Л. Запольські, Й. Білецькі, Т. Воєнські. В основному дискусії

на цьому з'їзді торкалися проблем організаційної структури основної школи (адміністративний і шкільний устрій), місцевого самоврядування, типів закладів, терміну навчання тощо. Його учасники не прийшли до остаточної думки і тому на II З'їзді продовжилися дискусії щодо реформування шкільної освіти у майбутньому. Саме тоді було представлено три основних проекти, авторами яких стали Т. Воєнські, К. Май, М. Василюк. Основні концептуальні засади цих проектів відображено у табл. 2.17.

Таблиця 2.17.

Проекти реформування польської освіти у післявоєнний період

Назва проекту	Дошкільна освіта	Основна освіта	Середня освіта	Вища освіта	Освіта дорослих
Т. Воєнські «Керівні вказівки організації шкільництва» (1943 р.)	Для всіх дітей віком від 4-6 років, родини яких не мали відповідних умов для виховання та навчання	10-річна основна загальноосвітня школа	2-річні загальноосвітні школи (підготовка до вступу у вищі закл. освіти), 2-річні професійні школи, 2-річні школи для працюючої молоді	2-річні вищі школи (підготовка вчителів для основної школи), інститути, університети	Громадські установи (бібліотеки, театри, кінотеатри, музеї), хорові, танцювальні студії, філармонії
К. Май «Підстави освітньо-культурної політики» (1944 р.)	Діти віком 4-7 років включно	8-річна основна загальноосвітня школа	4-річні загальноосвітні та професійні школи	Вища освіта повинна спиратися на 4-річну середню загальноосвітню школу	Громадські установи (бібліотеки, театри, кінотеатр, філармонії)
М. Василюк «Проект післявоєнної освіти»	Дошкільна освіта мала тривати 2-3 роки	10-річна основна загальноосвітня школа	3-річні загальноосвітні ліцеї, 3-річні професійні школи	3-6-річні заклади вищої освіти, 2-3-річні інститути підготовки наукових кадрів (на базі вищої освіти)	Позашкільні заклади освіти, громадські установи

Джерело: складено автором на основі аналізу [169; с. 66 – 67]

За нашим переконанням, доцільно висвітлити проект Т. Воєнського «Керівні вказівки організації шкільництва» [209, с. 91]. У проекті йшлося про створення десятирічної основної школи, у якій мали змогу навчатися діти як із міст, так і з сільської місцевості, яким виповнилося шість років. Щодо системи освіти, то автор проекту пропонував таку систему освіти: дошкільні заклади освіти, початкові школи, середні загальноосвітні школи, професійні заклади освіти та школи з виробничої підготовки, вищі заклади освіти, інституції, що займалися освітою дорослих. Зауважимо, що у програмі Т. Воєнського не передбачалася обов'язкова середня освіта, проте бажаючі могли продовжити своє навчання у 2-річних загальноосвітніх чи професійних закладах, школах для працюючої молоді. На жаль, цей проект не отримав підтримки членів з'їзду і був відхилений.

Автором другого проекту освітніх реформ у післявоєнній Польщі став К. Май, який опублікував його у 1944 р. під назвою «Основи освітньо-культурної політики» [169, с. 68 – 69]. На відміну від свого попередника, К. Май відстоював думку про 8-річну початкову школу і 4-річні середні загальноосвітні заклади (ліцеї). Навчання мало бути обов'язковим до 18 років включно. Автор проекту звертав особливу увагу на доступність навчання для усіх верст населення і, безумовно, на безкоштовній основі. Слід додати, що К. Май центральне місце в навчально-виховному процесі відводив особистості учня, що слугувало певним критерієм при відборі змісту навчального і виховного процесу для будь-якої вікової категорії.

Третій проект щодо освітньо-виховного реформування післявоєнної освіти розробив під час окупації М. Василюк. Автор поєднав навчання в основній і середній школі (основна загальноосвітня школа), яке мало тривати 10 років. Крім того, у проекті йшлося про типи шкіл – державні і приватні, управління і контроль якими мали здійснюватися Міністерством громадської освіти, а не Міністерством релігійних визнань і народної просвіти. У програмі М. Василюка на особливу увагу заслуговують такі положення в навчально-виховному процесі: програма основної школи не передбачала профорієнтації; залучення до навчання

усіх верств населення, особливо дітей робітників і селян, виховання яких мало спиратися на суспільно-моральні якості; тісний зв'язок між розумовим і фізичним вихованням тощо [220, с. 25].

Отже, члени Таємної організації вчителів розробили три основні проекти щодо реформування післявоєнної освіти, в основу яких було покладено такі основні положення: зв'язок освітньо-виховного простору із суспільно-господарчими і політичними змінами в державі; організація системи освіти передбачала: дошкільні заклади освіти, основну школу, середню загальноосвітню і професійну школи, вищі навчальні заклади, освіту дорослих, причому середня школа передбачала 4-річне навчання і спиралася на 8-річну основну школу. Винятком був проект Т. Воєнського, згідно з яким навчання в основній школі мало тривати 10 років; рівність в організації системи освіти в містах і сільській місцевості.

Таким чином, у надзвичайно важких, несприятливих умовах в окупованій Польщі на базі кадрового потенціалу довоєнного Союзу польських учителів представниками польської інтелігенції було створено Таємну організацію вчителів, що зуміла сформувати розгалужену територіальну структуру таємної середньої та професійної освіти та здійснювала навчально-методичне забезпечення підпільних закладів освіти. У сучасні Польщі є ряд загальноосвітніх навчальних закладів, які названі в честь польських учителів, що присвятили своє життя справі підпільної освіти (див. додаток К.1, К.2).

Висновки до другого розділу

У результаті аналізу наукової літератури і документальних джерел з'ясовано, що в період 1939 – 1945 рр. на території окупованої Польщі, зокрема на теренах Генерал-Губернаторства, підпільним освітнім структурам вдалося створити розгалужену мережу таємних середніх загальноосвітніх і професійних закладів освіти, що було необхідною умовою забезпечення неперервності навчального процесу та протидії гітлерівській освітній та культурній експансії.

Доведено, що досвід організації підпільної середньої освіти відзначився такими формами навчання: індивідуальні заняття; робота у комплектах; заняття з цілим класом в основній школі в старших класах, під час яких підпільно викладалися профільні дисципліни за довоєнною програмою гімназій та ліцеїв; заняття з цілим класом у дозволених німцями професійних технічних школах за довоєнними програмами середніх загальноосвітніх і професійних шкіл. Робота в комплектах залишалася однією із найбільш поширених форм підпільної освіти на середньому рівні і давала можливість безпосередньо контактувати учням з учителем, сприяла якісній перевірці домашніх завдань, досягненню дидактичних і виховних цілей педагогічного процесу.

З'ясовано, що найбільшими осередками підпільної середньої освіти на території Генерал-Губернаторства стали Варшава, Краків, Люблін, Радом та їхні околиці. У цих містах, крім роботи в комплектах, організовувалися таємні групи учнів як відповідні класи легальних початкових і професійних шкіл, а також як «складові» різноманітних курсів. У ході наукового пошуку встановлено, що дозволене німцями початкове і професійне шкільництво дало можливість почати розбудову мережі таємної освіти різних рівнів.

Установлено, що в підпільних середніх загальноосвітніх і професійних навчальних закладах використовувалися довоєнні навчальні програми зі змінами, які вносилися окружними, повітовими чи гмінними управлінськими органами; довоєнні навчально-методичні посібники; підручники; конспіративні періодичні видання.

Доведено, що важливий внесок у розбудову мережі підпільної середньої та професійної освіти зробили члени Таємної організації вчителів, яка надавала окружним керівним осередкам підпільного навчання та освітнім закладам значну організаційну, фінансову допомогу, здійснювала інструктивне та навчально-методичне забезпечення. За її ініціативою створювалися інструкції щодо форм і методів підпільної освітньої діяльності, громадянської оборони, товаристської взаємодопомоги. Таємна організація вчителів займалася

проблемами організації навчально-виховного процесу у вищезазначених закладах, забезпеченням таємних осередків навчальною літературою, конспектами, методичними посібниками, навчальними планами, книгами тощо.

Результати дослідницького пошуку з організації навчально-виховного процесу в підпільних середніх загальноосвітніх і професійних закладах у період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.) відображено в одноосібних публікаціях автора [21; 26; 27; 76].

РОЗДІЛ III.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ ПІДПІЛЬНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ (1940-1945 РР.)

У розділі досліджено культурно-освітню діяльність підпільних закладів вищої освіти в період 1940 – 1944 рр., проаналізовано навчально-виховний процес у підпільних університетах, розкрито роль освітніх організацій у розбудові вищої підпільної освіти і розвитку наукових досліджень, здійснено аналіз генези підпільної освіти дорослих, розкрито процес підготовки педагогічних кадрів, висвітлено основні тенденції розвитку польської підпільної освіти. Висвітлено навчально-виховний потенціал спецкурсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі (1939 – 1945 рр.)» та методичних рекомендацій до нього в контексті професійної підготовки майбутнього вчителя.

3.1. Розвиток підпільних осередків вищої освіти

Невід'ємною складовою організації підпільної освіти в Польщі у період Другої світової війни є функціонування та освітня діяльність закладів підпільної вищої освіти. Польща мала цінний досвід організації й розвитку підпільних закладів вищої освіти, як в період поділів Польщі, так і в складі Російської імперії, результативність функціонування яких історично перевірена.

Після захоплення німцями польських територій окупаційна влада зруйнувала довоєнну систему вищої освіти. У відповідь на перманентний терор німецької адміністрації виникли осередки підпільної вищої освіти. У цей період в освітньому просторі окупованої Польщі науково-педагогічний потенціал був представлений вагомими здобутками Варшавського та Ягеллонського університетів, Варшавської політехніки, Головної торговельної школи у Варшаві, Вільного польського університету, Познанського університету імені Адама Міцкевича в якості Університету західних земель у Варшаві.

Зазначимо, що Варшава була одним із основних осередків підпільної вищої освіти. Цей факт пояснюється тим, що саме на її теренах перебувала значна кількість науково-педагогічних кадрів з усієї окупованої країни. У Варшаві та Варшавському окрузі найбільшим осередком вищої підпільної освіти залишався Варшавський університет. Перш за все, ініціатива організації таємного навчання у Варшавському університеті належала професорам власне цього університету і педагогам з інших вищих закладів освіти, які втратили роботу, зокрема депортованим викладачам Познанського університету імені А. Міцкевича. Уже восени 1940 р. розпочалося створення перших таємних комплектів Варшавського університету. Значним внеском у розгортання підпільного навчання у ВНЗ була плідна праця професора С. П'єнковського, вченого світового рівня, ректора Варшавського університету, який наприкінці 1941 р. очолив створений при Департаменті освіти і культури відділ вищої освіти і науки. Саме він розпочав координацію дій для якісної та ефективної організації вищої конспіративної освіти на всій території Генерал-Губернаторства з центром у Варшаві. Основні акценти його діяльності були спрямовані на сприяння розвитку навчально-методичної та наукової роботи, а також суспільної опіки над науково-педагогічними працівниками [97, с. 128]. Вивчення архівних документів свідчить, що, починаючи з 1941 р., спостерігалось зростання контингенту студентів. Так, у звіті Департаменту освіти і культури зазначається, що «восени 1941 р. у Варшавському університеті навчалось близько 425 студентів. У 1942 р. кількість слухачів цього ж університету становила 748 осіб, 69 професорів та доцентів, 29 асистентів. У 1943 – 1944 н. р. кількість осіб, які таємно відвідували заняття університету, становила 1 тис. 565 чоловік. На той період вдалося організувати роботу на факультетах: теології (50 осіб), права (600 осіб); медичному (295 осіб); гуманітарному (460 осіб), математично-природничому (110 осіб)» [248, к. 64].

Проаналізуємо освітню роботу деяких факультетів Варшавського університету. Особливої уваги заслуговує факультет права, оскільки він одним із

перших розпочав свою підпільну діяльність уже в грудні 1940 р. з ініціативи двох правничих наукових осередків: Варшавського і Познанського. Варшавський осередок репрезентував професор Й. Рафач, Познанський був представлений професором Я. - Л. Биковським. Підкреслимо, що обов'язковому вивченню підлягали всі предмети, які були затверджені в програмах довоєнного часу. Так, у період окупації на факультеті права викладалися наступні предмети: давній устрій судового права (викладачі – С. Боровські, Й. Рафач), історія права Західної Європи (В. Савіцькі), теорія права (В. Козубські), Римське право (Б. Салацінські), адміністративне право (Р. Рубарські, С. Кашніца), цивільне право (В. Косірадські), торговельне право (Й. Наміткевич), кримінальне право (С. Слівінські), філософія права (Н. П'єнтка), міжнародне право (Ц. Березовські), канонічне право (Й. Савіцькі). Розклад занять складався з урахуванням того, щоб кожна група студентів щодня мала по 8 академічних годин занять. Проте з кожним навчальним роком, у зв'язку зі збільшенням кількості студентів виникали проблеми з розподілом годин між групами, оскільки викладацьких кадрів не вистачало. На кожного професора припадало по 20 – 30 годин занять на тиждень. Також не слід забувати, що часто заняття проводилися в різних куточках міста, у зв'язку з посиленими заходами конспірації, що впливало на зайнятість викладачів [184, с. 216].

Згідно з архівними матеріалами Делегатури уряду в еміграції, у 1940 – 1941 рр. на факультеті права навчалося 35 слухачів у 4 групах, у 1941 – 1942 рр. було 8 груп (200 слухачів), у 1942 – 1943 рр. – 11 груп (500 слухачів), у 1943 – 1944 рр. – 13 груп (600 слухачів). Протягом окупації звання магістра отримали 54 студенти правового факультету і була захищена одна наукова робота [249, к. 34].

Отже, дослідження підпільної діяльності факультету права Варшавського університету дають підстави стверджувати, що він був найчисленнішим порівняно з іншими факультетами та здійснював масштабну освітню підпільну діяльність.

Досить важливою у Варшавському університеті, враховуючи реалії окупаційного режиму та підготовку польського підпілля до майбутнього

повстання, стала підпільна діяльність медичного факультету, який посідав друге місце після факультету права по контингенту студентів. Як відомо, окупаційна влада дозволила діяльність деяких медичних закладів, завдяки чому стало можливим здійснювати паралельно й таємне навчання в клініках та госпіталях. Професор В. Орловські, керівник Клініки внутрішніх захворювань у Варшаві, у своїх звітах так описував навчання студентів на факультеті: «Кожний студент медичного факультету в довоєнні роки для закінчення інтернатури навчався 9 триместрів, під час яких працював у медичних закладах. Тепер студенти для закінчення навчання протягом 8 місяців мусили працювати від 8 ранку до 13 години дня в госпіталях» [158, с. 804]. Для того щоб полегшити навчання, студентів було поділено на 2 групи, які лікували хворих у Клініці внутрішніх захворювань та в госпіталях «Волскім», «Святого Духа», «Св. Лазаря». Після перших двох місяців навчання студенти складали колоквиум, успішне складання якого давало своєрідний допуск до вивчення діагностики, яка викладалася на 3 курсі. Через п'ять місяців розпочинався 4 курс інтернатури, а через 8 місяців відбувалося складання випускних екзаменів. Навчальний план на медичному факультеті старших курсів передбачав: роботу в госпіталі або клініці; лікування хворих під керівництвом асистентів і лікарів; звіт про виконану роботу перед викладачем; відвідування загальних курсів діагностики; участь у наукових конференціях.

Важливе значення для поширення таємної медичної освіти мав офіційно дозволений «Лікарський дім», заснований з ініціативи Ради медичного факультету й лікаря Я. Заорського. На базі цього закладу розгорнула свою підпільну діяльність «Школа підготовки санітарно-обслуговуючого персоналу», тісно співпрацюючи з підпільним Варшавським університетом. Викладачами також були професори як Варшавського, так і Познанського університетів. Варто відмітити, що школа розміщувалася в одному з корпусів Варшавського університету і викладачі мали доступ до деяких лабораторій. У навчальному процесі реалізовувалася навчальна програма перших двох років медичних

університетів. Упродовж усього періоду існування даного закладу освіти таємно здобули близько 1 тис. 900 осіб [78, с. 281]. Загалом у Варшавському університеті, Університеті західних земель і в закладі Я. Заорського медицину під час війни вивчало понад 3 тис. осіб, з якими працювали близько 300 професорів, доцентів, асистентів, лаборантів [223, с. 88].

Слід відмітити, що організація навчання на медичному факультеті Варшавського університету та у школі Я. Заорського мала свої складнощі: нестача кадрів, медичного та лабораторного устаткування, приміщень для занять тощо. Аналіз статистичних даних про кількісний склад студентів медичного факультету свідчить про зменшення чисельності студентів протягом чотирьох років навчання. Зокрема, протягом першого року навчання на медичному факультеті у 1940 – 1941 н. р нараховувалося 200 студентів, із яких закінчило навчання 145. Наступного року навчалось 120 студентів, а закінчило – 100. У 1943 р. освіту здобувало 75 слухачів, закінчило – 30, у 1944 р. навчалось 50 студентів та випускниками стало 20. Зменшення кількості слухачів було зумовлене, перш за все, важкими умовами окупаційного режиму й труднощами успішного складання іспитів [136, с. 312].

Першочерговим завданням керівництва Варшавського університету було також відновлення роботи гуманітарного факультету, який розпочав своє функціонування у 1940 р. Факультет був структурно поділений на декілька самостійних відділів упродовж усього періоду окупації, і лише в травні 1944 р. була створена Рада, яка координувала роботу усього факультету. Деканом був обраний Б. Наврочинські. На гуманітарному факультеті діяли такі секції: полоністики, класичної філології, романської філології, педагогіки, історії, філософії. Найбільш чисельною секцією була секція полоністики, керівником якої став Ю. Кшижановські. У 1940 – 1941 н. р. існувала лише 1 група, що складалась із 14 слухачів. У 1943 – 1944 рр. секцію відвідувало 200 студентів, які були поділені на 4 групи. Лекції та семінари проводилися кожного тижня по 8 академічних годин і охоплювали зміст, прописаний у довоєнних навчальних

програмах. Навчання тривало три роки, а на четвертому році студенти займалися науковою роботою, працювали над написанням магістерських робіт. Як зазначає відомий польський дослідник С. Конарські, студенти секції полоністики брали активну участь у літературному житті столиці, власними зусиллями видавали конспіративні журнали «Мистецтво і народ» та «Дорога» [78, с. 282].

Однією із перших розпочала свою діяльність й історична секція, якою керував Т. Мантеуфел (див. додаток Л). Під час першого року навчання, восени 1940 р., у секції працювало 3 викладачі та навчалося 6 студентів. Але вже у 1943 – 1944 н. р. кількість студентів зросла до 90 осіб. Щотижневе навантаження було 8 академічних годин, та викладалися такі дисципліни: соціологія, історія культури, історія мистецтва і давня історія [136, с. 257 – 258].

Особливої уваги заслуговує підпільна освітня діяльність секції педагогіки, яка розпочала свою роботу в грудні 1941 р. Одночасно було організовано групи студентів усіх років навчання, які налічували спочатку лише по 2-3 особи в кожній групі. Серед викладачів, які працювали зі студентами, виокремимо відомих польських педагогів – С. Балея, Й. Куніцьку, С. Осовську, В. Татаркевіч. Згідно з дослідженнями Й. Казьмірської, на кінець 1944 р. випускниками педагогічної секції стали 60 осіб [113, с. 214 – 215]. У цілому за весь період німецько-фашистської окупації на гуманітарному факультеті навчалося близько 460 осіб, у той час як у 1937 – 1938 н. р. ця цифра складала 2 тис. 883 осіб [78, с. 283].

Доцільно згадати й математично-природничий факультет, який був створений у 1940 р. Із перших років своєї діяльності він був тісно пов'язаний із лікарським, фармацевтичним факультетом і Академією стоматології. Даним факультетом опікувався доктор М. Кочивара. У свою чергу факультет поділявся на декілька секцій: фізики, хімії, біології, математики і географії. Професор С. П'єнковські опікувався секцією фізики, яка була змушена діяти у підпіллі в складних умовах окупації, але справи змінилися на краще, коли в 1942 р. німецька влада дала згоду на діяльність Державної вищої технічної школи, з

якою математично-природничий факультет встановив контакти. Ми можемо простежити позитивну динаміку зростання студентського контингенту на секції фізики: 1940 – 1941 н. р. – 8 осіб, 1941 – 1942 н. р. – 26 осіб, 1942 – 1943 н. р. – 41 особа, 1943 – 1944 н. р. – 60 осіб [246, к. 44; 247, к. 78].

Таким чином, у роки німецько-фашистської окупації, незважаючи на складні умови організації навчального процесу, функціонував підпільний Варшавський університет. Найбільше студентів мали факультет права та медичний. Так, згідно з розвідкою відомого вченого Ф. Мантеуфела, на початку окупації Варшавський університет зосереджував 387 слухачів, а наприкінці окупації – 2 тис. 176 осіб; із цього числа в 1944 р. вивчало теологію – 100 осіб, юриспруденцію – 600 осіб, медичні науки – 445 осіб, гуманітарні науки – 410 осіб, фізико-математичні науки – 306 осіб і фармацевтику – 215 осіб [136, с. 79-80].

Ще одним масштабним центром вищої підпільної освіти став Познанський університет імені Адама Міцкевича в якості Університету західних земель у Варшаві.

На нашу думку, для того щоб належно оцінити функціонування та результати освітньої діяльності Університету західних земель, доцільно з'ясувати передумови його виникнення. Польські дослідники виділяють наступні передумови: значне скупчення представників професорсько-викладацького складу у Варшаві, яких згідно з наказом німецької адміністрації звільнили та депортували з Познані; систематичні неформальні дискусії викладачів зі студентами, які змушені були перервати навчання через початок війни, та бажання обох сторін співпрацювати; відданість представників польської інтелігенції своїм ідеалам та наявність глибокої віри у перемогу над окупантами, значні фінансові дотації Департаменту освіти і культури. Все це й зумовило відновлення навчальної роботи цього освітнього закладу [71, с. 584].

Значну роль в організації адміністративної структури Університету західних земель відіграв відомий громадський діяч і педагог М. Роде. Так, у жовтні 1940 р. у його помешканні відбулося зібрання керівного ядра підпільного закладу. У ході

засідання був сформований так званий «Комітет чотирьох», який згодом було перейменовано на «Комітет п'яти» і до якого входили Я. Биковські, М. Роде, В. Коваленко, Р. Поллак та В. Савіцькі. Основним завданням, яке постало перед організаторами університету, було організація, у першу чергу, навчання студентів першого курсу, які були зараховані на навчання в 1939 – 1940 н. р..

Подальшій структурній розбудові Університету західних земель також сприяло Освітньо-шкільне бюро західних земель, яке, у свою чергу, підпорядковувалося Департаменту освіти і культури Делегатури уряду спочатку з центром у Познані, а потім – у Варшаві [90, с. 77]. З початку заснування Бюро його керівником став М. Роде, завдяки йому й було виділено 40 тис. злотих на освітні та культурні потреби західних земель, частину яких було спрямовано на організацію підпільної діяльності університету [234, к. 20].

24 листопада 1940 р. розпочалась діяльність Університету західних земель. Саме в цей період формуються структурні підрозділи університету, а саме: науковий, дидактично-педагогічний, адміністративний, фінансовий відділи. Першим ректором було призначено Я. Биховського у листопаді 1940 р. Під час його каденції (1940 – 1943 рр.) було розбудовано ступеневу структуру університету: з двох факультетів – до шести.

Відмітимо, що на першому році існування керівники університету особливу увагу приділяли налагодженню та координації діяльності всіх структурних одиниць, особливо наукового, організаційного, фінансового відділів; забезпеченню студентів навчально-методичною літературою з історії, педагогіки, полоністики, філософії, права. Актуальним питанням, безумовно, залишалася організація навчального процесу. Оскільки не було можливості видати нові навчальні програми, то для здійснення навчальної роботи викладачі використовували довоєнні програми, які були дещо змінені та адаптовані до складних умов роботи в окупації. Розробкою програмних документів займалися окружні бюро. Зокрема, до компетенції Шкільного бюро західних земель входило створення навчальних програм для факультетів Університету західних

земель [172, с. 251]. Так, згідно з ними студенти мали щотижневе навантаження в обсязі 8-10 академічних годин. Формами організації академічних студій були таємні комплекти, які налічували від 6 до 10 осіб. Проте були випадки, що в одному комплекті навчалося до 20 осіб, як, наприклад, на відділі права. Зазвичай, проводячи заняття, викладачі використовували такі методи навчання, як бесіда, лекція. Перевага надавалася самостійній роботі вдома. Дидактична структура заняття обиралася з урахуванням перспектив самостійного оволодіння студентами подальших тем. Навчання проводилися в помешканнях викладачів або студентів, оскільки місце проведення занять мало змінюватися, аби їх учасників не запідозрили у підпільній освітній діяльності. Динаміка структурної розбудови Університету західних земель та зростання кількості студентів і викладачів представлена у табл. 3.1.

Таблиця 3.1.

**Динаміка структурної розбудови
Університету західних земель (1940 – 1944 рр.)**

Навч. рік	Факультети	Декани	Кільк. комплектів	Кільк. студентів	Кільк. виклад.
1940 – 1941	Гуманітарний	Р. Поллак	3	13	6
	Правовий	Й. Рафач	4	35	9
1941 – 1942	Гуманітарний	З. Швейковські	12	46	
	Правовий	Й. Рафач		180	
1942 – 1943	Гуманітарний	З. Швейковські			
	Правовий	Й. Рафач	22	250	25
	Теологічний	С. Ковальські	3	20	5
	Лікарський	А. Врзосек			
	Фармацевтичний	В. Косковські			
	Аграрний	Т. Хрзанц	3	13	6
	Інститут Морський	В. Коваленко			
1943 – 1944	Гуманітарний	Я. Биковські	30	189	32
	Економічний	С. Залевські	3	50	4
	Лікарський	В. Капусцінські	19	610	95
	Теологічний	С. Ковальські	3	20	5
	Фармацевтичний	В. Косковські	21	215	24
	Інститут Морський	В. Коваленко	7	60	13

Джерело: складено автором на основі аналізу [244, к. 62; 242, к. 38].

Як бачимо з таблиці 3.1., перший академічний рік розпочався в 1940 р. на двох факультетах – гуманітарному й правовому. Деканом гуманітарного факультету став Р. Поллак. Навчальна робота на відділі розпочалась у грудні 1940 р., на перший курс набрали 13 слухачів, які навчались у трьох комплектах. Навчальний процес забезпечували шість професорів. Студенти вивчали історію, педагогіку/філософію, польську філологію. Викладання на гуманітарному відділі поділялося на 7 предметних груп: філософську, історичну, педагогічну, полоністичну, психологічну, романських мов, соціологічну. Першість щодо наповнюваності комплектів посідали полоністична та історична групи. Відмітимо, що важливе місце в структурі фахової підготовки студентів з історії відводилося вивченню традиційних історичних дисциплін, зокрема курсу історії середніх віків, на який виділялося 136 год. на перший курс і 96 год. – на другий [131, с. 333 – 334].

У порівнянні з першим роком другий навчальний рік на факультеті виявився більш плідним – збільшився професорсько-викладацький склад за рахунок викладачів з інших регіонів, стало можливим викладання англійської та класичних мов. Останній рік представлений найбільшою кількістю студентів на даному факультеті.

Варто зауважити, що, крім викладацької діяльності, працівники факультету досить активно займалися науковою роботою. На Раді гуманітарного факультету було вирішено представляти результати своїх наукових досліджень. Так, результатами науково-дослідної роботи викладачів та студентів гуманітарного відділу стали 4 магістерські, 4 кандидатські, 2 докторські роботи [246, к. 104].

На першому році діяльності Університету західних земель на чолі з професором Й. Рафачем було організовано відділ права, який налічував 35 осіб, прийнятих на перший курс. Студенти-правники поділялися на чотири комплекти та працювали під керівництвом дев'яти професорів. У свою чергу, комплекти складалися, як правило, з 8-9 студентів. У структуру фахової підготовки

студентів на відділі права входили два цикли навчальних дисциплін: спеціальні – історія державного устрою Польщі, історія давнього польського права, загальна теорія права, римське право, історія права у Західній Європі та загально-освітні дисципліни – філософія політики, соціологія, антропологія.

Другий академічний рік (1941 – 1942 рр.) не приніс суттєвих змін в організацію університету. Правовий факультет сформував під керівництвом професора С. Залеського економічну секцію, що налічувала 2 комплекти студентів, з якими працювали 11 викладачів. На початковому етапі процес навчання здійснювався досить успішно і кількість студентів становила близько 50 осіб, що дало змогу реорганізувати секцію у факультет економіки вже у 1943 р. По закінченню другого року проректором університету було обрано Р. Поллака, а деканом гуманітарного відділу став Ж. Швейковські. Акцентуємо увагу на тому, що період 1942 – 1943 рр. характеризувався інтенсивним розвитком організаційної структури вузу. Так, було створено 4 нових відділи: теологічний, медичний, фармацевтичний, аграрний і Морський інститут.

Фармацевтичний факультет виник за ініціативи Б. Косковського, який на неофіційних засадах започаткував діяльність своєї секції ще в 1941 р., але офіційно став називатися факультетом Університету західних земель після консультацій із керівництвом вузу в 1942 р. Цей відділ вирізняла досить якісна організація навчального процесу, про що свідчить безперервність навчання на факультеті протягом усіх років його існування. Його слухачами стало понад 215 осіб, переважно жінки. Студенти поділялися на комплекти, які мали старосту, що була «зв'язківцем» між групою, викладачем та секретаріатом. Навчальні програми були такими ж, як і на відділі фармацевтики Познанського університету до війни, а навчання проводилися в приватних будівлях, аптеках, лабораторіях тощо. Серед викладачів чільне місце займали відомі польські лікарі – Б. Косковські, А. Галецькі, В. Гадзікевіч, С. Бініцькі та ін. [110, с. 67].

Медичний відділ з'явився при Університеті західних земель у 1942 р. завдяки професору А. Врзосеку, який став деканом факультету. Зауважимо, що

даний факультет вже на початку свого існування налічував найбільшу кількість студентів (150 слухачів) та викладачів, які до початку війни працювали у різних закладах вищої освіти. Кількісні показники професорсько-викладацького складу на медичному факультеті в 1942 – 1943 рр. та місце їх попередньої роботи викладені у табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

Кількісні показники професорсько-викладацького складу на медичному факультеті Університету західних земель у Варшаві (1942 – 1943 рр.) [219, с. 170].

№ п/п	Назва закладу	Кільк. осіб	Віднош. у відсотках
1.	Варшавський університет	55	57,9%
2.	Познанський університет	17	17,8%
3.	Університет імені С. Баторего	3	3,2%
4.	Університет імені Я. Казимира	2	2,1%
5.	Варшавська Політехніка	2	2,1%
6.	Інші медичні установи	16	16,8%
Разом		95	99,9%

Як випливає з таблиці 3.2., на медичному факультеті працювало 95 викладачів довоєнних вищих навчальних закладів Польщі. Серед них можна назвати як заслужених професорів у сфері медицини, так і практичних лікарів, зокрема А. Врзосека, Р. Малаховські, Е. Йозефович, В. Капусцинські, Я. Ковальчикову. Важливим є той факт, що медичний відділ мав свої філії в приватних клініках та медичних установах Кракова, Ченстохова, де було все необхідне устаткування для проведення лекційних і практичних занять з анатомії, хірургії, гістології, неврології, стоматології [132, с. 306].

Поява Морського інституту мала доволі вагоме значення, зважаючи на той факт, що в довоєнній Польщі не було вищого навчального закладу, який би готував кадри висококваліфікованих спеціалістів морського судноплавства та торгівлі. Ініціатором створення закладу такого типу був В. Коваленко, який виніс його проект на обговорення Сенату Університету західних земель.

Організатори інституту були переконані, що в майбутньому повернення Балтійського узбережжя потребуватиме добре підготовлених кваліфікованих робітників. Новостворена Рада інституту обрала В. Коваленка керівником інституту, а Т. Оціожинського – його заступником. Першочерговим завданням адміністрації було підібрати наукові кадри, сформувати адміністративний апарат. Спеціалізацію студенти обирали на другому, а іноді третьому році навчання. Для отримання диплома магістра потрібно було писати наукову роботу з таких дисциплін, як економіка, політика морської справи, адміністрація портів, морське право. Інститут припинив свою діяльність у 1944 р. після визволення Польщі від німецьких загарбників і відновив свою діяльність під назвою Вищої торговельної школи морського судноплавства у м. Гдинів 1947 р. [224, с. 23]

Початок 1943 – 1944 н. р. характеризувався звичним перебігом подій для Університету західних земель: відбувся набір абітурієнтів (найбільше на медичний і фармацевтичний факультети), дещо поліпшилося навчально-методичне забезпечення студентів за рахунок видання навчальної літератури власним коштом. У даний період відбулося злиття факультетів права Університету західних земель і Варшавського університету через арешт декана правничого відділу – Р. Рубарського [112, с. 711]. Функції керівника комплектів на відділі права при Варшавському університеті виконував Й. Рафач. Згідно з даними Й. Савіцького, у 1943 – 1944 рр. на правовий факультет набрали 580 студентів [184 с. 194 – 196].

Як свідчить аналіз архівних і літературних джерел, організована підпільна навчальна робота на всіх відділах Університету західних земель мала високу результативність. У досліджуваній період спостерігалась позитивна динаміка в розвитку факультетів та чисельності у них студентів. Згідно з розвідками Т. Мантеуфела, в останній академічний рік (1943 – 1944 рр.) у закладі навчалося близько 900 студентів [136, с. 155].

Отже, ми можемо виділити чотири основні періоди становлення і розвитку діяльності Університету західних земель: початок розгортання підпільної

освітньої діяльності (1940 – 1941 рр.), розбудова навчальної діяльності (1941 – 1942 рр.), найінтенсивніший період (1942 – 1943 рр.), завершальний період підпільної освітньої діяльності закладу (1943 – 1944 рр.).

Науковий і практичний інтерес становить діяльність Вільного польського університету, який розгорнув широкомасштабну акцію з підпільної освіти (див. додаток М). Відомо, що в передвоєнний період 1938 – 1939 н. р. університет налічував 1 тис. 700 слухачів і в ньому працювало близько 130 викладачів [189, с. 200]. Із початком воєнних дій у 1939 р. члени педагогічної ради Вільного польського університету прийняли рішення щодо продовження освітньої діяльності у підпіллі. Відмітимо той факт, що на початковому етапі окупації деякі викладачі закладу, зокрема С. Трохім, М. Лібрачова, намагалися налагодити контакт зі своїми студентами і в січні 1940 р. розпочали роботу в таємних комплектах.

Поворотним моментом в організації таємної освіти на базі Вільного польського університету стала весна 1942 р. Цей період відзначився завершальним етапом становлення університету як інституції вищої підпільної освіти, обумовлений конференцією організаторів таємного навчання і викладачів даного закладу. До керівного складу увійшли Т. Віверег (ректор), Ч. Вицех (директор Департаменту освіти і культури), К. Май (член Таємної організації вчителів). Результатом даного зібрання стали організаційні засади діяльності університету в конспірації: прийнято рішення про надання Вільному польському університету назви «Товариство наукових курсів»; затверджено список викладачів, які повинні контактувати зі слухачами закладу; надано уповноваження викладачам і окремим студентам організовувати таємні комплекти у складі 5-8 осіб; затверджено навантаження для перших шести семестрів в обсязі 10 год. на тиждень, а для останніх – по 6 год. на тиждень; визначено тривалість навчання три роки, до того ж навчальний процес не повинен перериватися під час літніх канікул [300, к. 77].

Навчальний заклад складався з чотирьох факультетів: права і економічних наук, гуманітарного, педагогічного, суспільних наук. Серед усіх факультетів одним із перших відновив свою роботу педагогічний завдяки плідній праці його декана – В. Васіка. У свою чергу педагогічний факультет поділявся на дві секції: педагогічну і суспільно-освітню. Навчальна програма на 1942 – 1943 н.р. на даному факультеті передбачала викладання таких предметів із секції педагогіки: історія, логіка, теорія пізнання, організація процесу виховання, психологія, вступ до педагогіки, техніка розумової праці. Студентами стало 60 слухачів. У суспільно-освітній секції навчалося 62 студенти і викладалися такі предмети: гігієна, аграрна історія, польська література, основи читання, суспільна опіка, суспільна служба, суспільна політика, педагогіка, соціологія. Успішну освітню діяльність даного закладу, зокрема педагогічного відділу, у сфері підготовки вчителів ілюструють такі статистичні дані – у другій половині 1943 р. на відділі навчалося 257 студентів [294, к. 25]. Звертаємо увагу на той факт, що багато слухачів не могли відвідувати заняття щодня, і тому керівництво закладу прийняло рішення про проведення занять п'ять – шість днів на місяць для студентів з околиць. У ці навчальні дні навантаження на перших курсах становило 8 год. Ті студенти, які мали змогу відвідувати заняття частіше, мали навантаження в розмірі 10-ти год. на тиждень для першого курсу і 6-ти год. – для студентів старших курсів. В основному це були лекції, консультації, семінари. Такий навчальний план виконувався і на педагогічному відділі. Згідно з дослідженнями Я. Казьмірської, у першій половині 1944 р. на педагогічному відділі Вільного польського університету дипломи магістрів отримали 25 слухачів, які могли приступити до вчительської діяльності [113, с. 267].

Під час Другої світової війни, незважаючи на значні матеріальні втрати та утиск з боку німецької влади, свою підпільну діяльність розгорнув і Варшавський політехнічний університет. У 1939 – 1941 рр. викладачі вузу намагалися організовувати індивідуальне навчання студентів на базі легальних професійних шкіл. Як свідчить аналіз дослідницьких матеріалів, організація

комплектів таємного навчання Варшавського політехнічного університету відбувалося на базі професійних шкіл, що розмістилися в будівлі того ж самого закладу. До них відносилися: Державна будівельна школа (підпільною освітою керував професор Варшавського політехнічного університету Е. Вахаловські), Державна школа телекомунікацій і електротехніки (професор Варшавського політехнічного університету Р. Трехцінські), Державна ливарна школа (професор Варшавського політехнічного університету К. Гердзієвські). Зазначені заклади були дворічними, і викладання здійснювалося на високому методичному і науковому рівні, переважно викладачами Варшавського політехнічного університету, проте в штаті були і професори Львівського Політехнічного університету, Варшавського університету, Академії мистецтв. Деякі з них паралельно викладали такі предмети, як основи будівельної справи, конструкція машин, технічна хімія у Вищій технічній школі державного зразка, що почала діяти 20 квітня 1942 р.

Вища технічна школа, керівником якої став В. Древновський, заслуговує на особливу увагу, оскільки саме цей заклад став основним осередком таємного навчання Варшавського політехнічного університету. Як свідчить аналіз наукової розвідки Т. Мантеуфела, до кінця 1944 р. підпільною освітою на базі Вищої технічної школи вдалося обійняти навчанням близько 1 тис. 500 студентів. Загалом, у всіх чотирьох професійних школах навчалося близько 3 тис. осіб. За період окупації було видано 186 дипломів загального зразка, 18 осіб отримали вчені звання доктора, 14 осіб захистили кандидатські дисертації [136, с. 418].

Підкреслимо, що офіційно дозволені німецькою адміністрацією різного роду курси стали підґрунтям організації на їх базі таємної професійної вищої освіти. Так, упродовж усього періоду окупації у Варшаві діяли Курси технічних креслень З. Ягодзінського, на базі яких були організовані таємні комплекти Варшавського політехнічного університету. Слухачі навчалися згідно з академічним планом першого року навчання, в основному, це були архітектурні

та інженерні напрями, пізніше електротехнічні. Згідно з дослідженнями А. Ігнатович, у 1944 р. курси закінчили близько 800 студентів [105, с. 87].

Другим осередком підпільної вищої освіти після Варшави був Краків, який уважався «столицею» Генерал-Губернаторства. На території Кракова мережа підпільної освіти сформувалася пізніше, оскільки в ньому скупчилася значна кількість представників німецького урядового апарату та розташовувалися військові німецькі частини. У той час значна кількість краківської інтелігенції та освітянських кадрів перебувала в концтаборах або була страчена.

Яскравим прикладом організації підпільної вищої освіти у Кракові став Ягеллонський університет. У травні 1942 р. відомий польський лінгвіст, професор Ягеллонського університету М. Малецькі виступив з ініціативою розпочати діяльність таємних комплектів усіх відділів довоєнного університету [88, с. 110]. Йому на підтримку відгукнулися члени студентської організації самопомочі, яка мала назву Братська допомога, головою якої був Й. Трояновські. Ця організація мала чітку структуру, її керівники і лідери ставили чіткі цілі, аби підтримати становлення і подальшу розбудову таємного навчання в університеті. Крім того, вони здійснювали ще й фінансову підтримку, яку направляли на забезпечення студентів навчальною літературою, а також на допомогу тим студентам, які опинились у надзвичайно скрутному становищі [133, с. 46]. Акцентуємо увагу на тому, що тісна співпраця організаторів таємної вищої освіти в вищезазначеному закладі з Братською допомогою студентів продовжувалася до кінця окупаційного періоду. Крім того, завдяки цій студентській організації вдалося легітимувати велику кількість учасників таємного навчання в підпільному Ягеллонському університеті, оскільки ініціатори Братської допомоги видавали студентам спеціальні посвідчення, в яких зазначалася їхня участь у таємних комплектах Ягеллонського університету (див. додаток Н) [288, к. 10].

Наша наукова розвідка унеможливилює здійснити аналіз підпільної діяльності усіх факультетів Ягеллонського університету, тому доречним

видається охарактеризувати функціонування таємного сільськогосподарського факультету, який мав важливе значення для вищої професійної освіти. На думку провідних фахівців у галузі професійної освіти, підпільна діяльність зазначеного факультету значно сприяла закладенню фундаменту якісної післявоєнної польської професійної освіти. Відмітимо, що робота на факультеті розпочалася досить пізно, у вересні 1943 р., коли, завдяки зусиллям його керівника А. Лістовського, вдалося сформувати одну групу студентів першого року навчання. А вже до кінця вересня на факультеті створили ще два комплекти, що склало в цілому 48 студентів [287; к. 23]. А. Лістовські і К. Стармах склали навчальний план на 1943 – 1944 н. р. та погодили розклад занять. Підкреслимо, що завдяки скоординованій роботі професорсько-викладацького складу студенти були забезпечені викладанням усіх предметів згідно із затвердженою програмою.

Особливої уваги заслуговують викладачі вищезгаданого факультету, які віддано і цілеспрямовано працювали на ниві підпільної освіти, зокрема Ф. Горські (викладач ботаніки), Б. Камінські (викладач фізики), С. Кульчинські (викладач ботаніки), А. Лістовські (викладач генетики, селекції рослин), Т. Літунські (викладач хімії), Й. Мікульські (викладач зоології й анатомії), Т. Руєбенбауер (викладач вступу до спеціальності, експериментальних досліджень) та ін. [286; к. 4]. Для проведення занять та експериментальної роботи викладачам потрібно було спеціальне оснащення, тому в листопаді 1943 р. А. Лістовські, Е. Ральські, Т. Руєбенбауер домоглися від окупаційної влади дозволу організувати спеціальні курси для спеціалістів із визначення сільськогосподарських рослин у рамках офіційно діючої Палати сільського господарства. Про справжню мету курсів інформували керівників інших підпільних закладів Кракова, які скеровували на навчання молодь, в основному випускників таємних ліцеїв.

Відмітимо, що, на думку організаторів підпільного навчання, скупчення більше ніж шести осіб у приватних помешканнях було небезпечно, і більш надійно

було перебувати в установах у полі зору німецької влади. Тому й екзамени намагалися складати в легальних сільськогосподарських будівлях. Підпільні заняття таємного сільськогосподарського факультету Ягеллонського університету організовувалися в офіційно діючих інституціях, серед яких варто назвати Ботанічний сад, лабораторію хімічної та сільськогосподарської станції [289; к. 21].

Перший навчальний рік закінчився в червні 1944 р., і керівництво факультету мало два місяці для організації підпільної вступної кампанії. Згідно зі звітом А. Лістовського, наступного 1944 – 1945. н. р. на факультеті навчалося 53 студенти, серед яких 21 студент-першокурсник. Проте деякі студенти, близько 12 осіб, не змогли з певних причин продовжити своє навчання, і тому були переведені на індивідуальне навчання [286; к. 5 – 6]. Загалом, за півтора роки підпільної діяльності факультету сільського господарства Ягеллонського університету його студентами стали 71 чоловік, більшість із яких продовжили своє навчання після визволення Кракова. 24 січня 1945 р. під керівництвом декана Т. Марчлевського відбулося засідання Ради факультету, головним питанням якого було визнання результатів таємного навчання [290].

Результати здійсненого нами наукового пошуку дають підстави стверджувати, що навіть у складних умовах війни не припинялась освітня діяльність довоєнних вищих закладів освіти у підпіллі, а організатори таємного навчання, пристосовувались до умов окупаційного режиму, досить успішно здійснювали навчальний процес (див. додаток П).

Цілком закономірним є той факт, що на базі вищої підпільної освіти відбувалася розбудова підпільної науки в період німецької окупації 1939-1945 рр. У зв'язку з цим особливого значення набувають історичний досвід і наукові концепції, якими керувалися польські дослідники періоду окупації. Основним галузевим органом управління підпільною наукою був Департамент освіти і культури, який здійснював активну діяльність у довіреній йому галузі та опікувався науковими товариствами, архівами та бібліотеками [308, к. 84 – 85]. Для підтримання польської науки надавалися дотації від Департаменту освіти і

культури. Згідно зі звітом С. Пеньковського, постійно користувалися фінансовою допомогою 917 наукових співробітників, із них 552 – із Варшави, 195 – із Кракова, 106 – зі Львова, 64 – з Вільна станом на кінець окупації [295, к. 16].

Зазначаємо, що у досліджуваній період важливою була діяльність товариств і фондів, які могли опікуватись станом науки у воєнний період. Однією із таких інституцій було Товариство імені Міновського, яке продовжувало діяти легально під час окупації, але під пильним наглядом німецької адміністрації [83, с. 102; 308, к. 128]. Уважаємо за доцільне акцентувати увагу на тому, що цей осередок, паралельно з рядом дозволених окупаційною владою видом робіт, займався підпільною науково-пошуковою роботою, видавничою справою та надавав допомогу науковим кадрам, забезпечуючи таємні заклади освіти навчально-методичною літературою.

Іншою науковою інституцією подібного характеру був Фонд наукової допомоги, створений варшавськими та краківськими науковцями в травні 1942 р. Ця науково-дослідна установа піклувалася про надання, в першу чергу, фінансової допомоги науковим центрам при вищих навчальних закладах. Так, завдяки, Фонду наукові працівники при Ягеллонському університеті отримали на свої дослідження кошти в розмірі 500 тис. злотих [98, с. 192]. Результатом цієї плідної співпраці стали дисертаційні дослідження та видавництво підручників для вищих підпільних навчальних закладів. Головним консультантом при здійсненні наукових розвідок у даній інституції був всесвітньо відомий професор С. Брила [309, к. 117].

Підпільна наукова діяльність здійснювалася на базі чинних підпільних вищих закладів освіти, зокрема Варшавського університету. Так, рівень підпільної науки у Варшавському університеті був досить високим, охоплював головні дисципліни вузу. Важливими й революційними були відкриття в галузі природничих наук. Учений зі світовим ім'ям К. Богданович виконав наукове дослідження на тему «Світ мінеральної сировини», яке було надруковано після

його смерті у 1947 р. С. Ленкевіч, географ за фахом, написав монографію «Географія Європи», рукопис якої зберігся до завершення війни і потім був надрукований. Важливі відкриття в галузі біології належали Л. Хіршфельду, зоології – М. Гійштору, антропології – Я. Чекановському. Ґрунтовні наукові дослідження в галузі права були здійснені працівниками таємного відділу права Варшавського університету та Університету західних земель: С. Слівінським (в області карного права), Х. П'єнткою (теорія права), Є. Ярим (філософія права), Я. Рутковським (господарча історія) [308, к. 118 – 120]. Однією із перших після закінчення війни побачила світ праця Б. Суходольського «Звідки і куди йдемо», яка мала неабиякий попит у польського читача. Заслуговує на увагу науковий доробок В. Татаркевіча на філософську тематику «Про щастя». Також М. Оссовська видала другу частину монографії «Підстави науки про моральність» [136, с. 21].

Відмітимо той факт, що результати науково-дослідної роботи в кінці окупації були досить помітними. Згідно зі звітом відділу управління наукою і вищою освітою при Департаменті освіти і культури, у 1942 р. завдяки плідній праці польських науковців було підпільно опубліковано 98 наукових праць, серед яких були монографії і дисертації, а в кінці окупації було видано вже 470 наукових розвідок. У другій половині окупації особливий акцент було зроблено на розвиток науки в області технічних наук, сільського господарства, медицини і права. Порівняльну характеристику наукових досліджень із різних галузей наук у 1942 р. і кінці окупації 1944 р. викладено у табл. 3.3.

Якщо порівняти кількість науковців, які зробили внесок у польську науку в 1944 р., то вони були вихідцями з різних регіонів Польщі. З Варшави та Познані походили 282 вчені, з Кракова – 150, зі Львова – 28, Вільно – 10 [97, с. 191]. Зосередження наукової діяльності польських учених у цих центрах зумовило їх домінуюче значення у польській науці та культурі в міжвоєнний період. Крім того, саме ці міста отримували фінансові дотації від Департаменту освіти і культури.

Таблиця 3.3.

**Порівняльна характеристика наукових досліджень
із різних галузей наук (1942 р. – 1944 рр.)**

№ п/п	Назва наукової галузі	1942 р.	1944 р.
1.	Математика, фізика, хімія	29	89
2.	Біологія	23	50
3.	Гуманітарні науки	29	192
4.	Медицина	8	31
5.	Технічні науки	2	56
6.	Сільське господарство	4	27
7.	Право	3	25
Разом		98	470

Джерело: складено автором на основі аналізу [223, с. 93; 225, с. 18; 157, с. 88].

У роки німецько-фашистської окупації Польщі важливу роль у боротьбі з німецькою культурною експансією та в просвітництві польського народу відіграла освіта дорослих, організована підпільними органами влади, освітніми конспіративними організаціями та народними університетами.

На початковому етапі організаційними справами підпільної освіти дорослих займався Народний інститут освіти і культури (Ludowy Instytut Oświaty i Kultury), створений у Варшаві в 1940 р. Він виник на базі Інституту освіти дорослих, Інституту народних театрів, Інституту освіти і культури імені Станіслава Сташціца, Союзу польських бібліотекарів. Його керівне ядро складали відомі польські педагоги, громадські та культурні діячі: Ч. Вицех, Є. Черняк, К. Май, Р. Фроліх, Ф. Дамбровські, С. Тазбір, А. Коневка та ін. У цілому на початковому етапі в Народному інституті освіти і культури працювало понад 100 осіб [182, с. 581]. У даному закладі розпочали свою педагогічну і викладацьку діяльність відомі польські педагоги Ф. Поплавські та М. Хасінські. Зазначимо, що основний акцент у роботі інституту був спрямований на: освітньо-культурну діяльність, видання публікацій із теорії і практики освіти, підготовку кадрів для культурно-освітніх закладів, розробку проектів у галузі

освіти для дорослих у післявоєнній Польщі. Про важливість останнього свідчать програмні документи, зокрема статут Народного інституту освіти і культури. Так, у його III-му розділі декларуються основні завдання діяльності закладу: «формування виховних цілей для польського суспільства; підтримка розвідок науково-дослідницького характеру в галузях виховання, освіти і культури; координація роботи освітньо-виховного змісту громадських організацій; формування суспільної думки в справах виховання, освіти і культури; поширення ідей про важливість освітньої і виховної роботи для цілісності польського народу та його державності серед населення; надання консультацій в області виховання, освіти, культури окремим особам, організаціям, об'єднанням; навчання працівників для освітніх структур» [247, к. 40].

Більш масштабне охоплення дорослих освітою на теренах окупованої країни розпочалося лише на початку 1942 р. зусиллями Департаменту освіти і культури, у якому став функціонувати відділ освіти дорослих [185, с. 38]. Новостворений відділ очолив Ф. Поплавські, відомий педагог, який займався розбудовою освіти дорослих у довоєнній Польщі і був редактором часопису «Позашкільна освіта» (*Oświata Pozaszkolna*). У 1943 р. на чолі відділу освіти дорослих став видатний фахівець в області позашкільної освіти, ініціатор створення народних університетів – Є. Новіцькі.

Слід акцентувати увагу на тому, що Департамент освіти і культури видав ряд нормативних документів, якими користувалися окружні керівники відділів освіти для дорослих. Серед них особливу увагу привертають «Керівні вказівки організації і діяльності органів освіти і культури в окрузі» (навесні 1942 р.), «Інструкція для роботи в галузі освіти дорослих» [221, с. 162 – 163]. Ці та інші документи передбачали виконання трьох основних завдань: організація поточної роботи (створення курсів перепідготовки для випускників основної школи, читальних залів, відділів самоосвіти, театральних студій тощо); забезпечення учнів довоєнними надбаннями в культурно-освітній галузі (доступ до науково-публіцистичної літератури, архівних матеріалів, експонатів мистецтва);

підготовка проєктів щодо забезпечення дорослого населення освітою в післявоєнний період (відкриття будинків культури, спортивних секцій, народних університетів тощо).

Відмітимо, що, враховуючи специфіку окупаційного режиму, виокремилися певні організаційні форми роботи з дорослим населенням. Найчастіше освіта дорослих здійснювалася: як у легально існуючих навчальних закладах, так і підпільних; таємних комплектах; народних підпільних університетах; на різноманітних курсах; у підпільних бібліотеках; у аматорських і професійних артистичних студіях. Головною метою відвідування таємних комплектів, курсів, різноманітних студій було покращення вже набутих знань і умінь, підвищення свого інтелектуального рівня тощо. Зокрема, про розмах освіти дорослих у таємних комплектах у період окупації свідчать кількісні показники в Кілецькому окрузі, де в 1943 р. навчалася понад 1 тис. тисячу осіб [101, с. 191]. Як свідчать статистичні матеріали, наведені у звіті керівника окружного бюро освіти і культури С. Подригайла, наприкінці 1943 р. в Радомському окрузі нараховувалося 480 таємних комплектів для дорослих при початкових школах, а також 350 читальних залів і 500 пересувних бібліотек [171, с. 198].

Досить часто в містах і в сільській місцевості за ініціативи підпільних цивільних організацій і Делегатури уряду функціонували таємні курси для осіб різного віку, які давали можливість здобути певну професійну кваліфікацію, зокрема «Народний союз жінок», «Польський Червоний Хрест», «Зелений Хрест». Показовою є діяльність «Народного союзу жінок», який діяв у Краківському і Люблінському округах та опікувався жіночою освітою. Завдяки його діяльності курси зв'язківців закінчили 2 тис. 500 жінок, санітарні курси – 8 тис. осіб жіночої статі [91, с. 181]. Друкованим органом союзу була конспіративна газета «Життя» (*Życie*), на шпальтах якої поряд з інформацією про підпільну боротьбу («З жіночого фронту», «Що можна говорити, а що ні?», «У просторому, вільному світі»), друкувалися твори відомих польських поетів, зокрема М. Конопніцької «Йдемо до тебе» та статті культурно-просвітницького

характеру, присвячені історичним подіям, культурним і громадським діячам, що боролися за незалежність Польщі («Наша дорога до народної Польщі») [229, с. 8].

Відмітимо той факт, що народні університети як одна з форм підпільної освіти в період окупації відігравали важливу роль у забезпеченні самоосвіти значної кількості громадян. Яскравим прикладом такої діяльності є Підпільний народний університет, організований 1943 р. В. Бабиничем у селі Єжорки (Енджеювський повіт). Як свідчить дослідження Т. Малишевські, навчальні предмети поділялися на три основні групи: національна культура, суспільствознавство і соціологія, історія Польщі. Цей заклад проіснував два роки, а його випускниками стало 76 осіб [44].

Інший напрям освітньої роботи серед дорослих передбачав відкриття підпільних читалень, які потрібно було забезпечити необхідною літературою та підпільною періодичною пресою. Відомо, що значна кількість книг була знищена і конфіскована окупантами, проте фонди деяких бібліотек переховувалися у приватних помешканнях [213, с. 812; 214, с. 175]. У цей час стала можливою діяльність таємної науково-популярної бібліотеки у Варшаві завдяки підтримці відділу освіти дорослих при Департаменті освіти і культури [86, с. 110]. Саме в цей період за підтримки керівного складу згаданої бібліотеки було проголошено так звану «війну за книгу», основною метою якої було відновлення ролі книги в житті громадянського населення, що стало засобом не лише навчання, але й виховання та допомагало зберегти свою культурну ідентичність. Для втілення цієї акції було створено ініціативну групу в складі В. Дамбровської, Є. Маліновської, Я. Чернецької та Й. Сломчевського, які у співпраці з книгарнями розповсюджували книги [249, к. 35 – 36].

Друк науково-популярної, художньої літератури і навчальних посібників здійснювали підпільні друкарні: «Nasza Księgarnia» (Варшава), «Szkolnica» (Краків), «Załoga» (Департамент освіти і культури), таємна друкарня Народного інституту освіти і культури. Згідно зі звітом Департаменту освіти і культури, друкарня «Nasza Księgarnia» в 1941 р. доставила в осередки підпільної освіти

понад 12 тис. книжок, а краківська «Szkolnica» – понад 10 тис. екземплярів за період 1942-1944 рр. [129, с. 300]. Серед найбільш відомих публікацій пропагандистського характеру можна виокремити «Основні проблеми демократії», «Війна за книжку», «Навколо чого точиться війна?» та ін.

Таким чином, у підрозділі проаналізовано зміст навчання, принципи та методи роботи в підпільних університетських осередках та підкреслена їх роль у поширенні мережі таємної освіти в країні в досліджуваний період. Не менш важливою ланкою роботи була й науково-пошукова та видавнича діяльність викладачів цих закладів, що стало цінним внеском у розвиток післявоєнної освіти і науки. Проведений нами аналіз дає підстави стверджувати, що упродовж 1940-1944 рр. у Польщі конспіративні освітянські структури здійснювали організаційні заходи з поширення освіти дорослих серед цивільного населення і цей процес здійснювався на рівні таємних комплектів, різноманітних курсів, підпільних народних університетів, читалень та бібліотек.

З огляду на актуальність зазначеного вище, наступний підрозділ дисертаційного дослідження ми присвятили висвітленню процесу підготовки педагогічних кадрів у закладах підпільної освіти в період окупації 1942 – 1944 рр.

3.2. Підготовка педагогічних кадрів у закладах підпільної вищої освіти Польщі (1942-1944 рр.)

Підготовка вчителів періоду Другої світової війни має свої особливості. Учителів для початкових і середніх загальноосвітніх закладів під час війни підпільно готували на скорочених курсах, в педагогічних інститутах, університетах. Оскільки ці заклади заборонялися німецькою адміністрацією, то зусиллями Таємної організації вчителів, Департаменту освіти і культури вдалося відновити цей процес лише в 1942 р. Упродовж 1942 – 1943 рр. на теренах окупованої країни виникли два осередки підготовки вчителів – Краків і Варшава.

Досить поширеною формою підготовки педагогічних кадрів стали курси зі скороченою програмою навчання. Вагомий внесок у процес підготовки педагогічних кадрів для основної школи на скорочених учительських курсах здійснювала Таємна організація вчителів. Члени організації, зокрема А. Якель та Б. Хрошицький, відстоювали постулат про залучення до процесу навчання некваліфікованих учителів із загальною підготовкою в межах атестата зрілості, які повинні були оволодіти мінімумом педагогічної підготовки на 2-3-місячних курсах. У результаті цього на теренах Варшави та передмістя розпочали підготовку близько 200 студентів. Згодом цей досвід було поширено на інші воєводства: Краківське, Львівське, Люблінське та Радомське. Програма курсів обіймала три спеціальності: 1) психолого-педагогічну; 2) навчально-методичну; 3) гуманітарну. У всіх групах обов'язковим предметом була польська мова. Заняття відбувалися два рази на тиждень в обсязі 6 академічних год. Викладачами були переважно професори вищих закладів освіти [215, с. 82].

Ініціаторами організації скорочених учительських курсів стали окружні Шкільні бюро, що створювали кількамісячні курси, особливо в тих регіонах, які не досягали встановленого мінімуму по кількості претендентів на здобуття вчительської професії. Одним із таких регіонів був Краківський округ. Так, Краківське окружне шкільне бюро активно займалося організацією різного роду курсів. У краківському окрузі були створені таємні комплекти з педагогіки на базі середньої освіти, зокрема в Кракові, Бржозові, Ржешуві. Одночасно організовувалися курси з підвищення кваліфікації викладачів для закладів підготовки вчителів, випускниками яких стали в 1942 – 1943 рр. 23 особи. Не менш важливими були курси для шкільної адміністрації: для директорів загальноосвітніх шкіл (29 чоловік), для представників шкільної адміністрації різного ступеня (50 чоловік) [292, к. 53].

На території Кракова організацією курсів опікувався відомий польський педагог Г. Ровід, у Варшаві – М. Гржегоржевська. Організатори та керівники курсів зосередили свої зусилля головним чином на використанні методів

навчання в підпіллі, які б дозволили досягти вагомих результатів у галузі дидактики. Програми цих навчальних курсів були різними, тому що керівники дотримувалися полярних методологічних засад. Так, Г. Ровід при підготовці майбутніх керівників ліцеїв акцентував увагу на методиці дидактичної і педагогічної роботи. М. Гржегоржевська, натомість, робила наголос на поглибленні ідеолого-виховних засад, звідси в її програмі домінували філософські та соціологічні питання, ідейно-культурна проблематика. На зазначені курси зараховували вчителів із академічною освітою та випускників педагогічних інститутів. Курси, організовані Г. Ровідом, тривали з перервами близько двох місяців, і їх закінчило 30 осіб, а курси М. Гржегоржевської функціонували один рік (6 год. роботи на тиждень), та їх випускниками стало понад 30 осіб [149, с. 132 – 134].

Організатори таємних комплектів підготовки вчителів дбали і про якісне навчання в таких закладах. Тому особлива увага приділялася підбору науково-педагогічного персоналу, особливо викладачів психолого-педагогічних дисциплін. З цією метою організовувалися магістерські та педагогічні курси для тих, хто мав вищу незакінчену освіту при вищих таємних навчальних закладах. Так, не менш важливою була фінансова допомога таємним комплексам, зокрема забезпечення студентів безкоштовною навчально-методичною літературою, виплата заробітної плати викладачам. У Варшавському окрузі був здійснений набір на курси викладачів для закладів підготовки вчителів, слухачами яких були переважно вчителі початкових і середніх шкіл. Деякі з них мали вищу освіту – закінчили Педагогічний інститут чи Вищі вчительські курси. У Варшаві ці слухачі навчалися у 30-ти комплексах, а у Варшавському окрузі – у 7-ми, що приблизно становило 200 слухачів. Програма курсів передбачала три групи спеціальностей: психолого-педагогічну, методичну і гуманітарну.

Науковий і практичний інтерес становить діяльність Вільного польського університету, який розгорнув широкомасштабну акцію з підготовки вчителів для загальноосвітніх закладів освіти. Про відновлення діяльності цього закладу в

підпіллі клопотав ректор Т. Вівігер і після консультацій з представниками Таємної організації вчителів (Ч. Вицех, К. Май) було вирішено взяти за основу директиви Міжасоціаційної комісії порозуміння, в компетенцію якої входила організація таємних комплектів із підготовки педагогічних працівників.

Серед усіх відділів одним із найперших відновив свою навчальну роботу педагогічний завдяки плідній праці його декана – В. Васіка. У свою чергу, цей відділ поділявся на дві секції: педагогічну і суспільно-освітню. Відмітимо той факт, що на початковому етапі окупації деякі викладачі педагогічної секції Вільного польського університету, зокрема С. Трухім, М. Лібрачова, намагалися налагодити контакт зі своїми студентами і в січні 1940 р. розпочали роботу в таємних комплектах.

Принагідно зазначимо, що на початковому етапі діяльності педагогічної секції слухачів було небагато, переважно це були студенти, що розпочали своє навчання ще до війни. Тоді декан педагогічного відділу звернувся до С. Трояновського, члена Таємної організації вчителів, який також працював у цьому закладі, із проханням проінформувати вчительські кола про функціонування підпільної педагогічної секції. Завдяки плідній агітаційній справі С. Трояновського до навчання у Вільному польському університеті долучилося близько 100-150 осіб. Студентами були особи віком 25-40 р., переважно вихідці як із сільської місцевості, так і з міст. В основному це були студенти із Варшави, Варшавського, Гроєцького, Бяльскоподляського, Брзезінського, Ловіцького, Ченстоховського повітів. Так, за даними Архіву центрального управління Союзу польських учителів, станом на 1944 р. на педагогічній секції навчалося 200 осіб [300, к. 23].

Значну роль в організації адміністративної структури Вільного польського університету, зокрема педагогічної секції, відіграв відомий громадський діяч і педагог, ректор вищезазначеного закладу Т. Вівегер, у приватному помешканні якого навесні 1942 р. відбулося зібрання з участю викладачів згаданої установи. На порядку денному були організація навчального процесу і затвердження

професорсько-викладацького складу в таємних комплектах на педагогічній секції в умовах окупації (див. табл. 3.4.).

Таблиця 3.4.

Викладацький склад у таємних комплектах педагогічної секції Вільного польського університету (Варшава, 1942 р.)

№ п/п	Основні предмети	Викладачі
1.	Ректор підпільного університету	Т. Вівегер
2.	Історія філософії. Історія виховання	В. Васік (декан)
3.	Логіка. Теорія пізнання	Б. Борнстейн-Борковські
4.	Загальна психологія	А. Друйські
5.	Історія педагогічних доктрин	С. Хессен
6.	Психологія виховання	М. Лібрачова
7.	Гігієна в школі	А. Лавринович
8.	Історія шкільництва. Організація шкільництва. Техніка розумової праці	С. Трухім
9.	Історія філософії	А. Зіленчук
10.	Дитяча психопатологія	А. Фалковські
11.	Вибрані проблеми з педагогіки	А. Якіль
12.	Вступ до педагогіки. Загальна педагогіка	М. Одрзивольські
	Предмети додаткові	Викладачі
13.	Історія Польщі	Н. Гонсіровська
14.	Біологія	Т. Вольські
15.	Польська мова і література	А. Болеські
16.	Географія	Я. Дилік

Джерело: складено автором на основі аналізу [300, к. 26-27].

Результати аналізу педагогічного доробку Б. Гралака, А. Ігнатович та інших науковців дозволяють стверджувати, що одне заняття було розраховане на дві год., навчання відбувалося у приватних помешканнях професорів чи студентів, офіційно дозволених основних чи професійних технічних школах [97, с. 199; 105, с. 172].

Уважаємо за доцільне наголосити на тому, що вся інформація, яка стосувалась таємного функціонування педагогічної секції, а саме відвідані семінари, практичні заняття, лекції, складені екзамени фіксувались у залікових книжках, якщо такі були в наявності у студентів, або в спеціальних картках, виданих керівниками відділу.

Ще одним важливим аспектом діяльності педагогічної секції була наукова робота зі студентами. У специфічних умовах окупаційного режиму, незважаючи на нестачу наукової літератури, на обмежений доступ до бібліотек та архівів, студенти працювали над магістерськими дослідженнями. Як свідчать архівні матеріали, магістерські роботи захистило 33 студенти. Як правило, захисти відбувались у помешканнях викладачів. На нашу думку, слід відмітити різноплановість тем магістерських робіт: «Організація середнього шкільництва в Польщі в 1918 – 1939 рр.» (Є. Брисик), «Організація народного шкільництва в Галичині в 1772 – 1916 рр.» (С. Чайковські), «Заклади підготовки вчителів у Польщі» (Є. Крашевські), «Організація шкільних округів у Польщі в 1918 – 1939 рр.» (Ф. Крук), «Виховання дівчат у Польщі» (Г. Ожоговська), «Функція розваг у світлі сучасних психологічних і педагогічних теорій» (Ю. Ринковські), «Персоналізм та індивідуалізм у сучасній педагогіці» (Й. Ледуковська), «Покарання в школі» (Ф. Левандовські), «Історія Віленського університету» (Б. Зелінські), «Опіка над дітьми – одна із суспільних функцій школи» (С. Желазко) та ін. [306, к. 40].

Як свідчить аналіз архівних і наукових джерел, педагогічна діяльність професорсько-викладацького складу Вільного польського університету не обмежувалась викладанням у таємних комплексах. До їхньої компетенції входило також забезпечення студентів навчально-методичною літературою. Доцільно згадати внесок колишнього директора університетської бібліотеки Б. Левакова, який забезпечив студентам нелегальне користування замкнутими книгосховищами. Крім того, викладачі і професори університету часто давали в користування своїм підопічним власні зібрання книг. Серед них варто назвати професора С. Трухіма, який мав цінну бібліотеку, завдяки користуванню якою було захищено декілька магістерських робіт.

Привертає увагу й підпільна видавнича діяльність Вільного польського університету, яку очолила Г. Бродовська. Підготовку та видання навчально-методичних матеріалів у педагогічному відділі здійснював С. Трояновські. Завдяки плідній праці викладачів педагогічного відділу за часи окупації

підпільно було видано такі науково-методичні друковані праці: Б. Борнштейн-Борковські «Теорія пізнання» (100 екземплярів); М. Лібрачова «Психологія виховання» (100 екземплярів); Н. Гонсірговська «Методичні вказівки до викладання історії» (100 екземплярів) [300, к. 33].

У важкі часи окупаційного режиму викладачі Вільного польського університету не полишали і наукової діяльності, хоча багато їхніх наукових праць і монографій були втрачені під час Варшавського повстання 1944 р. Гідний внесок у педагогічну науку зробив М. Одрзивольські, який написав ряд робіт, серед яких: «Про підсвідомість у вихованні дітей», «Вступ до педагогіки». Привертають увагу також дослідження з історії світової і польської педагогіки С. Трухіма, зокрема «Співвідношення піаристів і Комісії народної освіти», «Поділ історії польського шкільництва по округах», «Історія грецького шкільництва». Також вагомими науковим дослідженням в області педагогічної науки стала монографія С. Хессена «Філософія виховання» тощо [170, с. 322].

Конспіративну освітню діяльність педагогічного відділу перервали події Варшавського повстання 1944 р. У результаті воєнних дій значно зменшився професорсько-викладацький склад, зокрема педагогічної секції. Трагічно загинули провідні професори – О. Лавринович, А. Якель [269; к. 15; 92, с. 81]. Проте університет не припинив своєї підпільної діяльності, і Т. Вівігер разом із викладачами переїхали до Міланувки, передмістя Варшави. Саме там вдалося налагодити контакт із ректором Варшавського університету, почесним президентом Ченстохова, В. Антоневічем, у результаті консультацій із яким було прийнято рішення про продовження підпільної освітньої діяльності закладу в м. Ченстохові.

Перші заняття за участю викладачів Вільного польського університету та Варшавського університету розпочалися 4 листопада 1944 р., та діяло лише два комплекти по 6 осіб, а в грудні 1944 р. додалося ще дві групи. Перша складалася з місцевих студентів, інша – з приїжджих. У цілому навчалася 21 особа. Заняття відбувалися у приватних помешканнях студентів 5 разів на тиждень по 3-4 год. щодня. Згідно з дослідженнями Є. Подгурської, таємне навчання проводилося за адресами: вул. Б. Йоселевіча, 7; вул. Крутка, 22; вул. Баклавіцька, 12 та ін. [170, с. 327].

Особливої уваги заслуговує також підпільна освітня діяльність Варшавського університету з підготовки вчителів. На гуманітарному факультеті в грудні 1941 р. було розпочато роботу секції з педагогіки за довоєнною програмою, яку станом на кінець 1944 р. закінчило 60 студентів. Одночасно було організовано групи студентів усіх років навчання, які налічували лише 2-3 особи в кожній групі. Серед викладачів, які працювали з студентами, виокремимо відомих польських педагогів – С. Балея, Й. Куніцьку, С. Осовську, В. Татаркевіч [232, к. 68].

Аналогічна педагогічна підготовка вчителів відбувалась на гуманітарному відділі Університету західних земель. Викладання на гуманітарному відділі поділялося на 7 предметних груп: філософську, історичну, педагогічну, політичну, психологічну, романських мов, соціологічну. Було створено комплект із педагогіки, у якому навчалося 11 студентів. Навчальний процес забезпечували відомі професори, серед яких чільне місце посідали Я. Биковські (педагогіка), М. Ваховські (історія виховання), С. Влад (організація шкільництва), Й. Ройт (психологія), П. Чойнацькі (теорія пізнання, методологія науки) [118, с. 43 – 45].

Підготовкою вчительських кадрів займався також і Педагогічний інститут Союзу польських учителів, який відновив свою діяльність завдяки зусиллям С. Балея й А. Якеля в 1940 р. Дана інституція складалася з двох відділів: педагогічного і суспільних наук. Навчання в даному закладі планувалося здійснювати чотири роки: два перших роки викладались однакові дисципліни на обох відділах, а два наступних – згідно з обраною спеціалізацією. У період окупації навчання в педагогічному закладі було скорочено. Навчальний рік поділявся на два семестри – літній (липень – грудень) і зимовий (січень – червень). Згідно зі статутом закладу, його організатори декларували наступні цілі: розширити і поглибити знання про виховання і навчання, які спираються на філософські, психологічні, суспільні засади; брати до уваги результати найновіших досліджень у галузі виховання і навчання; уміти формувати у студентів педагогічну культуру; втілювати теоретичні знання на практиці. У

закладі функціонували такі підрозділи: педагогіки, суспільних наук, артистичної культури, права і обов'язків шкільної адміністрації, загального мовознавства та підрозділ, що опікувався додатковими предметами за вибором студентів. На кожному відділі викладалося два цикли навчальних дисциплін – спеціальні і загально-освітні [195, с. 307]. Організатори навчання в даній установі, у зв'язку з надзвичайним станом у країні, внесли певні корективи в програмні документи закладу. На нашу думку, заслуговує на увагу діяльність педагогічного відділу, на якому був оновлений зміст навчання. Навчальний план для першого року навчання на 1942 – 1943 н. р. представлений у табл. 3.5.

Таблиця 3.5.

**Навчальний план для першого року навчання у Педагогічному інституті
Союзу польських учителів (1942 – 1943 рр.) [101, с. 99; 199, с. 23]**

Обов'язкові предмети зі здачею іспитів	Кількість год.
1. Історія і систематизація філософії	40
2. Теорія пізнання	16
3. Логіка	16
4. Загальна психологія	10
5. Експериментальна психологія	40
6. Вікова психологія	40
7. Психологія виховання	20
8. Пізнання особистості учня	10
9. Історія виховання	12
10. Загальна педагогіка	16
11. Сучасна педагогіка	24
12. Загальна дидактика	16
13. Сучасна психологія	10
Разом	270
Предмети для прослуховування (без оцінювання)	
1. Вибрані філософські проблеми	28
2. Вибрані проблеми з етики	12
3. Вибрані проблеми з естетики	5
4. Характерологія	12
5. Критичний аналіз сучасної дидактичної думки	16
6. Гігієна (загальна, шкільна, праці, вчительська)	45
7. Техніка розумової праці	12
Разом	130
Разом усього	400

Як бачимо таблиці 3.5., предмети, які викладалися в закладі, поділялися на дві основні групи – обов’язкові й допоміжні. Крім того, доцільно назвати і цикл культурно-освітніх дисциплін, які викладалися на старших курсах п культура, культура мовлення, народне мистецтво). Згідно зі статистичними даними, представленими Я. Казмірською, у Педагогічному інституті Союзу польських учителів було видано 97 дипломів у період 1940-1944 рр. [113, с. 239].

Таким чином, проведений нами аналіз дає підстави стверджувати, що упродовж 1942 – 1944 рр. у Польщі здійснювалася підготовка вчительських кадрів у підпіллі і цей процес реалізовувався кількома шляхами – на рівні таємних скорочених учительських курсів, у педагогічних інститутах та університетах.

У наступному підрозділі нашого дослідження ми ставимо за мету висвітлити роль освітніх підпільних організацій в процесі розбудови та організаційного становлення вищої таємної освіти та науки в Польщі в роки Другої світової війни.

3.3. Роль Департаменту освіти і культури, Освітньо-шкільного бюро західних земель у розвитку вищої підпільної освіти та науки

Проблеми, пов’язані з питаннями становлення та розвитку підпільної вищої освіти в Польщі періоду окупації, передбачають з’ясування місця і ролі освітніх організацій у зазначеному процесі. Як свідчать дослідницькі матеріали, вагомий внесок у розбудову вищої освіти і розвиток науки внесли Департамент освіти і культури Делегатури уряду в еміграції та Освітньо-шкільне бюро західних земель.

Одним із найпотужніших осередків, який виступав у ролі управлінського та координаційного органу підпільної вищої освіти, став Департамент освіти і культури. У діяльності Департаменту слід виділити два періоди. Перший – початковий (1940 – 1941 рр.) – характеризується налагодженням функціонування підпільних освітніх закладів та навчального процесу в них і

фінансово-матеріальною допомогою вчительським кадрам. Другий (1941 – 1944 рр.) вирізняється структурною розбудовою осередків Департаменту на рівні воєводств, повітів, гмін.

На початковому етапі існування у Департаменті працювало всього декілька осіб: Ч. Вицех (директор), Т. Воєнські (керівник таємного навчання), Й. Канія (керівник з організаційних справ), а з другої половини 1941 р. до нього ввійшли Л. Кліма, В. Гацькі (секретар). Саме в цей непростий період керівництво розробляє стратегічні напрями своєї роботи: організація центральних і окружних керівних органів таємної освіти на всіх окупованих теренах та розширення форм підпільної освіти [79, с. 147; 93, с. 32].

З 1941 р. починається формування керівного складу регіональних осередків Департаменту в 4-ьох округах. У Варшаві і Варшавському окрузі керівництво очолив Т. Воєнські, у Радомі і Радомському окрузі – С. Подригайло, у Кракові і Краківському окрузі – Я. Смолен, у Любліні і Люблінському окрузі – Я. Одрон [233, к. 17]. Основним завданням, яке стояло перед керівниками, була організація конспіративного навчання на всіх рівнях на зазначених територіях і консолідація педагогічних кадрів. Відмітимо той факт, що наприкінці 1941 р. завершилась внутрішня структуризація Департаменту. Так, утворилися комісії загальної освіти, професійної та вищої, середньої школи, підготовки вчителів, шкільної адміністрації. Однак реалії окупаційного режиму обумовили подальшу структурну розбудову Департаменту. Зазначимо, що структура його набула сталого вигляду лише в 1943 р. Підтвердження цьому ми знаходимо в спогадах В. Шаєра, який обіймав посаду особистого секретаря Ч. Вицеха. Зокрема він зазначає: «...складався Департамент із трьох основних відділів: науки та вищої освіти, підготовки освітянських кадрів і виховання, культури та мистецтва. Також діяли Головна комісія планування, Генеральний секретаріат, що виконував організаційні функції, Комісія порозуміння» [185, с. 35].

Паралельно з розбудовою Департаменту освіти і культури кількісно і якісно збільшувався його особовий склад. У 1942 р. було введено посади 2-ох

заступників Ч. Вицеха. Першим став діяч «Стронніцтва Народового» А. Чекальські, другим – представник Польської робітничої партії С. Тазбір. Саме вони займалися проблемами післявоєнної освіти і освітою дорослих.

Включення справ вищої освіти та науки до компетенції Департаменту освіти і культури відбулося наприкінці 1941 р. Цей відділ очолив ректор Варшавського університету професор С. П'єнковські. Його завданнями були організація мережі вищої конспіративної освіти, опіка над студентами, розвиток наукових підпільних студій. Одним із ключових структурних підрозділів Департаменту став відділ підготовки кадрів і виховання, який очолив В. Радван. Відділ, у свою чергу, складався з таких підрозділів: дошкільної освіти, початкової, середньої освіти, професійного шкільництва, освіти дорослих. Підкреслимо, що в ньому працювали відомі польські педагоги і культурно-освітні діячі, зокрема М. Гржегоржевська, Ф. Поплавські, Е. Новіцькі, К. Лех, С. Козіцькі, М. Дзірсьбіцька та ін.

Відмітимо, що відділ культури та мистецтва став складовою частиною Департаменту освіти і культури лише на початку 1942 р., оскільки до кінця 1941 р. він входив до Департаменту преси та інформації. Очолив його відомий польський науковець, професор С. Лоренц. Структурно цей відділ поділявся на такі підрозділи: літератури та театру, пластики, музики, бібліотек та архівів, архітектурних пам'яток, музеїв та колекцій, книжкової та видавничої справи. Основним завданням відділу був порятунок предметів культури та мистецтва від знищення та вивезення за межі країни.

Також на кінець 1941 р. була створена Головна комісія планування, до якої входили працівники різних відділів Департаменту та яку очолив В. Радван. В її складі були відомі польські освітні та громадські діячі: С. Осовські, Б. Суходольські, Й. Завадські, В. Шайер, С. Мазурковна та ін. Комісія розробляла й опрацьовувала проекти польської післявоєнної освіти та узгоджувала їх із керівництвом Департаменту, представниками підпільних політичних партій, з якими тісно співпрацював Департамент освіти і культури.

Центральне місце в структурі вищезазначеного Департаменту посідав Головний секретаріат, який очолив колишній Віце-міністр довоєнного Міністерства релігійних визнань та народної просвіти В. Шайер. Секретаріат поділявся на п'ять відділів: організаційний, фінансовий, цивільної оборони, інформаційно-пресовий, видавничий [232, к. 62]. Безсумнівно, провідна роль належала організаційному відділу, яким керував представник Таємної організації вчителів Л. Кліме при співпраці з Є. Шимкевічем, С. Ласовою, В. Шведерковським та М. Яворською (див. додаток Р). У свою чергу цей відділ поділявся на три секції: «східну», «центральну» та «західну». Саме працівники цих секцій встановлювали і підтримували контакт із регіональними представництвами Департаменту в округах, забезпечували їх необхідними інструкціями та навчально-методичною літературою. Також дуже важливу функцію виконувала педагогічна секція цивільної оборони, яку очолив А. Якель. Її головною метою була охорона легальних і таємних шкіл, підтримка морально-патріотичного духу викладацьких кадрів, збереження бібліотечних фондів, забезпечення закладів освіти необхідними підручниками та літературою на польській мові, бойкот німецьких фільмів, театральних постановок тощо. До компетенції інформаційно-пресового відділу відносився збір усіх даних, що стосувалися підпільного навчання, ведення та збереження власного архіву. Його членами були переважно представники Таємної організації вчителів, зокрема А. Якель і Т. Шчехура.

Нагальним завданням Департаменту освіти і культури для подальшої організації підпільної освіти стала чергова розбудова центральних і окружних керівних на всіх окупованих теренах. Важливим кроком у подальшій розбудовчій діяльності Департаменту в регіонах відіграв З'їзд регіональних керівників відділів освіти та культури, що відбувся в серпні 1941 р. у Варшаві. На даному зібранні обговорювалися координаційні заходи місцевих відділів Департаменту з центральним керівництвом. Також на ньому прийняли кадрові рішення, щодо створення керівного апарату в кожному воєводстві, окрузі, гміні

[248, к. 2 – 4]. Підтвердженням цього став документ «Організаційна інструкція у справі освітньо – виховної роботи в округах, повітах і віддалених містах», виданий Департаментом освіти і культури у 1942 р., у якому чітко окреслювалися структура та завдання органів освіти і культури в округах [107, с. 163]. Згідно з даним документом, на чолі кожного округу стояв керівник, як правило, досвідчений педагог, що відповідав за роботу на своїй території. Окружне бюро освіти та виховання було виконавчим та головним органом, яке підтримувало контакти з іншими освітніми організаціями з метою координації підпільної освітньої діяльності та надання їм допомоги. Це бюро складалося у свою чергу з наступних відділів: Секретаріату, відділу початкового навчання, середнього та професійного шкільництва, освіти дорослих. Секретаріат передусім повинен був організовувати та контролювати повітові та міські відділи освіти і культури, надавати їм фінансову допомогу та інструкції. Повітові та гміні виконавчі ради склалися з трьох осіб: представника місцевої вчительської організації або вчителя, керівника курсів і довіреної особи серед шкільної адміністрації. Далі ці виконавчі ради обирали з-поміж себе керівника, який працював, перш за все, над цілісністю своєї ділянки роботи.

Зазначимо, що Департамент освіти і культури був другим, після Таємної організації вчителів, осередком, який розробляв проекти підготовки педагогічних працівників. Так, при Департаменті функціонувала Головна комісія планування, започаткована наприкінці 1941 р. Згідно з аналітичною довідкою, Відділ фахової підготовки вчителів виявив, що основні та середні загальноосвітні, професійні заклади освіти Польщі потребували близько 40 тис. вчительських кадрів [93, с. 162]. Тому, щоб вирішити це нагальне питання, варто було терміново розпочати масову підготовку вчительських кадрів у підпільних закладах різного типу, в тому числі й на короткотермінових курсах. У зв'язку з цим Департамент освіти і культури у 1942 р. видав розпорядження «Керівні принципи з підготовки вчителів», яке скерував до Окружних шкільних бюро. У ньому йшлося про започаткування в усіх округах посади референта, який мав

відповідати за організацію таємного навчання в закладах з підготовки вчителів і займатися підбором кадрів. Організаторами зазначеного проекту було сформульовано певні орієнтири, якими мали керуватися референти при відборі абітурієнтів. Зокрема, залучати до навчання тих студентів, освіту яких перервала війна; надавати можливість підвищити свою кваліфікацію тим спеціалістам, які закінчили заклади підготовки вчителів, але не отримали роботи; залучати до співпраці вчителів пенсійного віку, які мали значний досвід; набирати спеціалістів, некваліфікованих у вчительській галузі, але які хотіли б отримати професію вчителя [299, к. 18]. Крім того, у компетенцію референта входила активна участь в організації таємних осередків з підготовки вчителів і педагогічних курсів за скороченою програмою навчання. Звіти про свою діяльність кожний представник округу озвучив на першому З'їзді Таємної організації вчителів, який відбувся на початку 1943 р. і був присвячений формам підготовки вчительських кадрів [293, к. 22]. Також на з'їзді було прийнято рішення щодо подолання кадрового дефіциту вчительських кадрів. Кожен округ повинен направити в середньому 300 осіб до закладів підготовки вчителів у підпіллі.

Теоретичні засади організації таємного навчання на всіх рівнях були сформовані вже на середину 1942 р., а от його практичне впровадження мало труднощі. Загалом у звіті Департаменту знаходимо свідчення, що з 1 квітня по 30 червня 1942 р. у всіх польських воєводствах, окрім Люблінського та Львівського, було встановлене нове окружне керівництво відділів Департаменту, проте процес організації повітових та гмінних осередків тривав до кінця 1942 р., а в деяких повітах навіть і довше [247, к. 32]. Це свідчить про те, що центральне керівництво Департаменту освіти і культури прикладало неабияких зусиль аби скоординувати роботу своїх представництв у всіх воєводствах, повітах та гмінах.

Зазначимо, що Департамент освіти і культури припинив своє існування після поразки Варшавського повстання 1944 р. За період своєї діяльності він відіграв ключову роль у координації, підтримці та розбудові вищих підпільних осередків. Значна динаміка зростання освітньої сфери в зазначений період була

тісно пов'язана із солідною фінансовою підтримкою з боку Делегатури уряду. Згідно з архівними даними, для практичної діяльності Департаменту виділялися значні асигнування. Так, у 1943 р. було виділено 900 тис. доларів, що становило 21 % бюджету Делегатури уряду, а в 1944 р. – 2 млн. доларів, що становило 16, 5 % річного бюджету Делегатури уряду [296, к. 62].

Відмітимо той факт, що ще одним досить потужним осередком підпільної освіти були Комісія публічної освіти й підпорядкована їй Краківська шкільна комісія та Освітньо – шкільне бюро західних земель, які претендували на домінуючі ролі в таємному навчанні. Як відомо, Комісія публічної освіти створила широку мережу підпільних освітніх осередків у Краківському та в південній частині Келецького воєводства. Згідно з дослідженнями В. Галецького, дана структура створила таємні освітні осередки в 11 повітах [86, с. 374]. Слід відмітити, що представники Комісії публічної освіти знайшли порозуміння з керівниками Департаменту, оскільки вже у другій половині 1941 р. цей осередок увійшов до складу Департаменту освіти і культури.

Особливу роль у підпільних освітянських структурах займало й Освітньо-шкільне бюро західних земель, керівництво якого знаходилося в Познані. Виникнення цієї організації пов'язують із діяльністю конспіративної організації «Вітчизна» в Познані, що підпорядковувалася партійним структурам «Стронніцтва Народового» [151, с. 4].

Відмітимо той факт, що до 1942 р. в окупованій країні паралельно існувало дві Делегатури еміграційного уряду з центрами у Варшаві і Познані. Вже на початку окупації в Познані підпільну діяльність розпочала Делегатура уряду західних земель, яка виникла в липні 1940 р., делегатом її був А. Блінські. У свою чергу, члени «Вітчизни» зуміли встановити зв'язок з еміграційним урядом генерала В. Сікорського та активно включилися в роботу Делегатури, а освітній відділ при вищезгаданій організації теж став співпрацювати з Делегатурою уряду західних земель. Підкреслимо, що свою діяльність товариство «Вітчизна» поширило не лише на території Познані, але й Варшави. Вже навесні 1940 р. до

його лав належало чимало представників із виселених територій окупованої країни, зокрема Познанського, Сланського, Поморського воєводств, які зосередилися у Варшаві. У рамках співпраці з центральною підпільною владою (Делегатура уряду в еміграції) в 1940 р. на території Генерал-Губернаторства було створено Західне бюро при Делегатурі уряду у Варшаві [93, с. 29 – 30]. Необхідно акцентувати увагу на тому, що підпільній Делегатурі уряду західних земель в Познані ставало дедалі важче здійснювати свою діяльність, що було пов'язано з масовими арештами поляків і депортаціями значної частини населення. Тому функції управління підпільною освітою серед населення західних земель перейшли до Західного бюро при Делегатурі уряду у Варшаві. У другій половині червня 1942 р. Делегатура уряду західних земель в Познані припинила своє існування [93, с. 321].

Наголосимо, що в 1940 р. при Західному бюро у Варшаві стала можливим діяльність Освітньо-шкільного бюро, яке ставило на меті забезпечити депортовану молодь із західних земель, перш за все, середньою освітою [90, с. 34]. Керівником Освітньо-шкільного бюро став відомий польський діяч М. Роде, а до його лав увійшли громадсько-політичні та освітні діячі, які були виселені з території Рейху. Досить швидко розпочалась і структурно-територіальна розбудова організації. Згідно з розпорядженнями Освітньо-шкільного бюро, терени Генерал-Губернаторства поділили на 4 округи, затвердивши кожному округові керівника: Ченстоховський (керівник – С. Дибчинські), Краківський (В. Стайн), Люблінський (Т. Естахевич), Варшавський (В. Коваленко). Серед польських міст, які стали осередками підпільної освіти, варто назвати Варшаву, Краків, Лежайськ, Люблін, Островець-Свентокшинський, Тарнув, Ченстонхов та ін. [187, с. 119]. Як відомо, у Варшаві і Варшавському окрузі вдалося організувати таємні комплекти за участі виселених учителів. Значна кількість педагогів, яких залучили до викладання у підпільних осередках, були вихідцями із західних земель. Педагоги намагалися в повній мірі виконувати свої професійні та патріотичні обов'язки,

приділяючи значну увагу вивченню тем з історії, географії, культури західних теренів своєї країни. Якщо проаналізувати кількісні показники вчителів, то з 280 педагогів, яких затвердило Освітньо-шкільне бюро, 142 були жителями західних територій [186, с. 11]. Навчання у таємних комплектах відбувалося згідно з довоєнними навчальними програмами та планами, інструкціями, затвердженими для викладання тощо. Проте спочатку більшість вихованців-переселенців не мали бажання навчатися, і на це були вагомі причини: скрутне матеріальне становище, атмосфера тимчасовості, вимушена праця польської молоді, аби заробити на прожиття. Ситуація дещо покращилась у 1943 р., коли Освітньо-шкільне бюро затвердило мінімальні стипендії для багатьох студентів. Що стосується учнівського контингенту, то в 1943 – 1944 н. р. загальна кількість вихованців у комплектах, організованих Освітньо-шкільним бюро, становила 2 тис. 60 осіб. Іспит на атестат зрілості того ж навчального року склали 674 учні [172, с. 295]. Розвідка видатного польського освітнього діяча, ректора таємного Університету західних земель. М. Поллака підтверджує той факт, що у 1943 – 1945 рр в таємних осередках у Варшаві та Кракові навчалось близько 80 % учнів, виселених із території Рейху, в Любліні – 70 %, в Тарнуві, Конєцполі, Ченстохові – 60 %, в Лежайську, Островці – 40 % [237, к. 77 – 79].

Отже, як свідчить аналіз досліджених матеріалів, багато таємних комплектів для виселених поляків із теренів західних земель за період 1940 – 1944 рр. було створено завдяки плідній праці працівників Освітньо-шкільного бюро, що, передусім, давало змогу забезпечити учнів середньою освітою.

Варто підкреслити, що Освітньо-шкільне бюро західних земель відіграло величезну роль у становленні та розвитку підпільних освітніх закладів не лише на середньому, а й на вищому рівнях. Найяскравішим досягненням було відновлення освітньої діяльності Познанського університету імені Адама Міцкевича в якості Університету західних земель у Варшаві 24 листопада 1940 р. Перш за все, ініціаторами відновлення функціонування вищої установи в підпіллі виступили керівник Освітньо-шкільного бюро західних земель М. Роде,

а також його прибічники – Л. Яха-Биковські, В. Коваленко, Р. Поллак, які згодом виконували керівні функції в тій інституції.

Слід зазначити, що до переліку успіхів Освітньо-шкільного бюро у розбудові мережі польської підпільної освіти варто віднести й організацію таємних курсів для вчителів початкової школи. Як відомо, в Ченстохові у вересні 1943 р. відновив свою діяльність педагогічний ліцей, і в кінці навчального року атестати про отримання повної середньої освіти отримали 29 осіб. У педагогічному ліцеї в Любліні в той же період іспит на атестат зрілості склали 14 осіб, у Замості – 5 осіб [218, с. 265].

Підкреслимо, що між Освітньо-шкільним бюро, Департаментом освіти і культури та Таємною організацією вчителів як основними осередками підпільної освіти спостерігалось певне протистояння впродовж тривалого часу, ілюстрацією чого стала власна розбудова структури Освітньо-шкільного бюро західних земель її членами на території Генерал-Губернаторства. Згадане бюро розгорнуло свою діяльність у 4 округах (Варшаві, Кракові, Любліні, Ченстохові) з центрами у Варшаві (керівник – В. Коваленко). Наголосимо, що суспільно-політичний та освітній внесок вищезазначеного бюро у розбудову Польської підпільної держави висвітлювався на шпальтах підпільної періодичної преси, зокрема видання «Польської культури» (*Kultura Polska*), редактором якого був М. Роде. Передусім, у галузі підпільної освіти члени Освітньо-шкільного бюро західних земель переслідували два завдання. По-перше, першочерговою задачею було унеможливити представників Таємної організації вчителів нав'язувати освітню політику членам Департаменту освіти і культури, особливо коли йшлося про кадрові питання на території західних земель. По-друге, члени бюро домагалися віддати керівні функції у становленні і розвитку підпільної освіти на західній території представникам духовенства, оскільки сам М. Роде був священиком.

Привертає увагу публікація у виданні «Польська культура», де подаються пропозиції керівників Освітньо-шкільного бюро західних земель в області освіти [91, с. 44]. Спробуємо висвітлити найважливіші питання, які хвилювали членів

вищезазначеного бюро у галузі розбудови мережі таємного навчання. Перш за все, вони акцентували увагу на доцільності створення Департаменту міністерства віросповідання і публічної освіти в Познані, який власне займався б кадровими та культурно-освітніми питаннями. Особливо тривожним для Освітньо-шкільного бюро західних земель було насадження будь-яких ідеологічних ідей, зокрема прокомуністичних. Тому таким зрозумілим видалося застереження членам Таємної організації вчителів щодо поширення їхніх ідеологічних поглядів, оскільки багато з них були членами прокомуністичних організацій і, за переконанням представників бюро, не могли стояти на чолі підпільних управлінських структур.

Про цілеспрямованість дій членів Освітньо-шкільного бюро західних земель свідчать і письмові звернення до Делегата уряду Я. Пікалькевича з проханням утрутитися в справи управління підпільною освітою в окупованій країні, зокрема на території західних теренів, ураховуючи їхню специфіку. У зв'язку з цим до Я. Пікалькевича був направлений документ під назвою «Пам'ятка про шкільництво», у якому йшлося про: усунення з посади керівника Департаменту освіти і культури (Ч. Вицеха); обмеження впливу Таємної організації вчителів на управління підпільною освітою; зміну кадрового складу, який би вирізнявся професійністю, фаховістю, а також був аполітичним; підтримку Освітньо-шкільному бюро західних земель, перейменувавши його в Освітньо-шкільний департамент західних земель; надання фінансової допомоги Освітньо-шкільному департаменту західних земель еміграційним урядом без посередника, в даному випадку Департаменту освіти і культури [96, с. 559].

Варто підкреслити, що наслідком ініціативи Освітньо-шкільного бюро західних земель із приводу обговорення ситуації, що склалася, став ряд засідань за участю представників Таємної організації вчителів, Департаменту освіти і культури та Міжасоціаційної комісії. Незважаючи на палкі дискусії, 12 грудня 1942 р. було вирішено провести конференцію за участю всіх сторін і заслухати доповіді М. Роде і Ч. Вицеха. Як відомо, результатом цього заходу стало

прийняття спільного рішення, а саме концепції про єдину систему управління підпільною освітою. В січні 1943 р. Освітньо-шкільне бюро західних земель ввійшло під патронування Департаменту освіти і культури у Варшаві, керівником якого в той час був Ч. Вицех. Змінилася і назва бюро – Шкільне бюро західних земель, а 12 березня 1943 р. на місце М. Роде обрали М. Поллака, ідеологічні погляди якого не перешкоджали більш тісно співпрацювати з членами Департаменту освіти і культури та Таємної організації вчителів [100, с. 171]. Першочерговими завданнями Шкільного бюро західних земель залишалися головування над західними територіями і налагодження зв'язку з вчителями та викладачами, виселеними з територій Рейху, залучення останніх до керівних позицій у мережі підпільної освіти. Як свідчать результати наукового пошуку, діапазон роботи Шкільного бюро західних земель залишався чималим, зокрема члени бюро керували роботою підпільних освітніх установ як на території Генерал-Губернаторства, так і на території Рейху за допомогою «кур'єрів»; надавали фінансову допомогу вчителям, учням, підпільним осередкам і закладам освіти; розробляли освітньо-культурні концепції, постанови, програми для навчальних закладів у післявоєнний період.

Отже, в період 1940 – 1944 рр. на території окупованої країни виникли підпільні управлінські структури – Департамент освіти і культури та Освітньо-шкільне бюро західних земель, що зуміли об'єднати у своїх лавах значний науково-педагогічний потенціал і відіграли ключову роль у процесі становлення підпільної вищої освіти, здійснювали просвітницьку роботу серед населення, надавали матеріальну допомогу викладачам та студентам, реалізовували навчально-методичне забезпечення підпільного навчання, координували діяльність підпільних освітніх осередків.

У наступному підрозділі здійснено системний аналіз та узагальнено особливості організації та розвитку підпільної освіти в Польщі у роки Другої світової війни, виокремлено та охарактеризовано її основні тенденції.

3.4. Тенденції розвитку підпільної освіти в Польщі у роки Другої світової війни

Одним із завдань нашого наукового пошуку є обґрунтування тенденцій розвитку підпільної освіти у Польщі. Це зумовлює необхідність з'ясування сутності поняття «тенденції». Ми дотримуємося думки про те, що «тенденція» (лат. *tendentia* – спрямованість) – це напрям розвитку певного явища, думки, ідеї тощо. Досить ґрунтовний аналіз терміну «тенденцій розвитку освіти» здійснений Л. Паращенкою. Так, «тенденції розвитку освіти» визначають як напрямки, у яких відбувається розвиток освіти як системи [48, с. 420]. Ґрунтуючись на зазначених вище та інших визначеннях нами сформульовано тлумачення тенденцій розвитку польської підпільної освіти. Вони являють собою спрямованість процесів організації та розвитку підпільної освіти у Польщі досліджуваного періоду, що знайшли відображення в особливостях її інструктивного, навчально-методичного забезпечення; кількісних та якісних характеристиках мережі підпільних навчальних закладів та їх підпорядкованості управлінським структурам; забезпечення кадровим складом; управління; в особливостях змісту освіти, форм і методів її організації та ін. Результати наукового пошуку дають підстави стверджувати, що тенденції підпільної освіти у Польщі є різними за тривалістю та змістом. Їх детальну характеристику наведено нижче.

Розвиток польської підпільної освіти в роки Другої світової війни потребує також урахування суспільно-політичних, економічних чинників у контексті окупаційного режиму. У межах освітніх перетворень, що відбувалися в Польщі в 1939 – 1945 рр., можна виділити такі тенденції:

1. Зумовленість підпільної освіти німецькою політикою в галузі освіти на окупованих територіях Польщі, а також суспільно-політичними та педагогічними чинниками.
2. Провідна роль польських освітніх організацій, управлінських структур та відомих педагогів у становленні та розвитку підпільної освіти.

3. Розширення мережі підпільних освітніх осередків та закладів різних рівнів і збільшення кількісного складу учнівського та студентського контингентів (1942-1944 рр.).

4. Обмеження використання традиційних форм і методів навчання у зв'язку з особливостями організації навчально-виховного процесу у підпіллі.

5. Трансформація підпільної освіти в контексті встановлення соціалістичного режиму в Польщі, що характеризувалося її поступовим згортанням (1944 – 1945 рр.).

Висвітлюючи першу тенденцію, слід наголосити, що суттєвим чинником, який, безумовно, впливав на розбудову польської підпільної освіти, була політика німецької окупаційної адміністрації, спрямована на ліквідацію системи довоєнного польського шкільництва. Паралельно з цим окупаційна влада, натомість, нав'язувала власну освітню доктрину, яка в своїй реалізації враховувала новий територіально-адміністративний поділ Польщі. Зазначимо, що на теренах Генерал-Губернаторства та на «приєднаних землях» її основою стала дозволена початкова школа, а згодом – професійна.

9 листопада 1939 р. А. Грайзер видав директиву про створення шкіл для польських дітей. Її основний зміст зводився до здійснення процесу навчання лише на німецькій мові, створення умов для опанування елементарними знаннями та навичками мови, читання, письма, рахування і то лише з метою розбудови професійної освіти, яка готувала б робочі кадри для потреб промисловості та сільського господарства [131, с. 64].

Політика окупаційної адміністрації у сфері освіти на приєднаних територіях проводилася з урахуванням регіональних особливостей. Так, в імперській провінції Сілезія вона була менш жорсткою, ніж у Краї Варти і Познані. На даній території був утілений в життя циркуляр Міністра освіти П. Руста від 16 серпня 1940 р. про створення для поляків початкових шкіл із польською мовою викладання польськими вчителями [125, с. 396 – 398]. В окрузі Сілезія у зазначений період також була запроваджена початкова школа

для польських дітей віком від 7 до 14 років з німецькою мовою викладання. Згідно зі статистичними даними, незважаючи на необов'язковість шкільного навчання, школу відвідувало близько 70 % учнів [37, с. 305]. Згідно з навчальним планом, кількість уроків у початкових класах шкіл такого типу становила не більше 12 год. на тиждень. Також якість навчання у більшості шкіл була низькою через повну відсутність підручників, навчальних програм, нестачу кваліфікованих учительських кадрів.

На території Генерал-Губернаторства питання нацистської політики у сфері освіти було врегульовано директивою уряду Г. Франка від 31 жовтня 1939 р. [105, с. 35]. Відповідно до цього документу польські початкові школи з польською мовою викладання мали право на існування, але з навчальних програм були вилучені польська мова, історія та географія.

Німецька окупаційна адміністрація всіляко намагалася взяти під контроль освітню сферу, і саме тому робилися спроби диференціювати зміст початкової освіти. Саме тому в початковій школі дозволили викладати польську мову та літературу, однак під пильним контролем освітньої окупаційної влади. Наступним кроком у царині освітньої політики було розпорядження Відділу освіти і науки Генерал-Губернаторства від 14 червня 1940 р. про затвердження літературних творів для обов'язкового вивчення. Так, учні I-VII класів знайомилися зі спадщиною Г. Андерсена, Х. Бурської, Б. Пруса, С. Ординської, М. Конопніцької, А. Міцкевича та ін. Учителям рекомендувалося використовувати лише ті уривки з творів вищезгаданих авторів, які не становили жодної ідеологічної загрози для німців.

Зазначимо, що упродовж 1942 – 1943 рр. окупаційною адміністрацією було запропоновано нову навчальну програму для початкових закладів освіти «Реорганізація навчання в початковій школі», яку передбачалося запровадити з 1 вересня 1943 р. Ключовим принципом даного документу стало зниження ступеневості цих закладів [192, с. 78 – 80; 121, с. 97].

Паралельно з реорганізацією початкових шкіл окупаційна влада стимулювала розвиток професійних закладів освіти. Причиною цього була мілітаризована економіка та зростаюча потреба у кваліфікованих робітниках і спеціалістах. Саме тому такі школи були відкриті вже в 1939 – 1940 н.р. Згодом відбулася реорганізація польського професійного шкільництва. Її ініціатором знову виступив Г. Франк, який 29 квітня 1941 р. видав декрет про професійне шкільництво на території Генерал-Губернаторства. У цьому документі було обґрунтовано теоретичні підстави створення нової системи професійної освіти [89, с. 395]. Фундаментальним елементом нової системи фахової підготовки молоді було скасування всіх чинних на той час правних приписів, дотичних професійній технічній освіті. Необхідно акцентувати увагу на тому, що німецька окупаційна влада найбільше схвалювала діяльність професійних технічних шкіл нижчого рівня, у яких навчали різноманітних ремесел. Це були обов'язкові, безкоштовні трирічні заклади освіти, у яких дозволялося викладати польською мовою такі дисципліни: релігія, вступ до спеціальності, професійна кореспонденція, арифметика, практичні заняття (за верстатом) та ін. У цілому на викладання теоретичних дисциплін виділялося 8 год. на тиждень, що було майже наполовину менше, ніж до війни.

Аналізуючи освітню політику окупантів, ми можемо переконливо стверджувати, що німецька адміністрація зруйнувала довоєнну польську систему освіти, замість якої насаджувалась німецька освітня доктрина, спрямована на надання мінімальних знань. Крім того, рівень освіти поляків не мав навіть наближатися до рівня освіти німців. Однак, у свою чергу, рівень освіти не мав деградувати до такої межі, яка б загрожувала кризою для господарського життя на окупованих територіях. Діяльність польських шкіл, дозволених німецькою адміністрацією, використовувалась передусім як ідеологічний інструмент для поневолення та понімення польського народу.

Таким чином, масова ліквідація загальноосвітніх середніх закладів, професійних шкіл вищого рівня, закладів вищої освіти, наукових інституцій

стала причиною позбавлення поляків можливості здобувати якісні знання. Це призвело до виникнення осередків підпільної освіти як прояву непокори та активного спротиву населення країни тотальному знищенню польської системи освіти та культурно-освітнього життя.

Друга тенденція пов'язана з провідною роллю польських освітніх організацій, управлінських структур та їх членів в організації та розвитку підпільної освіти. Відновлення діяльності довоєнних освітніх організацій та створення підпільних органів влади, основною метою яких була структурна розбудова мережі підпільної освіти та її координація, стало поштовхом до її інтенсивного розвитку. Уже в перші місяці окупації відновлює свою роботу ряд організацій, зокрема, Таємна організація вчителів, Товариство вчителів середніх та професійних шкіл, Християнсько-народне співтовариство вчителів початкових шкіл, Співтовариство директорів державних шкіл, директорів приватних шкіл та вчителів професійних шкіл. Було прийнято рішення про створення Міжасоціаційної комісії порозуміння вчительських організацій і товариств для формування таємних комплектів на рівні середньої та професійної освіти. Згодом були створені Департамент освіти і культури, Освітньо-шкільне бюро західних земель в якості управлінських органів. Діяльність зазначених інституцій була спрямована на створення нормативних та інструктивних документів, на уніфікацію форм навчання, на забезпечення фінансування закладів освіти тощо.

Безумовно, одну з ключових ролей в організації та розбудові підпільної освіти відігравала діяльність Таємної організації вчителів, до якої ввійшли відомі польські педагоги та культурно-освітні діячі (див. додаток С, Т). Серед них варто відмітити Ч. Вицеха, Т. Воєнського, К. Мая, З. Новіцького, В. Тулодецького та ін. Один із важливих напрямів роботи цієї організації був пов'язаний із розробкою інструктивних документів для підпільних закладів на рівні середньої та професійної освіти. Серед них були методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу в цих закладах, інструкції,

звернення, рекомендації щодо організації роботи в таємних комплектах. На основі вивчення документів Таємної організації вчителів відмітимо найважливіші з них: «До батьків і матерів ...» (1940 р.), «Відозва Таємної організації вчителів» (1942 р.), «Інструкція Таємної організації вчителів для педагогів основної школи при викладанні історії та географії у 5-му класі» (1940 р.) та ін. Зазначимо, що саме завдяки впровадженню згаданих документів інструктивного характеру, навчально-виховний процес у підпільних закладах освіти набув системності та сприяв подоланню стихійності в організації підпільного навчання.

Найбільш показовим результатом діяльності Таємної організації вчителів стала «гмінна акція», у результаті якої вищезгадана організація розширила свою діяльність на території усього Генерал-Губернаторства. Так, згідно з дослідженнями польських науковців, на кінець 1942 р. нараховувалось близько 1 тис. 200 таємних комплектів на базі офіційно дозволених початкових і професійних шкіл [223, с. 30].

Аналіз наукової літератури свідчить, що польський уряд в еміграції досить уважно стежив за суспільно-політичною та освітньою ситуацією в окупованій країні. Як зазначав В. Барташевські, «.... в різних ситуаціях, навіть під час окупації, потрібно було формувати в народі певні інтелектуальні цінності, водночас, створюючи різноманітні інституції: суспільні, економічні, освітні, культурні» [74, с. 476]. Тому захисником таких цінностей повинна була стати Польська підпільна держава, що почала розбудовувати свої інституції, зокрема, Делегатуру уряду. У кінці 1940 р. розпочинають свою діяльність 14 департаментів Делегатури, серед яких Департамент освіти і культури.

Ще одним органом управління підпільною освітою, переважно на західних теренах, було Освітньо-шкільне бюро західних земель, керівництво якого знаходилося в Познані, а пізніше було перенесено до Варшави. Його керівником став відомий польський діяч М. Роде, а до його лав увійшли громадсько-політичні та освітні діячі, які були виселені з території Рейху. Основною метою

бюро було забезпечення депортованої молоді із західних земель середньою освітою. За час своєї діяльності Освітньо-шкільне бюро західних земель відіграло величезну роль у становленні та розвитку підпільних освітніх закладів не лише на середньому, а й на вищому рівнях. Зокрема, за сприянням членів бюро було відновлено освітню діяльність Познанського університету імені Адама Міцкевича.

Зазначимо, що послідовні кроки польських освітніх організацій та підпільних органів влади в організації та розвитку підпільної освіти всіх рівнів, в розробці інструкцій та навчальних матеріалів, у внесенні змін у довоєнні навчальні програми, у розбудові мережі регіональних осередків підпільної освіти зробили значний внесок у впорядкування та уніфікацію організаційної структури підпільної освіти в цілому.

Узагальнення результатів наукового пошуку дозволило виділити третю тенденцію розвитку підпільної освіти, що проявлялася в розширенні мережі підпільних осередків, освітніх закладів різних рівнів та збільшенні кількісного складу учнівського та студентського контингенту в період з 1942 р. по 1944 р. Висвітлюючи згадану тенденцію, слід зазначити, що розширення мережі підпільної освіти та зростання кількісного складу вихованців віддзеркалює ефективні практичні заходи, що здійснювалися Департаментом освіти і культури, Освітньо-шкільним бюро західних земель, Таємною організацією вчителів та іншими вчительськими організаціями по охопленню підпільним навчанням польських дітей та молоді. Зазначимо, що в період 1942 – 1944 рр. кількісні показники, що характеризували мережу та контингент підпільних навчальних закладів різних рівнів мали стійку тенденцію до збільшення. Поза сумнівом, на процес зростання мережі закладів таємної освіти впливали такі чинники:

- Налагодження бюджетного фінансування підпільних освітніх осередків і закладів всіх рівнів Департаментом освіти і культури.

Як свідчать архівні документи, розміри фінансових дотацій на організацію підпільної освіти в період 1942 – 1944 рр. були наступними: 347 тис. злотих за

чотири місяці 1942 р. (липень, серпень, вересень, жовтень) [292, к. 45]; 1 млн. 504 тис. 478 злотих за 1943 р. [221, с. 167]; 30 млн. 614 тис. злотих за 1944 р. [296, к. 39]. Наведені статистичні дані є суттєвим доказом зростання рівня фінансування підпільної освіти, що й сприяло зростанню мережі закладів таємної освіти різних рівнів.

- Залучення довоєнного педагогічного кадрового потенціалу до роботи в підпільних закладах освіти та здійснення підготовки вчителів у підпільних інституціях.

Характеризуючи становище вчительства в період німецько-фашистської окупації, варто відмітити той факт, що більшість учителів середніх загальноосвітніх закладів та викладачі вищих навчальних інституцій втратили своє місце роботи у зв'язку з елімінацією вищезазначених закладів. Однак майже половина від тієї кількості влаштувалися на роботу у дозволених початкових і професійних школах. Саме тому Таємній організації вчителів, Департаменту освіти і культури потрібен був час, аби налагодити контакт з ними та залучити деяких із них до організації підпільної освіти. Таким чином, відбувалося рекрутування довоєнного педагогічного кадрового потенціалу до здійснення навчально-виховного процесу в підпільних закладах освіти, що напряму впливало на розширення мережі підпільної освіти.

Слід наголосити, що центральне керівництво Таємної організації вчителів розробило стратегію з підготовки вчителів, яка стала реалізовуватися, починаючи з 1942 р. та основною метою якої було забезпечення закладів та осередків підпільної освіти педагогічними працівниками. Досить поширеною формою підготовки вчителів були скорочені курси під керівництвом А. Якеля, Б. Хрошицького, які відстоювали постулат про залучення до навчання на курсах некваліфікованих учителів із середньою освітою. Відомо, що така форма підготовки вчителів, окрім Варшави, поширилася на Краківське, Львівське, Люблінське та Радомське воєводства. До цього процесу долучились також окружні Шкільні бюро, що створювали кількамісячні курси. Так, Краківське

окружне шкільне бюро створило таємні комплекти з педагогіки на базі середньої освіти, зокрема в Кракові, Бржозові, Ржешуві, а також були організовані курси для шкільної адміністрації [292, к. 23; 293, к. 41]. Вагомий внесок у підготовку вчителів на скорочених курсах зробили відомі польські педагоги – Г. Ровід – у Кракові, М. Гржегоржевська – у Варшаві.

Таким чином, підпільні освітні структури здійснили досить вдалу спробу вирішення одного із найбільш актуальних першочергових завдань організації підпільної освіти – залучення та формування кадрового педагогічного потенціалу для таємних закладів освіти.

- Збільшення німецькою освітньою адміністрацією кількості офіційно-дозволених початкових і професійних технічних закладів освіти, курсів для вступу до закладів професійної освіти, які стали основою організації підпільного навчання.

Відмітимо, що дозволені німцями початкові заклади освіти, беззаперечно, стали фундаментом для зародження підпільної освіти на середньому рівні. Починаючи з 1940 р., організаційною формою підпільної освіти стають також офіційно дозволені професійні технічні заклади освіти та курси для вступу у ці ж заклади, що позитивно вплинуло на розширення мережі закладів таємного навчання усіх рівнях.

Аналізуючи кількісні показники учнівського контингенту середніх підпільних закладів освіти, польські науковці відмічають, що в період 1943 – 1944 н. р. лише у Варшаві навчалося 24 тис. 366 учнів, із якими працювало 2 тис. 118 учителів [122, с. 175]. Крім того, у 4-ьох округах Генерал-Губернаторства також відмічалася позитивна динаміка збільшення учнівського контингенту у 1943-1944 н. р.: Варшавський округ – 10 тис. 222 учнів; Краківський округ – 12 тис. 101 учень, з якими працювали 2 тис. учителів; Радомський округ – 8 тис. 76 учнів; Люблінський округ – 10 тис. учнів [255, к. 11; 265, к. 63].

Процес організації середньої підпільної освіти на землях, що відійшли до Рейху, надзвичайно відрізнявся від Генерал-Губернаторства. Ще на початковому

етапі зародження підпільної освіти на вищезазначеній території кількісні показники підпільних навчальних закладів були мізерними, що пояснювалося специфікою окупаційного режиму на цих землях. Проте, аналізуючи кількісні показники учнівського складу в підпільних закладах освіти на території Рейху, відзначаємо їх позитивну динаміку. Так, у 1943 – 1944 рр. були найбільші показники: Познанський округ – 808 осіб (1943 – 1944 рр.), Лодзинський округ – 223 особи (1943 – 1944 рр.), Помор'я – 268 осіб (1943 – 1944 рр.), Сілезький округ – 554 особи (1944 – 1945 рр.) [260, к. 14; 263, к. 36].

Зауважимо, що в період 1942 – 1944 рр. спостерігалася позитивна динаміка збільшення кількісного складу учнів у підпільних закладах професійної підготовки польської молоді. Так, за даними Центрального відділу архіву Союзу польських учителів у Варшаві, в 1943 – 1944 рр. на теренах Генерал-Губернаторства навчалася найбільша кількість учнів – 4 тис. 986 осіб – у порівнянні з іншими роками [296, к. 19]. Показник охоплення польської молоді професійним шкільництвом на територіях, приєднаних до Німеччини (Помор'я, Сілезький, Лодзинський, Познанський округи), був значно нижчим, наприклад, у 1942-1943 н. р. навчалася близько 1 тис. осіб [222, с. 166].

Аналогічні позитивні явища щодо збільшення кількісних показників по залученню молоді до підпільного навчання ми спостерігаємо в царині вищої школи (див. додаток У: табл. У.1, рис. У.2). У найбільших осередках вищої освіти 1943 – 1944 н. р. характеризувався найінтенсивнішими показниками. Так, у 1943 – 1944 н. р. кількість осіб, які таємно відвідували таємні комплекти Варшавського університету, становила 1 тис. 565 чоловік, у порівнянні з 1941 р., коли студентами підпільного закладу було лише 425 студентів [249, к. 29]. Також, як свідчить аналіз архівних і літературних джерел, в Університеті західних земель у досліджуваний період спостерігалась позитивна динаміка зростання як чисельності факультетів, так і чисельності студентів. У 1943 – 1944 н. р. у закладі навчалася близько 900 студентів, що було найвищим показником за всі роки діяльності закладу [136, с. 415]. Відбувалося зростання

студентського контингенту й у Варшавському політехнічному університеті, що діяв на базі Вищої технічної школи. Так, на кінець 1944 р. у закладі навчалося близько 1 тис. 500 студентів [136, с. 418].

Окреслюючи позитивну динаміку в чисельному складі учнів та студентів в підпільних осередках та закладах освіти ізних рівнів на всій території Польщі у період 1942 – 1944 рр., зауважимо, що практично в усіх спостерігалися позитивні зміни.

- Зростання освітньої та громадянської активності польської молоді, яка вбачала в підпільній освіті одну з форм спротиву нацистському режиму.

Не дивлячись на жорсткі реалії окупаційного режиму, польська молодь брала активну участь не лише в підпільних військових організаціях, але й активно долучалася до участі у підпільній освіті, одним із елементів якої стала освіта дорослих. У період окупації проблема освіти дорослих вирішувалася шляхом організації таємних комплектів для дорослих серед цивільного населення, різноманітних курсів, підпільних народних університетів, читалень та бібліотек, аматорських артистичних студій тощо.

Прикладом зібрань польської молоді з яскравою громадянською позицією у роки окупації була організація «Братня допомога» (Bratnia Pomoc), яка розгорнула свою діяльність в деяких університетах Польщі (Ягеллонський університет, Варшавський університет). На наш погляд, польським студентам, які були членами «Братньої допомоги» та брали активну участь у діяльності підпільних університетів, вдалося отримати неоціненний досвід, який є необхідним для формування чіткої громадянської позиції та вміння зберегти свою національну ідентичність.

Для успішної реалізації навчально-виховного процесу в закладах підпільної освіти важливими були пошуки найоптимальніших форм та методів роботи. Тому виокремлена нами четверта тенденція пов'язана з упровадженням нетрадиційних форм і методів навчання на відміну від узвичаєних у зв'язку з

неможливістю їх використання у навчально-виховному процесі в підпільних освітніх осередках і закладах усіх рівнів.

Аналізуючи вищезгадану тенденцію, підкреслимо що в залежності від можливостей організації підпільної освіти на різних освітніх рівнях розрізняють такі її форми:

1. індивідуальна робота;
2. робота в таємних комплектах;
3. організація підпільної освіти на базі легальних закладів освіти (початкові школи) за довоєнними програмами;
4. організація підпільної освіти на базі офіційно діючих закладів освіти (професійні школи) за новими програмами, представленими окупаційною освітньою адміністрацією, проте зі значним її коригуванням польськими педагогами;
5. організація підпільної освіти на базі дозволених німцями курсів для вступу у професійні школи.

У контексті здійснення навчального процесу в підпільних освітніх осередках особливої актуальності набула індивідуальна форма навчання. Важливою характерною ознакою зазначеної форми було спонукання вихованців до самоосвіти та самовиховання, а також до застосування методу, який окреслений у сучасній дидактиці як керована самоосвіта та самовдосконалення. Це робило можливим самостійно розв'язувати певні навчальні завдання. Необхідною умовою успішної реалізації індивідуального навчання в умовах підпільної освіти було виконання учнями чи студентами індивідуальних завдань. Зазначимо, що індивідуальна форма навчання органічно продовжувала процес оволодіння необхідними знаннями і навичками під час роботи у таємних комплектах.

Аналіз архівних і наукових джерел показав, що однією з основних форм навчальної діяльності учнів у підпіллі залишалася робота в таємних комплектах, що стала своєрідним «символом» підпільної освіти. Як правило, склад таємного

комплекту не мав перевищувати 8-10 осіб, проте траплялися випадки, що кількісний склад комплекту нараховував близько 16-18 осіб. Інструктивно було задекларовано, що один довоєнний клас у середній загальноосвітній чи професійній школі був рівноцінний десятикомплектам [73, с. 331]. Завдяки специфіці організації роботи в комплектах педагог отримував додаткову можливість враховувати особливості індивідуалізації процесу навчання, коли вчитель керував роботою кожного вихованця опосередковано, враховуючи його індивідуальні особливості, інтереси, здібності, умови життя тощо. Така організація праці, безумовно, давала позитивні результати, оскільки наставник через певні індивідуальні завдання направляв діяльність усього комплекту. Досить вдало характеризує навчання в комплектах відомий польський дослідник С. Міхальські: «Під час роботи учнів у таємних комплектах реалізувався основний постулат розумового розвитку, вдосконалювалися основні способи мислення, такі як швидкість, правдивість, точність, досконалість, самостійність, творчість, логічність, критичність, сумлінність» [148, с. 57]. Крім того, робота в комплектах створювала умови для взаємодопомоги, співпраці, позитивної мотивації, взаємоконтролю, гуманного ставлення один до одного тощо.

Наступна окреслена нами форма стосується діяльності легальних початкових шкіл, які працювали за довоєнними програмами навчання на початку окупації. До листопада 1939 р. не була сформована німецька керівна адміністрація, терор окупанта, по відношенню до поляків, був дещо помірним, що дозволило частині польської молоді отримувати освіту за довоєнним зразком.

Ще одна форма підпільної освіти пов'язана з організацією навчання в легальних закладах освіти за новими програмами, представленими окупаційною освітньою адміністрацією, проте зі значним коригуванням змісту навчання польськими педагогами. У даному контексті мова йде про дозволені німцями професійні школи, у яких був заборонений виклад історії Польщі, географії, а викладання польської мови та літератури обмежувався поверхневими знаннями.

Саме тому польські вчителі, за будь-якої можливості, намагалися інтерпретувати виклад матеріалу на кшталт довоєнного.

Важливою формою підпільної освіти було навчання на базі дозволених німцями курсів для вступу у професійні заклади. Як показують матеріали нашого дослідження, на базі дозволених окупантами підготовчих курсів діяли таємні комплекти на рівні середньої, професійної та вищої освіти, де слухачі отримували необхідні знання. Дуже часто педагоги, які працювали у легальних професійних технічних закладах освіти, були колишніми викладачами вузів і організовували роботу своїх колишніх студентів у таємних комплектах у стінах легального закладу.

Як бачимо, при організації навчально-виховного процесу в підпільних освітніх осередках і закладах у період Другої світової війни відбувся відхід від традиційних форм та методів роботи до більш «вузьких», зумовлених окупаційними реаліями. Вчителі та викладачі, завдяки своїй професійній мобільності, за досить короткі строки зуміли переглянути звичні форми та методи роботи в тому чи іншому навчальному закладі та обрати ті, які були реальними в умовах реалізації підпільного навчання.

П'ятою, виокремленою нами, тенденцією розвитку підпільної польської освіти було її поступове згортання та підпорядкування мережі підпільних освітніх осередків, закладів та освітніх управлінських структур новій прорадянській владі. Поступова її трансформація була пов'язана й з перебігом подій на фронтах Другої світової війни.

Аналізуючи загальні особливості тенденцій розвитку польської підпільної освіти у контексті освітньої політики прорадянських органів влади, варто звернути увагу на легалізацію таємного навчання на рівні середньої освіти за ініціативою відділу освіти Польського Комітету Національного Визволення (див. додаток Ф, Х). Так, згідно з розпорядженням керівника відділу освіти С. Скрзешевського від 13 серпня 1944 р., нова польська влада офіційно стала визнавати свідоцтва про середню освіту, отримані в ході підпільного навчання

[144, с. 35]. Для цього створювалися спеціальні Верифікаційні комісії при існуючих органах шкільного управління чи середніх загальноосвітніх закладах, метою яких була легалізація результатів таємної освіти [179]. Вимагалось, щоб учасник підпільної освіти представив переконливі докази про свою участь у навчальному процесі того чи іншого таємного освітнього осередку чи закладу. По-перше, важливою умовою було регулярне відвідування таємних комплектів, яке могли засвідчити щонайменше два педагоги; по-друге, наявність, при можливості, тимчасового посвідчення, в якому зазначалося ім'я, прізвище, дата народження учня, дата зарахування до школи, клас, відмітка про складений екзамен на атестат зрілості (див. додаток Ц.1, Ц.2). Лише після ґрунтовної перевірки та достатньої кількості переконливих доказів Верифікаційна комісія видавала спеціальні свідоцтва про визнання результатів підпільної освіти (див. додаток Ц.3, Ц.4).

На особливу увагу заслуговує подальша доля освітніх організацій, які під час окупації займалися організацією та управлінням підпільною освітою. Розглянемо становище Таємної організації вчителів, яка в період 1944-1945 рр. опинилася в досить складній ситуації. Це пояснювалося тим, що в країні розгорнулася запекла політична та збройна боротьба між представниками нової влади та її опонентами, основну частину яких складали прибічники Лондонського еміграційного уряду. Тому цілком закономірно, що боротьба за ідеологічний вплив на освітні організації, зокрема Таємну організацію вчителів, стала актуальною для двох протиборчих сторін. У своїх спогадах З. Марциняк зазначав: «.... більшість учителів на той період була вихована на поглядах та ідеалах, що панували в міжвоєнній Польщі» [137, с. 152]. Про політичні погляди, настрої вчителів та позицію Таємної організації вчителів, яка з кінця 1944 р. повернула свою довоєнну назву Союз польських учителів, свідчать матеріали I з'їзду, що проходив у листопаді 1945 р. у м. Битомі. У цілому на з'їзді вчительський загаль підтримав соціальні реформи та розглянув проект реформи шкільної системи в країні. Однак переважна більшість членів з'їзду категорично

заявила про незалежність керівників освіти від місцевих органів влади і виступила проти підпорядкування Союзу польських учителів будь-якій політичній партії Польщі [144, с. 63].

Однак нова влада, що мала підтримку СРСР, не збиралася здавати свої позиції в ідеологічній боротьбі за польську освіту. Вже невдовзі почалася форсована підготовка до проведення шкільної реформи, яку планувалося запровадити після скликання Всепольського вчительського з'їзду. Для його підготовки партійні функціонери освітнього відділу ініціювали розгортання у вчительському середовищі дискусії про необхідність ґрунтовної реформи освітньої галузі. Зазначимо, що ці заходи проводились майже за радянським зразком: по всій країні пройшли регіональні вчительські зібрання та конференції, на яких вносилися пропозиції щодо подальшого розвитку загальноосвітніх шкіл, середніх закладів освіти. Так, пропонувалося переглянути основні засади виховного процесу, акцентувати увагу на принципах науково-матеріалістичного виховання, вилучивши з переліку шкільних дисциплін релігію. Така постановка питання викликала різку реакцію в католицьких релігійних колах та серед симпатиків Лондонського табору. Результатом цього став меморандум польського єпископату до Міністерства освіти, в якому зазначалося: «... Прийняття за основу шкільної реформи і всього виховання формування у молоді матеріалістичного світогляду..... вважаємо недопустимим і повинні всіма силами з ним боротися, виходячи з релігійних і патріотичних позицій, вважаємо цей підхід убивчим для Польщі» [168, с. 2].

Розроблений урядовий проект майбутньої освітньої реформи передбачав змінити шкільну систему у відповідності до нових суспільно-політичних умов, зробити освіту загальнодоступною і безкоштовною, трансформувати зміст освіти, який би відповідав інтересам нової політичної системи в контексті звільнення всіх навчальних програм від псевдонаукового змісту. Також пропонувалося поділити школу за своєю структурою на три рівня: початковий (I-V кл.), гімназійний (VI-VIII кл.), ліцейський (IX-XI кл.). Два перших рівня

повинні бути обов'язковими. Передбачалось також мати хоча б одну восьмирічну школу на території гміни. Середня загальноосвітня школа мала включати третій рівень і бути одинадцятирічною.

Учительський з'їзд, що проходив у Лодзі 18-22 червня 1945 р., розглядав важливі питання майбутньої освітньої реформи. Особливо гостра полеміка виникла з питань змісту освіти та термінів навчання в середній школі. На противагу урядовому проекту представники Союзу польських учителів презентували проекти, розроблені під час окупації. Зокрема, вони відстоювали ідею 12-річної школи і пропонували наступну структуру освіти: 3-річне дошкільне виховання, 8-річна загальноосвітня школа, 4-річний ліцей. Також, на думку представників Союзу польських учителів, однієї 8-річної школи для однієї гміни було недостатньо. Найбільш запеклі дискусії спалахнули з приводу викладання релігії та гуманітарних предметів у середній загальноосвітній школі. Враховуючи авторитет католицької церкви, на спеціальному засіданні кураторів округів очільник відділу освіти С. Скрзешевські зробив офіційну заяву про те, що викладання релігії є обов'язковим, не забороняється також дотримання учнями релігійних обрядів, свят, і це є приватною справою батьків або опікунів [154, с. 122 – 124].

Поряд із проблемами на рівні середньої школи на з'їзді обговорювалися нагальні питання розвитку системи професійних шкіл, проблеми освіти дорослих. За нашим переконанням, дискусії та критика на адресу новостворених органів освітянської влади пояснювалися тим, що представлений проект реформи був недосконалим і потребував ґрунтовного опрацювання. Однак, незважаючи на це, Загальнопольський учительський з'їзд мав важливе значення для подальшого розвитку освіти в післявоєнній Польщі. У резолюції з'їзду наголошувалося на введенні єдиної, загальнодоступної, безкоштовної освіти; обов'язкової восьмирічної загальної освіти як для міста, так і для села; обов'язкового професійного навчання для працюючої і непрацюючої молоді віком до 18 років; на утриманні навчальних закладів державою та органами місцевого самоврядування; розвитку освіти дорослих тощо [154, с. 127]. На

думку польських науковців, саме після з'їзду почалося пряме втручання партійних органів у польське шкільництво.

Слід відмітити, що, починаючи з 1944 – 1945 рр., у вищій освіті розпочалися ідеологічні процеси, спрямовані на її повне підпорядкування новій владі. Зокрема, була ліквідована автономія університетів, на гуманітарних факультетах переглядалися навчальні програми та плани, особливо з історії Польщі, всесвітньої історії, суспільствознавства. Як відмічають польські дослідники, в зазначений період у більшій частини професорсько-викладацького складу остаточно зникли ілюзії щодо обіцяної демократизації вищої школи [128, с. 124 – 125; 159, с. 25].

Також однією з нагальних проблем вищої школи було залучення польської молоді до навчання. У травні 1945 р. Крайова народна рада видала Декрет про створення підготовчих курсів для вступу до вищих навчальних закладів у 1945 – 1946 н.р. [252, к. 7]. У документі йшлося про діяльність таких курсів на кожному факультеті ВНЗ. Для прийому кандидатів освітніми органами були створені спеціальні Верифікаційно-кваліфікаційні комісії в усіх регіонах країни, завданням яких були перевірка знань і видання посвідчень, в яких також бралися до уваги результати підпільної освіти. За цими результатами претендентів могли зарахувати або на підготовчі курси, або на перший рік навчання в університетах. Особлива увага приділялася визнанню результатів навчання у таємних закладах освіти студентів, віковий ценз яких сягав від 18 до 30 років. Для підтвердження знань, здобутих у таємних осередках, абітурієнти мали скласти письмові та усні іспити з польської мови та історії (для гуманітарного профілю), з польської мови та математики (для професійно-технічного напрямку). Як свідчать архівні матеріали, в 1945 – 1946 н. р. за результатами роботи Верифікаційно-кваліфікаційних комісій при 23 вищих школах до екзаменів було допущено 1 тис. 660 слухачів, а успішно їх склало 1 тис. 258 осіб [252, к. 9].

Отже, в результаті розгорнутої безкомпромісної ідеологічної боротьби між прибічниками підпільної освіти, які орієнтувалися на демократичні засади в польському шкільництві, та представниками нової влади, що хотіли

«експортувати» прорадянську систему освіти та виховання, вдалося зберегти здобутки підпільної освіти. Хоча вже станом на травень 1945 р. мережа підпільної освіти всіх рівнів трансформувалася та на зміну їй починалося створення нової системи освіти.

Таким чином, у результаті проведеного нами дослідження виявлено тенденції розвитку підпільної освіти періоду 1939 – 1945 рр., пов'язані з ліквідацією польської довоєнної системи освіти та запровадженням німецької освітньої доктрини; перебудовою освітнього процесу в окупованій країні та ґрунтовними змінами у змісті освіти всіх рівнів; розбудовою підпільних освітніх та управлінських структур як важливого чинника організації підпільної освіти; розширенням мережі підпільних освітніх осередків, закладів різних рівнів та збільшенням їх кількісного складу; поступовим згортанням підпільної освіти, її трансформацією та підпорядкуванням мережі підпільних закладів та освітніх організацій новій польській владі.

У наступному підрозділі дисертаційної роботи розкрито навчально-виховний потенціал спецкурсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.)» та методичних рекомендацій до нього у професійній підготовці майбутнього вчителя.

3.5. Спецкурс «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939-1945 рр.)» у професійній підготовці сучасного вчителя

Палке бажання України інтегруватися в європейський освітній простір уможлиблюється на засадах концептуального переосмислення і реформування системи професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів. У стратегічних законодавчих та освітніх документах нашої держави (Конституції України, законах «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти та ін.) декларуються принципи багатоетнічності та полікультурності, ставляться завдання, спрямовані на розвиток фундаментальної

підготовки майбутнього вчителя на основі засвоєння духовних цінностей українського народу, а також сприйняття цілісної полікультурної картини світу. У сучасних умовах одним із актуальних напрямів, у якому має рухатися педагогічна наука, є підготовка кваліфікованих фахівців, котрі повинні мати таку наукову картину світу, яка давала б можливість здійснювати свою професійну діяльність в умовах полікультурної реальності. Цей процес пов'язаний із формуванням полікультурного світогляду, що зумовлює таку організацію життя і професійної діяльності, за якої педагог має бути відкритим до сприйняття культур інших народів.

Зазначимо, що проблема польської підпільної освіти в період окупації не знайшла належного висвітлення у вітчизняній педагогіці. Таким чином, актуальність історико-педагогічного дослідження проблеми організації становлення й розвитку підпільної освіти у Польщі в період окупації (1939 – 1945 рр.) безсумнівна. За нашим переконанням, запропонований нами спецкурс «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки у Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.)» у професійній підготовці майбутнього вчителя посідає важливе місце в системі підготовки студентів вищих навчальних закладів. Його впровадження сприятиме розширенню загально-педагогічного кругозору студентів, поглибленню знань майбутніх педагогів з проблематики розвитку підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі, педагогічних концепцій минулого, системи виховання і навчання, засвоєнню науково-термінологічного апарату вітчизняної та польської педагогічної науки.

Підкреслимо, що тематика, зміст спецкурсу зорієнтовані на оволодіння майбутніми педагогами знаннями про основні етапи розбудови підпільної освіти в Польщі, з'ясування специфіки функціонування закладів освіти різного типу в умовах окупаційного режиму та їх навчально-методичного забезпечення, практичної діяльності таємних освітніх інституцій із підготовки педагогічних кадрів. Також особливу увагу приділено вивченню та опрацюванню робіт відомих польських педагогів, наративних джерел, мемуарної літератури;

визначенню специфічних регіональних особливостей розвитку підпільної освіти в окупованій країні. Так, у списку використаної і рекомендованої літератури запропоновані найменування джерел на електронних і паперових носіях.

Предмет спецкурсу становить процес становлення і розвитку підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період окупації (1939 – 1945 рр.).

Мета спецкурсу полягає в історико-педагогічному відтворенні процесу становлення і розвитку підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період окупації (1939 – 1945 рр.); у виокремленні організаційно-педагогічних, науково-методичних засад діяльності закладів підпільної освіти різного типу; виокремленні особливостей їх навчально-виховного процесу; в аналізі основних педагогічних надбань протягом зазначеного періоду.

За нашими переконаннями, мета спецкурсу буде реалізовуватися шляхом розв'язання таких завдань: ознайомити студентів з історичними передумовами, основними етапами становлення і розвитку підпільної освіти в Польщі (1939 – 1945 рр.); висвітлити характер окупаційної політики нацистів на теренах окупованої країни як вирішальної передумови зародження і становлення таємної освіти; визначити специфіку функціонування підпільних освітніх осередків і закладів різного типу (1939 – 1945 рр.); розкрити особливості змісту та організації навчального процесу в них; проаналізувати діяльність освітніх таємних організацій, які займалися підготовкою педагогічних кадрів під час окупації.

У результаті вивчення спецкурсу студенти повинні знати: особливості соціально-економічного, суспільно-політичного, культурно-освітнього розвитку окупованих польських територій у 1939 – 1945 рр.; основні тенденції розвитку підпільної освіти; специфіку організації змісту, форм, методів навчально-виховного процесу в підпільних освітніх закладах; науковий доробок педагогічних діячів даного періоду; фактологічний та науково-теоретичний матеріал, сучасну педагогічну термінологію.

Майбутні вчителі мають уміти: визначати підпільну освіту в контексті розвитку й функціонування «Польської підпільної держави»; відстежувати

основні тенденції розвитку підпільної освіти зазначеного періоду; аналізувати теоретичні, організаційно-педагогічні, науково-методичні засади діяльності підпільних освітніх осередків та інституцій; розрізняти основні типи підпільних навчальних закладів, умови та специфіку їх функціонування в різних регіонах окупованої країни; оцінювати діяльність відомих польських педагогів та організаторів підпільної освіти.

Важливо підкреслити, що спецкурс побудований і структурований на основі сучасних досягнень педагогічної науки. Він має теоретичну та практичну частини і передбачає прослуховування лекцій, участь у семінарських заняттях, самостійну роботу, індивідуальні науково-дослідні завдання. У процесі розробки спецкурсу ми вважали за необхідне забезпечити студентам активну дієву позицію у навчальному процесі, стимулювати їх творчу, науково-дослідну діяльність. Загальний обсяг навчального часу, передбаченого на вивчення спецкурсу, складає 54 год. Із них 18 аудиторних год. (8 год. лекційних і 10 год. семінарських занять). Форма підсумкового контролю – залік.

Зміст спецкурсу побудовано таким чином, щоб репрезентувати студентам причини, передумови, етапи розвитку та структурної розбудови підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецької окупації. Спецкурс складається з одного змістового модуля та включає в себе чотири теми (див. табл. 3.6.).

Таблиця 3.6.

Структура спецкурсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.)»

Назва модулю	Теми модулю
Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939-1945 рр.)	Тема 1. Поняття і генезис підпільної освіти у Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939-1945 рр.) у польській педагогіці.
	Тема 2. Реалізація навчально-виховного процесу в закладах підпільного навчання.
	Тема 3. Організація підпільної освіти на середньому рівні.
	Тема 4. Організація вищої підпільної освіти.

У першій темі висвітлено соціально-економічні й суспільно-політичні умови становлення підпільної освіти у Польщі в період німецько-фашистської окупації; репресивна політика окупаційної влади проти польських освітян; ліквідація польської довоєнної системи освіти; заходи окупаційної адміністрації щодо організації діяльності офіційно дозволених закладів освіти (початкової, професійної).

Особливості реалізації навчально-виховного процесу в закладах підпільного навчання представлено у другій темі, зокрема ми зупинилися на теоретико-методологічних і організаційно-педагогічних принципах діяльності закладів підпільної освіти; видах і формах роботи в процесі навчання; роботі в таємних комплексах; методичних інструкціях Таємної організації вчителів і Департаменту освіти і культури в реалізації навчального процесу; навчально-методичному забезпеченні закладів підпільної освіти («Стилістичні справи» Т. Воєнського, «Ster», «Nasz Sternik»); організації виховного процесу («Світлиці» для учнів).

Основні принципи організації таємного навчання на середньому рівні схарактеризовані в третій темі: теоретико-методологічні й організаційно-педагогічні принципи діяльності закладів таємної середньої освіти на території Генерал-Губернаторства; програмна інструкція Департаменту освіти і культури; особливості функціонування професійних технічних шкіл; типи середніх навчальних закладів; організація навчально-виховного процесу.

Особливої уваги заслуговує організація вищої підпільної освіти, що висвітлена у четвертій темі нашого спецкурсу. Ми вважаємо за доцільне проаналізувати передумови виникнення підпільної вищої освіти; діяльність підпільних закладів вищої освіти (Вільний польський університет, Університет західних земель, Варшавський університет, Варшавський політехнічний університет); науково-дослідну діяльність польських педагогів (Ч. Вицеха, Т. Вівігера, С. Пенковського та ін.) (див. додаток III).

Для науково-методичного забезпечення спецкурсу нами підготовлено завдання та методичні рекомендації до семінарських занять, складені на допомогу студентам педагогічних спеціальностей. Завдання та методичні рекомендації до семінарських занять розроблені відповідно до нормативів Вищої школи з дотриманням принципів науковості, системності, послідовності, наступності у вивченні навчального матеріалу, за витриманою відповідно до вимог структурою.

У представленій методичній розробці визначено змістові модулі дисципліни, чітко сформульовано мету кожного семінарського заняття, враховані засоби діагностики успішності навчання студентів. Рекомендована література містить навчальні посібники та спеціалізовану літературу відомих вітчизняних та зарубіжних фахівців. Тематика семінарських занять відображена у табл. 3.7.

Таблиця 3.7.

Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Підпільна освіта в Польщі – складовий елемент «Польської підпільної держави».	2
2.	Розвиток підпільної професійної освіти в Польщі в 1939 – 1945 рр.	2
3.	Організація вищої підпільної освіти.	2
4.	Підготовка педагогічних кадрів як ключова проблема підпільних освітніх організацій та управлінських структур (1942 – 1944 рр.).	2
5.	Польська педагогічна думка в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.).	2
	Всього	10

При організації роботи під час семінарських занять зі спецкурсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки у Польщі в період німецько-фашистської

окупації (1939-1945 рр.) рекомендуємо враховувати наступні завдання та методичні рекомендації, які ми охарактеризуємо нижче.

Семінарське заняття № 1: Підпільна освіта в Польщі – складовий елемент «Польської Підпільної Держави» (2 год.).

Мета: розкрити суспільно-політичні передумови виникнення підпільної освіти на теренах окупованої Польщі в період 1939 – 1945 рр., періодизацію історії розвитку підпільної освіти, характеризувати практичну діяльність підпільних освітянських структур.

План семінарського заняття № 1 і теми для написання рефератів представлено в табл. 3.8.

Таблиця 3.8.

План семінарського заняття № 1 і теми для написання рефератів

№ п/п	План	Теми для рефератів
1.	Освітня політика німецької адміністрації в окупованій Польщі як основний чинник виникнення підпільної освіти.	К. Май – організатор і керівник Таємної організації вчителів.
2.	Періодизація історії розвитку підпільної освіти в Польщі.	Діяльність та історичне значення Таємної організації вчителів у розвитку польської педагогічної думки 30-40 рр. XX ст.
3.	Практична діяльність підпільних освітянських структур (Таємна організація вчителів, Департамент освіти і культури).	Система освіти Польщі в період гітлерівської окупації.
4.		Головні напрями освітньої політики у діяльності Департаменту освіти і культури.

Семінарське заняття № 2: Розвиток підпільної професійної освіти в Польщі у 1939 – 1945 рр. (2 год.)

Мета: на основі цілісного конструктивно-критичного аналізу генези професійної підпільної освіти в Польщі у роки окупації охарактеризувати організаційно-педагогічні засади її розвитку.

План семінарського заняття № 2 і теми для написання рефератів представлено в табл. 3.9.

Таблиця 3.9.

План семінарського заняття № 2 і теми для написання рефератів

№ п/п	План	Теми для рефератів
1.	Передумови виникнення підпільної професійної освіти.	Історико-педагогічний аспект розвитку конспіративного професійного шкільництва (1939 – 1945 рр.).
2.	Роль підпільних освітянських товариств в організації професійного шкільництва.	Види і форми роботи в професійних технічних закладах освіти.
3.	Організація підпільної середньої та вищої освіти на базі дозволеної німецькою окупаційною владою професійної школи.	Порівняльний аспект функціонування конспіративних професійних закладів освіти в різних воєводствах окупованої країни.
4.		З історії підпільних навчальних закладів професійної освіти: Варшавський Політехнічний університет, Краківський Ягеллонський університет.

Семінарське заняття № 3: Організація вищої підпільної освіти (2 год.)

Мета: проаналізувати передумови та етапи становлення вищої підпільної освіти, розкрити практичну діяльність підпільних осередків і закладів вищої освіти.

План семінарського заняття № 3 і теми для написання рефератів представлено в табл. 3.10.

Таблиця 3.10.

План семінарського заняття № 3 і теми для написання рефератів

№ п/п	План	Теми для рефератів
1.	Передумови виникнення підпільної вищої освіти.	З історії підпільних навчальних закладів: Варшавський університет, Познанський університет імені Адама Міцкевича.
2.	Діяльність підпільних осередків і закладів вищої освіти.	Науково-дослідна діяльність викладачів у мережі таємної освіти.
3.	Функціонування педагогічної секції Вільного польського університету.	Внесок Ч. Вицеха, Т. Вівігера, С. Пенковського, С. Трохіма, С. Трояновського, М. Лібрачової у розбудову мережі підпільних університетів.

Семінарське заняття № 4: Підготовка педагогічних кадрів як ключова проблема підпільних освітніх організацій та управлінських структур (1942 – 1944 рр.) (2 год.)

Мета: проаналізувати проблеми та охарактеризувати особливості підготовки вчителів у підпільних закладах освіти Польщі в період німецько-фашистської окупації (1942 – 1944 рр.).

План семінарського заняття № 4 і теми для написання рефератів представлено в табл. 3.11.

Таблиця 3.11.

План семінарського заняття № 4 і теми для написання рефератів

№ п/п	План	Теми для рефератів
	Роль підпільних освітянських структур у підготовці вчительських кадрів.	Проблема кадрового забезпечення підпільних закладів освіти на теренах Генерал-Губернаторства (1942 – 1945 рр.).
	Підготовка вчителів для загальноосвітньої початкової та середньої школи у 1939 – 1945 рр.	Місце та роль Таємного педагогіуму західних земель у підготовці вчительських кадрів.
	Підготовка педагогів у підпільних університетах.	Підготовка вчителів у Вільному польському університеті.
		Підготовка педагогічних працівників у Педагогічному інституті Союзу польських учителів.

Семінарське заняття № 5: Розвиток польської педагогічної думки в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.) (2 год.)

Мета: проаналізувати проблеми становлення та розвитку польської педагогічної думки в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.).

План семінарського заняття № 5 і теми для написання рефератів представлено в табл. 3.12.

Для активізації пошукової та навчально-дослідницької роботи, розвитку критичного мислення, набуття майбутніми вчителями власного професійного досвіду нами запропонована тематика самостійної роботи та індивідуальних завдань: аналіз сутності виникнення підпільної освіти в Польщі в період

німецько-фашистської окупації; підготовка й оформлення схеми до лекційного матеріалу «Управління підпільною освітою Польщі в 1939 – 1945 рр.»; опрацювання і підготовка огляду опублікованих у вітчизняних фахових та інших виданнях статей про розвиток підпільної освіти у Польщі в 1939 – 1945 рр.; систематизація вивченого матеріалу перед заліком; підготовка і написання рефератів з тематики спецкурсу.

Таблиця 3.12.

План семінарського заняття № 5 і теми для написання рефератів

№ п/п	План	Теми для рефератів
1.	Польська педагогічна думка в роки окупації.	Г. Ровід та його концепція «Школа творчості».
2.	Внесок Г. Ровіда, К. Мая, Ч. Вицеха, М. Гржегоржевської у розвиток підпільної освіти.	Внесок Т. Воєнського у розвиток підпільної освіти.
3.	Концепції розвитку післявоєнної польської освіти в програмних документах Таємної організації вчителів та підпільних політичних партій.	Я. Корчак – педагог-патріот.
4.		Науково-педагогічна діяльність С. Мазурек у Таємному педагогіумі західних земель в роки окупації.
5.		Внесок Ч. Вицеха в розвиток польської педагогіки.

У свою чергу, індивідуальні завдання передбачають підготовку презентації з обраної теми спецкурсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.)», яка повинна відображати головні дефініції, питання, проблеми. Тематика індивідуальних завдань стосується: періодизації історії організації та розвитку підпільної освіти; становлення та діяльності Таємної організації вчителів та її програмних засад; становлення та розвитку підпільної гімназійної освіти; видів і форм роботи в навчально-виховному процесі; особливостей розвитку підпільної ліцейської освіти; організаційно-педагогічних засад розвитку підпільної вищої освіти.

На нашу думку, методичні рекомендації зі спецкурсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.)» сприятимуть комплексному вивченню процесу становлення, організації та розвитку підпільної освіти і педагогічної думки в Польщі в період окупації та мають стати для студентів важливим допоміжним джерелом під час самостійної підготовки до семінарів, написання реферативних робіт. У методичній розробці передбачається розширити знання студентів про історію освіти Польщі в роки німецько-фашистської окупації, розглянути науково-методичні засади діяльності підпільних освітніх осередків і закладів різних типів, а також особливості навчально-виховного процесу, проаналізувати діяльність освітніх підпільних організацій та управлінських структур, дослідити основний педагогічний доробок польських педагогів протягом досліджуваного періоду.

Висновки до третього розділу

На підставі аналізу наукової літератури доведено, що в період Другої світової війни в Польщі своєю підпільною освітньою діяльністю відзначилися такі заклади вищої освіти: Варшавський і Ягеллонський університети, Варшавська політехніка, Вільний польський університет, Познанський університет імені Адама Міцкевича в якості Університету західних земель у Варшаві. У багатьох навчальних закладах цього типу таємно реалізовувалися довоєнні програми навчання. Найбільш поширеними формами підготовки фахівців в області вищої освіти залишалися навчання під час занять згідно з офіційним навантаженням того чи іншого легального професійного закладу та робота в таємних комплектах. Виявлено, що польська наука в досліджуваний період перейшла в підпілля одночасно з початком організації вищої підпільної освіти. Дослідники намагалися відновити свою наукову діяльність на базі таємно існуючих освітніх осередків, підпільних лабораторій чи офіційно дозволених окупаційною владою медичних закладів.

Встановлено, що у розбудові вищої підпільної освіти і науки значну роль відіграли таємні управлінські структури, серед яких Департамент освіти і культури, Освітньо-шкільне бюро західних земель. Доведено, що одним із найпотужніших осередків, який виступав у ролі координаційного органу підпільної вищої освіти, був Департамент освіти і культури.

Охарактеризовано також роль підпільних освітянських структур, які сприяли створенню цілісної мережі закладів з підготовки вчительських кадрів у формі короткотермінових курсів, на базі педагогічних інститутів, вищих навчальних підпільних закладів у період окупації. Виявлено головні характеристики діяльності педагогічних інституцій, їх організаційна структура, особливості організації навчального процесу.

У межах освітніх перетворень, що відбувалися в Польщі в 1939-1945 рр., нами виявлено такі тенденції розвитку підпільної освіти: спричиненість виникнення підпільної освіти німецькою освітньою політикою; головна роль польських освітніх організацій, управлінських структур і педагогів у становленні та розвитку підпільної освіти; розгортання мережі навчальних закладів різних ступенів і, як наслідок, збільшення кількісного складу учнівського та студентського контингентів у 1942 – 1944 рр.; обмеження використання традиційних форм і методів навчання у зв'язку з особливостями організації навчально-виховного процесу у підпіллі; трансформація підпільної освіти у контексті встановлення соціалістичного режиму в Польщі, що зумовило її поступове згорання у 1944 – 1945 рр.

На основі проведеного дослідження розроблено спецкурс «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі (1939 – 1945 рр.)» та методичні рекомендації до нього для студентів педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Його впровадження сприятиме розширенню загально-педагогічного кругозору студентів, поглибленню знань майбутніх педагогів із проблематики розвитку підпільної освіти та педагогічної думки в

Польщі, формуванню світогляду майбутніх педагогів, а також навчить студентів аналізувати, порівнювати певні педагогічні явища в їх історичній ретроспективі.

Результати дослідницького пошуку з проблем організації культурно-освітньої діяльності закладів таємної вищої освіти на території Польщі (1940 – 1945 рр.) відображено в одноосібних публікаціях автора [18 – 20; 23; 25; 75].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного дослідження дає підстави для таких висновків.

1. На основі історіографічного аналізу дослідницьких матеріалів з'ясовано, що вітчизняні та зарубіжні вчені виявляють науковий інтерес до проблеми становлення та розвитку польської підпільної освіти в період Другої світової війни. Історіографію проблеми класифіковано за хронологічним підходом (праці об'єднано у дві групи: 1950 - ті рр. – кінець 1980 - х рр. XX ст.; кінець 1980 - х рр. і дотепер). З'ясовано, що наукові розвідки першої групи мають переважно кон'юнктурно методологічний характер і визначаються недостатньою науковою глибиною, що пояснюється відповідними суспільно-політичними домінантами. Історико-педагогічні дослідження другої групи характеризуються більш комплексним та об'єктивним висвітленням генези підпільної освіти з окресленням регіональної специфіки. Аналіз джерельної бази дисертації підтверджує її актуальність, науковість, значущість в історії вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки. Водночас, незважаючи на суттєві теоретичні наукові напрацювання багато аспектів проблематики організації підпільної освіти залишаються недостатньо вивченими і дискусійними.

2. Виявлено специфіку організації навчально-виховного процесу в підпільних навчальних закладах та освітніх осередках. З'ясовано, що частина закладів (середні загальноосвітні, професійні, вищі) послуговувалися довоєнними програмами. Інші здійснювали коригування навчальних планів за узгодженням із керівництвом (зменшення кількості годин на вивчення окремих дисциплін з акцентом на предметах гуманітарного циклу). Особлива увага надавалася забезпеченню підпільних інституцій навчальною та методичною літературою управлінськими структурами (Таємна організація вчителів, Департамент освіти і культури). Навчально-виховний процес характеризувався довільним вибором форм (переважно робота в таємних комплектах,

індивідуальна та самостійна робота за умови обов'язкового педагогічного патронату), методів і засобів навчання. Зазначено, що здійснення навчальної діяльності передбачало так званий «вільний» графік та обов'язковий контроль знань у формі екзаменів. Доведено, що найбільш результативним у розвитку підпільної освіти став 1943 – 1944 н.р., який вирізнявся масштабністю організації підпільного навчання.

3. Розроблено авторську періодизацію організації та розвитку польської підпільної освіти:

I період (1939 – 1941 рр.) – зародження підпільної освіти, який характеризувався ліквідацією довоєнної системи освіти, запровадженням німецької освітньої політики, що призвело до стихійного виникнення осередків підпільного навчання на різних рівнях;

II період (1941 – 1944 рр.) – інтенсивний розвиток підпільної освіти, який відзначався активізацією діяльності Таємної організації вчителів, Департаменту освіти і культури, Освітньо-шкільного бюро західних земель як провідних координаційних центрів, що призвело до структурної розбудови мережі навчальних закладів і осередків, їх кількісного зростання;

III період (1944 – 1945 рр.) – поступове згортання підпільної освіти, вагомою особливістю якого стала гостра суспільно-політична боротьба за владу в країні, що спричинило ліквідацію мережі підпільної освіти та її часткове підпорядкування новому уряду.

4. У результаті проведеного дослідження виявлено тенденції розвитку підпільної освіти у роки Другої світової війни. З'ясовано, що зумовленість появи підпільної освіти окупаційною освітньою політикою супроводжувалася нав'язуванням німецької культурно-освітньої доктрини. Окреслено провідну роль польських науково-педагогічних кадрів та освітніх організацій, управлінських структур у контексті їх співпраці та координації діяльності з центральними органами Делегатури уряду в еміграції, що стало підґрунтям для інтенсивного розвитку підпільної освіти. Доведено, що розширення мережі

навчальних закладів різних рівнів напряду залежало від активної та ефективної роботи підпільної адміністрації та призвело до зростання кількості учнів і студентів у 1942 – 1944 рр. Виявлено, що впровадження специфічних форм і методів навчання, на відміну від узвичаєних, зумовлювалося неможливістю їх використання у навчально-виховному процесі (основні форми навчання – індивідуальна, робота в таємних комплектах, навчання на базі офіційно дозволених початкових і професійних шкіл, курсів; найбільш поширеним методом навчання був словесний). Установлено, що трансформація підпільної освіти в результаті зміни державного устрою в країні (1944 – 1945 рр.) супроводжувалася підпорядкуванням мережі підпільних навчальних закладів та їх керівництва новій владі з обов'язковим внесенням змін у зміст навчально-виховного процесу за соціалістичним зразком, її частковою легалізацією або ж повною заборобою.

5. На основі одержаних дослідницьких матеріалів розроблено і впроваджено авторський спецкурс «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.)» та методичні рекомендації до семінарських занять, де відображено особливості організації та розвитку підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі. Спецкурс і методичні рекомендації зорієнтовано на ознайомлення студентів із суспільно-політичними передумовами, основними періодами розвитку польської підпільної освіти у визначених хронологічних межах, особливостями змісту та організації навчального процесу в підпільних освітніх закладах, із практичною діяльністю підпільних управлінських структур. Розроблені навчально-методичні матеріали спрямовані на поглиблення знань майбутніх педагогів з історії польської освіти, на опанування науково-термінологічним апаратом вітчизняної і польської педагогічної науки.

Виконана дисертаційна робота не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Нагальними залишаються питання: здійснення історико-педагогічного аналізу особливостей розвитку підпільної релігійної освіти; визначення ролі наукових товариств у збереженні польської фундаментальної науки; осмислення наукової спадщини відомих польських педагогів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Доповідь з нагоди презентації Проекту «Проблеми підготовки нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття (Педагогічна Конституція Європи)» / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2013. – №2. – С. 5 – 8.
2. Аніщенко О. В. Наукові дослідження з історії професійної освіти та історії педагогіки: методичні рекомендації науковцям-початківцям / О.В. Аніщенко. – Ніжин: НДПУ, 2003. – 50 с.
3. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – К.: СПД Богданова А.М., 2008. – 405 с.
4. Бідюк Н. М. Порівняльно-педагогічні дослідження у контексті розвитку інтеграційних процесів в освіті / Н.М. Бідюк // Університет на шляху Болонських перетворень. – 2012. – С. 73 – 76.
5. Василюк А. В. Тенденції реформування шкільної освіти Польщі (XX – початок XXI ст.): дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Василюк Алла Володимирівна. – Тернопіль, 2011. – 462 с.
6. Вихрущ А. В. Освіта дорослих у Польщі: минуле і майбутнє / А. В. Вихрущ // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. / [редкол. Л. Б. Лук'янова (голова) та ін.]; Ін – т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. – К.; Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2014. – Вип. 2 (9). – С. 122 – 131.
7. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: Підручник за модульно-рейтинговою системою магістратури / С. С. Вітвицька – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 384 с.
8. Вульфсон Б. Л. Образовательное пространство на рубеже веков [Текст]: учеб. – метод. пособие / Б.Л. Вульфсон. – М.: Московский психолого-социальный ин-т, 2006. – 231 с.
9. Герасимчук А. А. Історична свідомість: сутність і структура // Філософські обрії – 1999. – № 1–2. – с. 89 – 97.
10. Герцюк Д. Д. Європеїзація освітньої системи України: традиція і

перспективи / Дмитро Герцюк // *Myśl i praktyka edukacyjna w obliczu zmian cywilizacyjnych*. – Т. 1. Człowiek i wychowanie w perspektywie wieloetnicznej i wielokulturowej – [Redakcja naukowa Kazimierz Szmyd, Ewa Barnaś-Baran i in.]. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012. – S. 70 – 82.

11. Гомоннай В. В. Народное образование в европейских странах социалистического содружества / В. В. Гомоннай. – Киев: Рад. школа, 1978. – 127 с.

12. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 375 с.

13. Гречка Я. Р. Особливості державно – громадського управління освітою в Польщі: дис. ... канд. пед. наук.: 25.00.02 / Гречка Яна Романівна. – Київ, 2009. – 215 с.

14. Григорьянц Т. Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939-1945 г.г.): монография / Т. Ю. Григорьянц – М.: Наука, 1979. – 223 с.

15. Гриневич Л. М. Тенденції децентралізації управління базовою освітою в сучасній Польщі: дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01 / Гриневич Лілія Михайлівна. – Львів, 2005. – 259 с.

16. Громов Є. В. Сучасні тенденції розвитку професійної технічної освіти у Польщі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Громов Євген Володимирович. – Вінниця, 2010. – 240 с.

17. Гупан Н. М Українська історіографія історії педагогіки / Н. М Гупан. – К.: А.П.Н., 2002. – 223 с.

18. Давиденко О.В. Діяльність педагогічної секції Вільного Польського університету в роки окупації (1940-1944 рр.) / О. В. Давиденко // Наукові записки. Серія: «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / [за заг. ред. проф. Є.І. Коваленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ імені М. Гоголя, 2013. – № 4. – С. 153 – 158.

19. Давиденко О. В. Завдання та методичні рекомендації до семінарських занять зі спецкурсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі (1939 – 1945 рр.)»: для студ. Спеціальності 7.02030201 «Історія» денної форми

навчання / О. В. Давиденко. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2014. – 31 с.

20. Давиденко О. В. Навчально-виховний потенціал спецкурсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі (1939 – 1944 рр.)» у професійній підготовці майбутнього вчителя / О. В. Давиденко // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. / [редкол. Л. Б. Лук'янова (голова) та ін.]; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. – К.; Луганськ: Вид-во «НОУЛІДЖ», 2014. – Вип. 1 (8). – С. 94 – 101.

21. Давиденко О. В. Організаційно-педагогічні засади розвитку середньої підпільної освіти на території Генерального Губернаторства в окупованій Польщі (1939 – 1944 рр.) О. В. Давиденко // Педагогічні науки: зб. наук. праць / [за заг. ред. Є.С. Барбіної]. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2013. – Вип. 63. – С. 35 – 41.

22. Давиденко О. В. Освітні домінанти у діяльності німецької окупаційної влади на території Польщі (1939 – 1943 рр.) / О. В. Давиденко // Наукові записки. Серія: «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / [за заг. ред. Є.І. Коваленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2012. – № 2. – С. 165 – 168.

23. Давиденко О. В. Підготовка вчителів у закладах підпільної освіти Польщі в період окупації (1942 – 1944 рр.) / О. В. Давиденко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка / [за заг. ред. проф. П. Ю. Саух]. – Житомир: Видавництво ЖДУ імені Івана Франка, 2013. – Вип. 4 (70) – С. 116 – 123.

24. Давиденко О. В. Проблема підпільної освіти в Польщі в період німецької окупації (1939 – 1944 рр.) у монографіях польських дослідників / О. В. Давиденко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія: «Педагогічні науки» / [за заг. ред. проф. М. О. Носко]. – Чернігів: Видавництво ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2012. – Вип. 100. – С. 119 – 122.

25. Давиденко О. В. Розвиток підпільної освіти дорослих у Польщі (1940 – 1944 рр.) / О. В. Давиденко // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. / [редкол. Л. Б. Лук'янова (голова) та ін.]; Ін-т пед. освіти і освіти

дорослих НАПН України. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. – Вип. 6. – С. 196 – 204.

26. Давиденко О. В. Становлення середньої освіти на теренах окупованої Польщі (1939 – 1944 рр.) / О. В. Давиденко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць / [редкол.: І. А. Зазюн (голова) та ін.]. – К.; Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2012. – Вип. 30. – С. 35 – 40.

27. Давиденко О. В. Становлення та розвиток Таємної організації вчителів у Польщі (1939 – 1944 рр.) / О. В. Давиденко // Порівняльна професійна педагогіка: наук. журнал Хмельницького Національного університету / [ред. кол. Н.М. Бідюк (голова) та ін.]. – Хмельницький: Видавництво ХНУ, 2013. – Вип. 1 – С. 34 – 42.

28. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795 – 1990 рр. / Г. Дильонгова; перекл. з польської М. Кірсенка. – К.: Вид. дім «Києво – Могилянська академія», 2007. – 239 с.

29. Добрынин М. А. Развитие общеобразовательной школы и педагогической мысли Польши: дис. ... д – ра пед. наук: 13.00.01 / М. А. Добрынин. – Брест, 2003. – 351 с.

30. Дубасенюк О. А. Теорія і практика професійної виховної діяльності педагога: [монографія] / О. А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2005. – 367 с.

31. Енциклопедія освіти / Під ред В. Г. Кремень – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

32. Жуковський В. М. Морально-етичне виховання в історії американської школи / В. М. Жуковський. – Острог: Інститут педагогіки АПН України, 2002. – 428 с.

33. Зязюн І. Педагогіка добра: ідеали і реалії: науково-методичний посібник / І. Зязюн. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.

34. Зязюн І. Філософія педагогічної дії: монографія / І. Зязюн. – Київ: [Б. В.] Черкаси: ЧПУ імені Б. Хмельницького, 2008. – 608 с.

35. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів

до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 522 с.

36. История педагогики: учеб. пособие для студ. пед. ин – тов / Под ред. М. Ф. Шабаевой. – М.: Просвещение, 1981. – 367 с.

37. Казакова О. М. Впровадження нацистської політики у сфері освіти на окупованих польських землях (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / О. М. Казакова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Випуск XXI. – С. 302 – 305.

38. Каплун А. В. Розвиток систем підготовки кваліфікованих робітників у Болгарії і Польщі (кінець XIX – XX ст.): монографія / А. В. Каплун; за ред. д-ра пед. наук, проф., д. чл. АПН України Н. Г. Ничкало. – Тернопіль: Терно-граф, 2009. – 472 с.

39. Ковчина І. М. Реформування загальної середньої і педагогічної освіти в Польщі у 80 – 90-х роках XX ст.: дис...канд. пед. наук: 13.00.04 / Ковчина Ірина Михайлівна. – К, 1997. – 162 с.

40. Кремень В. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати / В. Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 447 с.

41. Латинсько – український словник / М. Трофимук, О. Трофимук. – Львів: Вид – во ЛБА, 2001. – 694 с.

42. Левківський М. В. Морально-етичні засади формування зростаючої особистості / М. В. Левківський. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 271 с.

43. Лук'янова Л. Історико-теоретичні аспекти підготовки андрагогів у Польщі / Л. Лук'янова // Порівняльна професійна педагогіка. – 2013. – №1. – С. 7 – 14.

44. Малишевски Т. Между новыми надеждами и забвением: история польских народных университетов в период между второй мировой войной и третьей республикой (1939 – 2010) [Електронний ресурс] / Т. Малишевски – Режим доступу: <http://lifelong-education.ru/index.php/ru/literatura/nepreryvnoe-obrazovanie-kak-sotsialnyj-fakt/129-mezhdu-novymi-nadezhdami-i-abveniem.html>. –

Загол. з екрану.

45. Матвієнко О. В. Стратегії розвитку середньої освіти в країнах Європейського Союзу: [Монографія] / О. В Матвієнко. – К.: Ленвіт, 2005. – 381 с.

46. Огиенко Е. И. Сравнительный анализ систем образования взрослых в странах Европы / Е.И. Огиенко // Основные тенденции развития образования в современном мире / под ред. В. А. Мясникова, Б.Л. Вульфсона, А. К. Савиной. – М., 2006. – С. 206–210.

47. Олянич Д. Б. Концепция организации и организаторского явления / Олянич Д.Б. Теория организации: учебник / Д. Б. Олянич [и др.]. – Ростов н / Д: Феникс, 2008. – 408 с.

48. Освіта дорослих: енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. Г. Ковбасюка [упоряд.: Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна; ред. рада: В. Г. Кремень та ін.]; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України [та ін.]. – К.: Основа, 2014. – 496 с.

49. Павелець Л. Є. Організаційні умови підготовки вчителів у Польщі в період німецької окупації [Електронний ресурс] / Л. Є. Павелець // Освіта Донбасу – 2011. – № 5 (148). – С. 80-86. – Режим доступу до журн.: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/osdon/2011_5/15.pdf. – Загол. з екрану.

50. Павлюк С. В. Паралелі і відмінності в освітній політиці окупантів на землях Польщі та України (1939-1944 рр.) [Електронний ресурс] / С. В. Павлюк // Наукові записки. Серія «Психолого – педагогічні науки». – 2011. - № 3. – С. 151 – 155. – Режим доступу до журн.: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nzspp/2011_3/vzd/vzd6.pdf. - Загол. з екрану.

51. Педагогика народов мира: История и современность/ Под ред. К. Салимовой, Н. Доде. – М.: Педагогическое общество России, 2001. – 576 с.

52. Педагогічна освіта в Україні і Польщі: реалії та перспективи. Збірник наукових праць / За ред. Д. Герцюка і Р. Кухи. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. І. Франка; «Тріада плюс», 2008. – 348 с.

53. Петровичев В. М Региональное образование: организация, управление

развитием / В. М. Петровичев. – Тула: ТГПУ, 1994 – 288 с.

54. Писаревський І. М. Менеджмент організацій: навч. посіб. / І. М. Писаревський, Л. А. Нохріна, О. В. Познякова – Харків: ХНАМГ, 2008. – 133 с.

55. Поліщук П. Я. Польська підпільна держава (1939 – 1945 рр.): дис. ... канд. істор. наук 07.00.02 / Поліщук Павло Ярославович. – К., 2008. – 232 с.

56. Професійна освіта: Словник: Навч. посіб. / Уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. – К.: Вища шк., 2000. – 380 с.

57. Савина А. К. Основные направления реформирования школьного образования в Польше (1945 – 2000 рр.): дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Савина Алиция Казимировна. – Москва, 2001. – 316 с.

58. Савченко Н. Становлення і розвиток позашкільної освіти і виховання у Польщі (XVIII-XX ст.): [монографія]: у 2 ч./ Н. Савченко. – Кіровоград: КОД, 2010. – Ч. 2: Громадсько-педагогічні рухи. – 2010. – 315 с.

59. Сбруєва А. А. Порівняльна педагогіка: навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / А.А. Сбруєва. – 2-ге вид., стер. – Суми: Університетська книга, 2005. – 319 с.

60. Сергиенко А. П. История становления и развития музыкального воспитания в Польше (X – XX вв.): дис. ... канд. пед. наук 13.00.01 / Сергиенко Алла Петровна. – К., 1993. – 185 с.

61. Словник української мови: в 11 томах. – Том 6. – Київ, 1975. – 486 с.

62. Словник української мови / І. К. Білодід та ін. – Київ.: Наукова думка, Т. 11., 1980 – 700 с.

63. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної думки в Україні / О. В. Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К., 2003. – С. 16 – 25.

64. Шемпрух І. Тенденції розвитку педагогічної освіти вчителів у Польщі (1918-1999 рр.): дис... д – ра пед. наук: 13. 00. 04 / Шемпрух Іоланта. – Івано – Франківськ, 2001. – 503 с.

65. Школа европейских стран социализма. Послевоенное развитие и современные проблемы / Под ред. М. Н. Кузьминой. – М.: Педагогика, 1976. –

259 с.

66. Юрчук Л. М. Стан і тенденції розвитку системи післядипломної педагогічної освіти у Польщі: дис. канд. пед. наук: 13. 00. 04 / Юрчук Людмила Миколаївна. – Київ, 2003 – 177 с.

67. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

68. Alpern O. I. Rola uczelni wyższej w kształceniu studentów w świetle dokonujących się przemian edukacyjnych /O. I. Alpern // Student jako podmiot edukacji we współczesnej uczelni wyższej. Redakcja naukowa J. Saran, M. Żmigrodzki. Wyższa szkoła ekonomii i innowacji. – Lublin, 2011. – S. 135 – 139.

69. Bednorz R. Tajne Pedagogium Ziem Zachodnich w Warszawie 1942 – 1944 / R. Bednovz. – Opole: Instytut Śląski, 1975. – 103 s.

70. Biernacka M. Oświata społeczno – kulturowe przeobrażenia wsi w latach ostatniej wojny i w okresie powojennym / M. Biernacka // Etnografia Polska: Zeszyt 2. – 1983. – T. XXVII. – S. 103 – 132.

71. Bossowski J. Uniwersytet Poznański na początku hitlerowskiej okupacji / J. Bossowski, K. Pospieszalski // Przegląd Zachodni. – 1955. – № 7/8. – S. 584 – 585.

72. Centkowska E. Na tajnych kompletach / E. Centkowska. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1974. – 85 s.

73. Chrobaczyński J. Tajna szkoła w okupowanym Krakowie (1939 – 1945) / J. Chrobaczyński. – Kraków, 2000. – 300 s.

74. Czubiński A. Historia Polski XX wieku / A Czubiński. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011. – 860 s.

75. Davydenko O. V. Secret vocational education in Poland: organizational and pedagogical aspects (1939–1945) / O. V. Davydenko // Kwartalnik Pedagogiczny. 4 (230) /2013. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2013. – P. 109 – 124.

76. Davydenko O. V. Vocational Education in Poland during the Nazi Occupation (1939 – 1944) / O. V. Davydenko // Scientific enquiry in the contemporary world: theoretical basics and innovative approach. – Vol. 3. Psychology and pedagogics. – San Francisco, California: B&M Publishing, 2014. – P. 47 – 52.

77. Dekret z dnia 24 maja 1945 r., O utworzeniu Wstępnego Roku Studiów w Szkołach Wyższych // Dziennik Ustaw RP, 1945, nr 21, poz. 122.

78. Dobraniecki S. Walka o oświatę, naukę i kulturę w latach okupacji 1939 – 1944: materiały z terenu m. st. Warszawy i woj. warszawskiego: praca zbiorowa / S. Dobraniecki – Warszawa: Nasza Księgarnia, 1967. – 311 s.

79. Dymarski M. Ziemie Postulowane w Prognozach i Działaniach Polskiego Ruchu Oporu, 1939 – 1945 / M. Dymarski – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 214 s.

80. Education and the Second World War: Studies in Schooling and Social Change: pod. red. R. Lowe. – Abingdon: Routledge Publisher (Education Series). t. 102, 2011. – 244 s.

81. Education under Enemy Occupation in Belgium, China, Czechoslovakia, France, Greece, Luxembourg, Netherlands, Norway, Poland. – Bulletin, 1945, nr. 3. – 75 s.

82. Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. T. 6. Su – U / Red. T. Pilch, D. Adamczyk. – Warszawa: Wydaw. Akademickie Żak, 2007. – 1198 s.

83. Encyklopedia powszechna: W 4 t. – Warszawa: PWN, 1975. – T. 2, s. 430, T. 3, s. 102. – 800 s.

84. Estreicher K. Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939 – 1944: wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży. – Kraków 2003. – 548 s.

85. Feliks W. Araszkiewicz. Geneza ustaw z roku 1932 o szkolnictwie państwowym i prywatnym / W. Feliks // Przegląd Historyczno – Oświatowy, 1971, nr 4. – 584 s.

86. Gałęcki W. Jeszczerazprzez życie: wspomnienia / W. Gałęcki / Przedm. Jana Hulewicza. – Kraków: Literackie, 1966. – 429 s.

87. Garbowska W. Warszawskie szkoły średnie ogólnokształcące w pierwszym okresie okupacji hitlerowskiej / W. Garbowska // Rozprawy z Dziejów Oświaty. – 1986. – T. 29. – S. 107 – 123.

88. Gawęda S. Uniwersytet Jagielloński w okresie II wojny światowej 1939 – 1945 / S. Gawęda – Kraków – Wrocław, 1986. – 328 s.

89. Głuchowski W. Warszawskie szkolnictwo zawodowe w czasie okupacji /

W. Głuchowski // Przegląd Historyczno – Oświatowy. – 1963. – № 4. – S. 392 – 418.

90. Gluck L. Od Ziem Postulowanych do Ziem Odzyskanych / L. Gluck. – Warszawa: Wydawnictwo: Pax, 1971. – 140 s.

91. Golka B. Prasa konspiracyjna «Rocha» 1939 – 1945 / B. Golka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1960. – 280 s.

92. Gomolec L., Kubiak S. Terror hitlerowski w Wielkopolsce / L. Gomolec, S. Kubiak – Poznań, 1962. – 145 s.

93. Górski G. Administracja polski podziemnej w latach 1939 – 1945 / G. Górski. – Toruń: Fund. Inicjatyw Lok. Pomarania, 1995. – 337 s.

94. Grabowska W. Jędrzejewiczowska ustawa szkolna z 1932 roku / W. Grabowska // Rozprawy z Dziejów Oświaty, 1969, T. XII, S. 133 – 134.

95. Grabowska W. Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1932 – 1939 / W. Grabowska. – Wrocław, 1976. – 199 s.

96. Grabowski W. Polska tajna administracja cywilna: 1940 – 1945 / W. Grabowski. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2003. – 716 s.

97. Gralak B. Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej / B. Gralak. – Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1984. – 307 s.

98. Gralak B. Szkolnictwo wyższe i nauka polska pod okupacją niemiecką i radziecką 1939 – 1945 / B. Gralak. – Zgierz: Wydanie własne, 2010. – 510 s.

99. Grześ B. 100 Lat ZNP. Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia 1905 – 2005 / B. Grześ – Kielce: Pedagogiczne ZNP: Spółka zo.o. – 574 s.

100. Grześ B. Wizja powojennej oświaty i szkolnictwa w uchwałach Tajnej Organizacji Nauczycielskiej / B. Grześ // Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku. – Toruń – Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2001. – 351 s.

101. Hellwig J. Wkład Związku Nauczycielstwa Polskiego w kształcenie i doksztalcanie nauczycieli w Polsce (1919 – 1968) / J. Hellwig. – Poznań: Wydawnictwo Zakład Graficzny UAM, 1973. – 120 s.

102. Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918 – 1939: studium historiograficzne / Pod red. W. Szulakiewicza. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2000. – 281 s.

103. Historia wychowania / Pod red. J. Krasuski. – Warszawa: Wydawnictwo szkolne i pedagogiczne, 1989. – 249 s.
104. Historia wychowania 1918 – 1945 / Pod red. S. I. Możdżeń. – Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia, 2006. – 275 s.
105. Ignatowicz A. Tajna Oświata i Wychowanie w Okupowanej Warszawie / A. Ignatowicz. – Warszawa: Fundacja «Warszawa Walczy 1939-1945», 2009. – 191 s.
106. Instrukcja dotycząca planów godzin o programów nauki w klasach I i II gimnazjów państwowych w roku szkolnym 1934 – 1935. – Lwow: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1934. – 10 s.
107. Instrukcję organizacyjną w sprawie pracy oświatowo-wychowawczej w okręgach powiatowych i miastach wydzielonych // Przegląd Historyczno – Oświatowy, 1947, nr. 1. – S. 163 – 169.
108. Jakubowski J. Polityka oświatowa Polskiej Partii Robotniczej 1944 – 1948 / J. Jakubowski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1975. – 308 s.
109. Jałmużna T. Tajne nauczanie na ziemi łódzkiej: 1939 – 1945 / T. Jałmużna. – Łódź: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977. – 273 s.
110. Jesionowski M. Wydział Lekarski Tajnego UZZ / M. Jesionowski // Czasopismo Stomatologiczne. – 1963. – № 9. – S. 67 – 69.
111. Jurkowski M., Nazaruk B. Mały słownik ukraińsko – polski, polsko – ukraiński / M. Jurkowski, B. Nazaruk – Warszawa: Wydawnictwo szkolne i Pedagogiczne, 1998. – 933 s.
112. Kazimierz W. Dokumenty strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939 – 1944 z archiwum Karola Estreichera / W. Kazimierz. – Kraków, 2003. – 940 s.
113. Kazmierska J. Szkolnictwo warszawskie w latach 1939 – 1945 / J. Kazmierska. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. – 308 s.
114. Kempa G. Kształcenie nauczycieli szkolnictwa ogólnokształcącego na Górnym Śląsku w latach 1865 – 1976 / G. Kempa – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011. – 243 s.
115. Kenneth R. Wulff. Education in Poland: Past, Present, and Future / Kenneth R. Wulff. – Lanham: University Press of America, 1992. – 110 s.
116. Klebmann Ch. Die Selbstbehauptungeiner Nation. NS – Kultur politik und

polnische Widerstandsbewegung im General Gouvernement 1939 – 1945 / Ch. Klebmann. – Düsseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag, 1971. – 277 s.

117. Kletke – Milejska M. Zreformowany system edukacji i jego wpływ na kształcenie i wychowanie dzieciw publicznych szkołach podstawowych: praca doktorska napisana pod kierunkiem dra hab. Mariana Mitręgi. Studium politologiczne. – Katowice, 2007. – 337 s.

118. Kowalenko W. Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich 1940 – 1945 / W. Kowalenko. – Poznań: Instytut Zachodni, 1961. – 264 s.

119. Kozakówna L. Szkolnictwo zawodowe w latach okupacji 1939 – 1945 // Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych: materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939 – 1945) na terenie podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego (Kraków 3 – 4 kwietnia 1970 r.), t. XIII, cz. VII. – Wrocław, 1971 – S. 103 – 124.

120. Krasiewicz B. Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944 – 1948 / B. Krasiewicz. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976. – 373 s.

121. Krasuski J. Rola «Steru» w jawnym i tajnym szkolnictwie powszechnym na terenie Generalnej Guberni / J. Krasuski // Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych. – 1982. – S. 95 – 103.

122. Krasuski J. Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945 / J. Krasuski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977. – 411 s.

123. Krawczyk E. O. tajnym nauczaniu w Lublinie w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej w latach okupacji hitlerowskiej / E. O. Krawczyk // Rocznik Ogniska Nauczycieli. – 1969. – T. II. – S. 117–131.

124. Król E. Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej Guberni (1939 – 1945) / E. C. Król. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1979. – 243 s.

125. Król E. Sprawa podręczników i pomocy naukowych w jawnym szkolnictwie polskim / E. Król // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1977. – №4. – S. 396 – 401.

126. Kułakowski T. Dokumenty dotyczące eksterminacji kultury polskiej. Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej / T. Kułakowski. – Warszawa, 1957. – 242 s.

127. Leksykon pedagogiki pracy / Tadeusz W. Nowacki; Instytut Technologii Eksploatacji, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP. – Radom: Wydaw. i Zakład Poligrafii Instytutu Technologii Eksploatacji, 2004. – 342 s.

128. Lewandowski Cz. Kierunki takzwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych, w latach 1944 – 1948 / Cz. Lewandowski. – Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1993. – 230 s.

129. Lewandowska S. Polska konspiracyjna prasa informacyjno – polityczna 1939 – 1945 / S. Lewandowska. – Warszawa: Czytelnik, 1982. – 445 s.

130. Łempicki S. Polskie tradycje wychowawcze / S. Łempicki. – Warszawa, 1936. – 246 s.

131. Łuczak Cz. Polska i Polacy w Drugiej Wojnie Światowej / Cz. Łuczak. – Poznań: Naukowe UAM, 1993. – 715 s.

132. Łuczak Cz. Uniwersytet Poznański w latach hitlerowskiej okupacji / Cz. Łuczak // Dzieje Uniwersytety im. Adama Mickiewicza 1919 – 1969, Seria: Dzieje UAM. – Poznań. – 1972, № 7. – S. 303 – 334.

133. Małecki A. Rocznica tajnego nauczania UJ / A. Małecki // Alma mater. – 2007. – nr 91. – S. 50 – 55.

134. Mały Rocznik Statystyczny. – Warszawa: Wydawnictwo Głównego Urzędu Statystycznego, 1939. – R. X. – S. 318 – 340.

135. Mały Rocznik Statystyczny Polski (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). – Londyn: Wydawnictwo Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, 1941. – S. 137 – 149.

136. Manteuffel T. Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. Kronika 1939/40 – 1944/45/ T. Manteuffel. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1948. – T. 1. – 804 s.

137. Marciniak Z. Zarys historii wychowania / Z. Marciniak. – Warszawa: PWN, 1978. – 199 s.

138. Markiewiczowa H. Wybrane zagadnienia z historii wychowania / H. Markiewiczowa. – Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2006. – 108 s.
139. Massalski A. Szkolnictwo na Kielecczyźnie w okresie okupacji 1939 – 1945 / A. Massalski. – Warszawa – Kraków: PWN, 1975. – 185 s.
140. Matelski D. Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku / D. Matelski. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – 600 s.
141. Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945: na terenie dystryktu Krakowskiego, Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych. t. 2, 1962. – 207 s.
142. Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939 – 1945) na terenie Podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego: (sesja naukowa, Kraków 3 – 4 kwietnia 1970 r.), t. 13. – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971. – 266 s.
143. Matusak P. Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939 – 1945 / P. Matusak. – Siedlce: Instytut Historii Wyższej Szkoły Rolniczo – Pedagogicznej w Siedlcach; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie; Siedleckie Towarzystwo Naukowe, 1997. – 562 s.
144. Mauersberg S. Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944 – 1948 / S. Mauersberg. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. – 263 s.
145. Mauersberg S., Walczak M. Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej (1944 – 1956) / S. Mauersberg, M. Walczak – Warszawa: Polskie Towarzystwo Pedagogiczne Zarząd Główny, 2005. – 275 s.
146. Mauersberg S. Walka o kierunek pracy wychowawczej szkoły polskiej w latach 1944 – 1948 / S. Mauersberg // Czasopismo: Rozprawy z Dziejów Oświaty. – 1972. – № 5 – S. 155 – 186.
147. Mazurek S. Z dziejów tajnej oświaty polskiej / S. Mazurek. – Opole: Instytut Śląski, 1973. – 135 s.
148. Michalski S. Tajne nauczanie w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej / S. Michalski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1968. – 145 s.
149. Molak A. Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych i pracowników

pedagogicznych administracji szkolnej / A. Molak // Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych. – 1971. – T. XIII. – S. 131 – 140.

150. Moszyński R. Lublin w okresie okupacji (1939-1944) / R. Moszyński, L. Policha. – Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1964 – 190 s.

151. Nikisch J. Organizacja «Ojczyzna» 1939 – 1945 / J. Nikisch // Biuletyn Informacyjny Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wielkopolska. – 1991. – № 2. – S. 4 – 5.

152. Nowy słownik pedagogiczny / Pod red. W. Okoń. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne «Żak», 2004. – 468 s.

153. Nyczkało N. Kształcenie zawodowe w Polsce i na Ukrainie na tle przemian / N. Nyczkało, F. Szlosek. – Warszawa – Radom: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej; Instytut Technologii Eksploatacji, 2008. – 232 s.

154. Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi, 18 – 22 czerwca 1945 / Red. Stanisław Świdwiński; kom. red. Władysław Bieńkowski, Ministerstwo Oświaty. – Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1945. – 268 s.

155. Okupacja i ruch Oporu w dzienniku Hansa Franka: W 2 t. / Książka i Wiedza. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. – T. 1: 1939 – 1942. – 617 s.

156. Olejnik K. Historia Polski 1939 – 1945 / K. Olejnik – Poznań: Fenix, 1998. – 264 s.

157. Organizacja systemu edukacyjnego w Polsce w latach 1932 – 1993: antologia dokumentów i materiałów / wybór i oprac. Teresa Gumuła, J. Krasuski, St. Majewski. – Kielce: Dom Wydaw. Strzelec, 1994. – 252 s.

158. Orłowski W. Tajne nauczanie chorób wewnętrznych na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Warszawskiego, awszczególnościw II Klinice Chorób Wewnętrznych w latach 1939 – 1944 / W. Orłowski // Polski Tygodnik Lekarski – 1946. – nr 25. – S. 804 – 805

159. Orzechowski M. Idea zachodnia w myśli politycznej Wielkopolski (1918 – 1945) // Kronika Wielkopolska – 1975 – nr 2/3. – S. 24 – 27.

160. Pająk K. Wieliczka stare miasto gornicze / K. Pająk – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1968. – 185 s.

161. Pawlak M. Zarys dziejów oświaty: skrypt / M. Pawlak. – Bydgoszcz: Kujawsko – Pomorska Szkoła Wyższa, 2007. – 180 s.
162. Pedagogika / Pod. red. Z. Kwiecińskiego, B. Śliwerskiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2004. – 493s.
163. Pedagogika. Leksykon tematyczny / Pod red. B. Milerskiego, B. Śliwerskiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2000. – 460 s.
164. Pedagogika. Podręcznik akademicki / Pod. red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2003. – 416 s.
165. Pęcherski M., Świątek M. Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917 – 1977: podstawowe akty prawne / M. Pęcherski, M. Świątek. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – 410 s.
166. Pilich M. Ustawa o systemie oświaty. Komentarz, wyd. 4. / M. Pilich. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2012. – 1040 s.
167. Piotrowski S. Dziennik Hansa Franka/ S. Piotrowski. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1956. – 551 s.
168. Piwowarczyk J. Projekt reformy wychowania / J. Piwowarczyk // Tygodnik Powszechny, 1945, nr 2. – S. 2 – 3.
169. Pleśniarski B. Koncepcje oświaty powojennej w programach polskiej konspiracji 1939 – 1945 / B. Pleśniarski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 307 s.
170. Podgorska E. Sekcja Pedagogiczna Wydziału Pedagogicznego Wolnej Wszechnicy Polskiej w okresie okupacji / E. Podgorska // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1980. – T. XXIII 1 (87). – S. 319 – 329.
171. Podrygałło S. Nauczyciel z urodzenia: wspomnienia / S. Podrygałło. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1981. – 338 s.
172. Pollak M. Działalność Biura Szkolnego Ziem Zachodnich w czasie okupacji hitlerowskiej / M. Pollak // Studia i Szkice do Dziejów Wielkopolski i Pomorza. – 1958. – z. 2. – S. 250 – 330.
173. Popiołek K. Z dziejów tajnego nauczania na Śląsku pod hitlerowską okupacją / K. Popiołek. – Warszawa: Zaranie Śląskie, 1960. – 214 s.
174. Program nauki w gimnazjach kupieckich: (projekt) / Ministerstwo

Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1935. – 426 s.

175. Program nauki (tymczasowy) w państwowym gimnazjum ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. – Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1934. – 424 s.

176. Program nauki w państwowym liceum ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. – Lwów: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych we Lwowie: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1937. – 156 s.

177. Program nauki w państwowym liceum ogólnokształcącym (Historia): (tymczasowy) / Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Lwów: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych we Lwowie, 1939. – 56 s.

178. Program nauki (tymczasowy) w państwowym liceum pedagogicznym z polskim językiem nauczania / Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1938. – 224 s.

179. Rozporządzenie Ministra oświaty z dnia 25 maja 1945 r. o powołaniu Państwowych Komisji Weryfikacyjno-kwalifikacyjnych dla kandydaty w doszkiły wyższych zakładów kształcenia nauczycieli // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświecenia, 1945, nr 1 – poz. 3 – 4.

180. Rozporządzenie Ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego z dnia 28 listopada 1935 r. o kwalifikacjach zawodowych do nauczania w szkołach i na kursach zawodowych // Dziennik Ustaw. – nr 94. – poz. 593. – 1483 s.

181. Rozporządzenie Ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego z dnia 21 listopada 1933 o organizacji szkolnictwa zawodowego // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – nr. 15. – poz. 202.

182. Rusin F. Ludowy instytut Oświaty i Kultury / F. Rusin // Praca oświatowa. – 1948. – nr 3/4. – S. 570 – 593.

183. Salmonowicz S. Polskie Państwo Podziemne / S. Salmonowicz – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1994. – 265 s.

184. Sawicki J. Tajny Wydział Prawa Uniwersytetu Warszawskiego w latach okupacji 1939 – 1944 / J. Sawicki // Studia z dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu

Warszawskiego. – 1963. – T. 1. – S. 194 – 198.

185. Schayer W. Jak pracował sztab tajnej oświaty w latach okupacji / W. Schayer // *Plomień*. – 1947 – nr 10, 11. – S. 32 – 43.

186. Serwański E. Ostrów Wielkopolski i jego region w okresie II wojny światowej (1939 – 1945) / E. Serwański. – Poznań, 1992. – 186 s.

187. Serwański E. Z *Dziejów Wielkopolskiej Konspiracji 1939 – 1945* / E. Serwański. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. – 349 s.

188. Siejko N. Polskie placówki oświatowe na Wołyniu (1917 – 1938) / N. Siejko // *Kwartalnik Edukacyjny*. – 1998. – nr 3 (13). – S. 65 – 72.

189. Skubała – Tokarska Z. Społeczna rola Wolnej Wszechnicy Polskiej / Z. Skubała – Tokarska. – Kraków: Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1967. – 284 s.

190. Słownik pedagogiczny / Red. Cz. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – 204 s.

191. Słownik Wyrazów obcych wydawnictwa Europa / Pod redakcją naukową prof. I. Kamińskiej – Szmaj, Wydanie trzecie. – Warszawa, 2007. – 298 s.

192. Spis książek szkolnych i środków naukowych dozwolonych do użytku w szkołach powszechnych na rok szkolny 1934/35. – Lwów: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1934. – 104 s.

193. Spis podręczników szkolnych dozwolonych do użytku w gimnazjum ogólnokształcącym / Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Lwów: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych we Lwowie, 1939. – 30 s.

194. Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939 – 1944: wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży. – Kraków, 2003. – S. 90 – 97.

195. Suchodolski B. Materiały źródłowe do prac oświatowych w okresie wojny / B. Suchodolski // *Głos Nauczycielski*. – 1972. – nr 6. – S. 303 – 334.

196. Szlosek F. Wielokulturowy kontekst poradnictwa zawodowego / F. Szlosek // *Kształcenie Ustawiczne Do Wielokulturowości* / [pod red. T. Lewowickiego, F. Szloseka]. – Radom: Wydawnictwo ITE, 2008. – S. 232 – 233.

197. Śliwiński F. Zasady nowego ustroju szkolnictwa polskiego / F. Śliwiński. – Lwów – Warszawa: Książnica – Atlas. S. A. Zjednocz. Zakłady kartogr. i wydawn. T. N. S. W., 1933. – 50 s.

198. Tabor U. Winged Education – the Activity of the «Flying Universitites» in the Service of Adult Education in Poland in the XIX and XX Century / U. Tabor // Continuous education as a social fact: monogr.: edition by N. A. Lobanov, E. Kula. – Saint-Petersburg: LSU n. a. A. S. Pushkin, 2011. – 478 p.

199. Teksty źródłowe do dziejów wychowania. Szkolnictwo w Polsce 1918 – 1945 / wybór i oprac: Stefan Możdżeń. Cz. 8 Szkolnictwo w Polsce 1918 – 1945. – Kielce: Dom Wydawniczy «Strzelec», 1993. – 97 s.

200. Ustawa z dnia 28 kwietnia 1938 r. o kwalifikacjach zawodowych do nauczania w państwowych przemysłowych szkołach wyższych nieakademickich // Dziennik Ustaw. – nr 32. – poz. 276 – 277. – S. 508 – 509.

201. Ustawa z dnia 22 lutego 1937 r. o prywatnych szkołach wyższych // Dziennik Ustaw. – nr. 13. – poz. 89. – S. 144 – 145.

202. Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich // Dziennik Ustaw. – nr 29. – poz. 246. – S. 594 – 603.

203. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa // Dziennik Ustaw RP 1932, nr 38, poz. 389. – S. 639 – 645.

204. Ustawa z dnia 21 lipca 1944 r. o utworzenia Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego // Dziennik Ustaw. – 1944 – nr 1. – poz. 3. – S. 1.

205. Vykhreshch A. The pedagogical personology as a challenge of the 21 century // European ideas in the works of famous educationalist. Internationalization, globalization and their impact on education. Editor R. Kucha, H. Cudak. – Łódź: Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk (Studia i Monografie, Nr. 41), 2013. – P. 323 – 336.

206. Walczak M. Akcja gminna / M. Walczak // 100 Lat ZNP. Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia 1905 – 2005. – Kielce: Wyd.: Pedagogiczne ZNP: Spółka zo.o. – 2005. – 574 s.

207. Walczak M. Działność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939 – 1945 / M. Walczak. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. – 532 s.

208. Walczak M. Nauczycielstwo w latach okupacji / M. Walczak // Związek

nauczycielstwa polskiego: Zarys dziejów 1905 – 1985 // F. Filipowicz, B. Grześ. – Warszawa: Instytut Wydawn. Związków Zawodowych, 1986. – 679 s.

209. Walczak M. Podstawy polityki oświatowo – kulturalnej / M. Walczak // 100 Lat ZNP. Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia 1905 – 2005. – Kielce: Wyd.: Pedagogiczne ZNP: Spółka zo.o., 2005. – 574 s.

210. Walczak M. Szkolnictwo zawodowe w konspiracji oświatowej 1939 – 1945 / M. Walczak // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1989. – T. XXXII. – nr 3 (125). – S. 283 – 312.

211. Walczak M. Szkolnictwo zawodowe w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej / M. Walczak. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993. – 269 s.

212. Wezwania do nauczycielstwa // Dziennik Urzędowy Resortu Oświaty – 1944. – nr 1 – 4. – poz. 3.

213. Witek Z. Dokumenty strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939 – 1944 z archiwum Karola Estreichera / Z. Witek. – Kraków: Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, 2003. – T. 2. – 937 s.

214. Witek Z. Dokumenty strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939 – 1944 z archiwum Karola Estreichera / Z. Witek. – Kraków: Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, 2004. – T. 5. – S. 173 – 176.

215. Wincenciak W. Szkolnictwo polskie na kresach wschodnich w latach 1939 – 1941 / W. Wincenciak. – Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2004. – 201 s.

216. Wołoszyn S. Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku: próba syntetycznego zarysu na tle powszechnym / S. Wołoszyn. – Kielce: Dom Wydawniczy Strzelec, 1998. – 180 s.

217. Woźny A. Agendy informacyjno – propagandowe polskiego państwa podziemnego / A. Woźny // Zeszyty naukowe politechniki rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne. – nr 286. – 19 (2/2012). – S. 81 – 88.

218. Wroczyński R. Dzieje oświaty polskiej 1795 – 1945 / R. Wroczyński. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1980. – 374 s.

219. Wrzosek A. Materiały do historii Wydziału Lekarskiego w Tajnym

Uniwersytecie Ziemi Zachodnich w Warszawie /A. Wrzosek. – Warszawa: Polska Akademia Umiejętności, 1950. – T. 2. – 270 s.

220. Wycech Cz. Praca oświatowa w kraju w czasie wojny / Cz. Wycech // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1947. – T. 1. – S. 22 – 43.

221. Wycech Cz. Wytyczne organizacji i działalności organów oświaty i kultury w okręgu / Cz. Wycech // Przegląd Historyczno – Oświatowy. – 1947. – nr 1. – S. 161 – 168.

222. Wycech Cz., Kotarbiński T. Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego / Cz. Wycech, T. Kotarbiński, H. Hiż, K. Dąbrowska. – Warszawa: ISKRY, 1961. – 317 s.

223. Wycech Cz. Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji / C. Wycech. – Warszawa: Nasza Księgarnia, 1964. – 285 s.

224. Wyższa Szkoła Handlu Morskiego w Gdyni. Działalność i program. Roz. 1: Zarys historyczny. – Gdynia, 1947. – 109 s.

225. Zablotniak R. Tajne studia medycyny i farmacji w Polsce (1939 – 1945): praca habilitacyjna / R. Zablotniak. – Warszawa, 1976. – 234 s.

226. Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 21 listopada 1933 r. o organizacji szkolnictwa zawodowego // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1933. – nr 15. – poz. 202.

227. Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 5 maja 1938 r. o regulaminie przyjmowania uczniów do państwowych liceów zawodowych w r. szk. 1938/39 // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej – poz. 121 – 162 s.

228. Zawadska A. Szkoła siedlecka w okresie okupacji hitlerowskiej 1939 – 1944 / A. Zawadska. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – 340 s.

229. Żywia. Pismo kobiet, 1944. – nr 18 – 20. – S.1 – 12.

Архів нових актів (Варшава)

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)

Zespół 1325. Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj

230. Sygn. 202 / I / 5. Biuro Prezydialne. Poczta do rządu 1942, Informacje o sytuacji w kraju, o polityce okupanta, 1941 – 1945, 88 k.

231. Sygn. 202 / I / 6. Biuro Prezydialne. Poczta do rządu 1942, Informacje o sytuacji w kraju, o polityce okupanta, 1941 – 1945, 44 k.

232. Sygn. 202 / I / 7. Biuro Prezydialne. Poczta do rządu 1942, Informacje o sytuacji w kraju, o polityce okupanta, 1941 – 1945, 76 k.

233. Sygn. 202 / I / 8. Biuro Prezydialne. Poczta do rządu 1942, Informacje o sytuacji w kraju, o polityce okupanta, 1941 – 1945, 256 k.

234. Sygn. 202/ I /32. Informacje o sytuacji w kraju, o polityce okupanta, Raport sytuacyjny za okres od 15 IX – 15 XII 1942 r. z terenu nauki, sztuki, kultury, 67 k.

235. Sygn. 202/ I /34. Informacje o sytuacji w kraju, o polityce okupanta, Poczta do rządu 1943, Sprawozdanie z działalności Delegatury, Sytuacja dzieci w Polsce 1941 – 1944, 313 k.

236. Sygn. 202 / II / 8. Miesięczny przegląd sprawozdawczo-sytuacyjne spraw, dotyczących polityki ogólnej okupanta, administracji, propagandy, postawy społeczeństwa, nr. 3 (31 grudnia 1943 r.), 213 k.

237. Sygn. 202 / II / 63. Wykaze więźniów obozów koncentracyjnych. Dane personalne więźniów, dowody osobiste, Listy na roboty do Niemiec Polaków wywiezionych, 1942 – 1944, 162 k.

238. Sygn. 202 / III /45. Informacja o działalności KRN PKWN, Rządu Tymczasowego, Sprawozdania, meldunki, informacje o KRN PKWN, 1944 – 1945, 90 k.

239. Sygn. 202 / III /46. Informacja o działalności KRN PKWN, Rządu Tymczasowego, Sprawozdania, meldunki, informacje o KRN PKWN, 1944 – 1945, 344 k.

240. Sygn. 202 / III / 47. Informacja o działalności KRN PKWN, Rządu

Tymczasowego, Sprawozdania, meldunki, informacje o KRN PKWN, 1944 – 1945, 79 k.

241. Sygn. 202 / III / 48. Informacja o działalności KRN PKWN, Rządu Tymczasowego, Sprawozdania, meldunki, informacje o KRN PKWN, 1944 – 1945, 27 k.

242. Sygn. 202 / VII / 1. Wskazówki praktyczne dla tajnego nauczania. Wytyczne organizacji szkolnictwa powojennego. Tezy kulturalno-oświatowe Stronnictwa Ludowego, Sprawozdania kwartalne za stan oświaty 1941 – 1944, 118 k.

243. Sygn. 202 / VII / 2. Raporty sytuacyjne dotyczące spraw kulturalnych. Sprawozdanie kulturalne ze stanu oświaty. Miesięczny przegląd spraw oświatowych, Raport sytuacyjne za okres 1 IV – 1 VIII 1941 r., 1941 – 1944, 192 k.

244. Sygn. 202 / VII / 2. Raporty sytuacyjne dotyczące spraw kulturalnych. Sprawozdanie kulturalne ze stanu oświaty. Miesięczny przegląd spraw oświatowych, Raport sytuacyjne za okres 15 VIII– 15 XI 1941 r., 192 k.

245. Sygn. 202 / VII / 2. Raporty sytuacyjne dotyczące spraw kulturalnych. Raport sytuacyjne za okres 10 XI 1941 r., Nauczanie tajne na poziomie akademickim, 192 k.

246. Sygn. 202 / VII / 2. Raporty sytuacyjne dotyczące spraw kulturalnych. Sprawozdanie ze stanu oświaty i kultury za czas od dnia 1 I 1942 do 31 III 1942 r., 192 k.

247. Sygn. 202 / VII / 2. Raporty sytuacyjne dotyczące spraw kulturalnych. Sprawozdanie ze stanu oświaty i kultury na ziemiach polskich za okres 1 IV do 30 VI 1942 r., 192 k.

248. Sygn. 202 / VII / 2. Raporty sytuacyjne dotyczące spraw kulturalnych. Sprawozdanie kulturalne ze stanu oświaty. Miesięczny przegląd spraw oświatowych. Raport sytuacyjne za okres 1 IV – 1 VIII 1941 r., 1941 – 1944, 192 k.

249. Sygn. 202 / VII / 3. Budżet. Opieka nad zabytkami. Polityka kulturalno-oświatowa. Tezy. Raport sytuacyjny. Raport sytuacyjne za okres 1 X 1941 – 31 I 1942 r., Sprawy kulturalne, 1941 – 1942, 47 k.

Zespół 283. Ministerstwo Oświaty w Warszawie

250. Sygn. 1838. Departament Szkolnictwa Ogólnokształcącego, Wojna i okupacja w oczach dziecka, 1946, 137 k.

251. Sygn. 1879. Departament Szkolnictwa Ogólnokształcącego, Nauczanie w okresie wojny, wypracowanie uczniów szkół średnich, 1946, 235 k.

252. Sygn. 2878. Departament Nauki i Szkół Wyższych, Sprawozdanie «Rok wstępny 1945/46», 1946, 87 k.

253. Sygn. 7255. Departament Kadr, 1945 – 1964, Komisja weryfikacyjna, 1945, 109 k.

254. Sygn. 7457. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, okólniki i korespondencja, 1946, 98 k.

255. Sygn. 7460. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, okólniki i korespondencja, 1946, 110 k.

256. Sygn. 7495. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, szkoły powszechne ogólnokształcące w województwie Krakowskim, 1946, 127 k.

257. Sygn. 7496. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, szkoły powszechne ogólnokształcące w województwie Krakowskim, 1946, 119 k.

258. Sygn. 7509. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, szkoły ogólnokształcące w województwie Lubelskim, 1946, 150 k.

259. Sygn. 7510. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, szkoły średnie zawodowe i dokształcanie zawodowe w województwie Lubelskim, 1946, 160 k.

260. Sygn. 7527. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, Gimnazja i licea ogólnokształcące w województwie Łódzkim, 1946, 149 k.

261. Sygn. 7528. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, szkoły średnie zawodowe i doksztalcanie zawodowe w województwie Łódzkim, 1946, 108 k.

262. Sygn. 7529. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, szkoły średnie zawodowe i doksztalcanie zawodowe w województwie Łódzkim, 1946, 129 k.

263. Sygn. 7545. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, szkoły średnie ogólnokształcące w województwie Pomorskim, 1946, 151 k.

264. Sygn. 7546. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, szkoły średnie zawodowe i doksztalcanie zawodowe w województwie Pomorskim, 1946, 161 k.

265. Sygn. 7653. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, szkoły średnie, zawodowe w mieście Warszawa, 1946, 157 k.

266. Sygn. 7656. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, ankiety, szkoły średnie, szkoły pedagogiczne w mieście Warszawa, 1946, 118 k.

267. Sygn. 7658. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, straty wojenne w szkolnictwie, zestawienia strat, 1946, 169 k.

268. Sygn. 7659. Departament Planowania i Finansowania: szkolnictwo polskie jawne i tajne w latach 1939 – 1945, straty wojenne kadry dydaktycznej szkół podstawowych, srednich, wyższych, 1945, 154 k.

269. Sygn. 7660. Departament Planowania i Finansowania: straty personelu administracyjnego i nauczycielskiego w okresie od 1. 09. 1939 r. do 31. 08. 1945 r., 1946, 169 k.

Zespół: Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN)

270. Sygn. XIV/4. Resort Oświaty, mikrofilm nr 24296, 1945.

Архів Польської Академії наук і Польської Академії мистецтв (Краків)
 Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w
 Krakowie (Archiwum Nauki PAN i PAU)

Zespół 32/0. Zespół Badawczy Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945

271. Sygn. I-13-0BS. Okręgowe Biuro Szkolne, Uwagi na temat metod pracy (czerwiec 1944) – instrukcja OBS.

272. Sygn. I-29-0BS. Okręgowe Biuro Szkolne, Język polski (instrukcje w sprawie nauczanie języka polskiego w zespołach tajnego nauczania na poziomie szkoły średniej).

273. Sygn. II-1-Km-010. J. Staśkoł, Protokół z tajnego nauczania w Ośrodku nr 10.

274. Sygn. II-1-Km-Q1. M. Benigna Suchoń, Sprawozdanie z tajnego nauczanie.

275. Sygn. II-1-Km-013.R. Jabłoński, Sprawozdanie z tajnego nauczania, Ośrodka nr 13 w Krakowie.

276. Sygn. II -1-Km-014. I. Sowińska, Ośrodek tajnego nauczanie nr 14 w Krakowie.

277. Sygn. II-1-Km-017. M. Antoniak, Biuro Szkolne Ziem Zachodnich. Tajne nauczanie – sprawozdanie z działalności tajnego nauczania w latach 1939 – 1945.

278. Sygn. II-3-Km-05.B. Gewłowska-Mroczkowska, Ośrodek tajnego nauczania nr 5 w Krakowie.

279. Sygn. II-5-Km-014. J. Kublińska, Notatki z dziennika o tajnej pracy oświatowej.

280. Sygn. III-2-0BS. Okręgowe Biuro Szkolne, Przedwojenne progr. nauczania w gimnazjach, liceach i liceach pedagogicznych.

281. Sygn. III-13-OBS. Okręgowe Biuro Szkolne, Przyczyńki do programu nauczania historii w szkołach średnich.

282. Sygn. VIa-4-0BS. Okręgowe Biuro Szkolne, Przedwojenne progr.

nauczania w gimnazjach, liceach i liceach pedagogicznych.

283. Sygn. XIXa-33-OBS. Okręgowe Biuro Szkolne, Sprawozdanie z terenu 28 (Kraków – J.Ch.) r. szk. 1942 – 1944.

284. Sygn. XI-6-OBS. Okręgowe Biuro Szkolne, Instrukcja Departamentu oświaty i kultury 1940 – 1941.

285. Sygn. XVI-1-0BS. Okręgowe Biuro Szkolne, Zestawienie zakupionych podręczników i książek, sierpień 1943.

Архів Ягеллонського університету (Краків)

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (Arch. UJ)

Zespół: Komisja do Opracowania Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w czasie wojny 1939 – 1945 (KHUW)

286. Sygn. 5/15. Sprawozdania z tajnego nauczania na Uniwersytecie Jagiellońskim w okresie okupacji hitlerowskiej (1944 – 1946), Sprawozdanie dra. A. Listowskiego z tajnego nauczania na Wydziale Rolniczym UJ (5/ V /1945).

287. Sygn. 5/16. Sprawozdania z tajnego nauczania na Uniwersytecie Jagiellońskim w okresie okupacji hitlerowskiej (1944 – 1946), Spisy słuchaczy zapisanych na I i II rok rolnictwa tajnego Uniwersytetu (7 II 1945).

288. Sygn. 5/17. Sprawozdania z tajnego nauczania na Uniwersytecie Jagiellońskim w okresie okupacji hitlerowskiej (1944 – 1946), Wykaz członków Tajnej Bratniej Pomocy słuchaczy UJ w okresie okupacji hitlerowskiej.

289. Sygn. 14/11. Autobiografie i wspomnienia wojenne pracowników Wydziału Rolniczego UJ (1945 – 1946), Sprawozdanie T. Lityński.

290. Sygn. 14/12. Autobiografie i wspomnienia wojenne pracowników Wydziału Rolniczego UJ (1945 – 1946), Sprawozdanie T. Lityński.

Архів Союзу польських вчителів (Archiwum Zarządu Głównego Związku
Nauczycielstwa Polskiego (AZG ZNP, Варшава)

Zespół: Sprawozdania okresowe Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu
Rzeczypospolitej Polskiej

291. Sygn. 24,teczka 21. Sprawozdanie Departamenty oświaty i kultury za
okres 1 IX – 31 XII 1941 r., 37 k.

292. Sygn. 24,teczka 21. Sprawozdanie Departamenty oświaty i kultury za
okres 1 VII – 30 IX 1942 r., 61 k.

293. Sygn. 24,teczka 21. Sprawozdanie Departamenty oświaty i kultury za
okres od 1 I – 30 IV 1943 r., 118 k.

294. Sygn. 24,teczka 21. Sprawozdanie Departamenty oświaty i kultury za
okres IV – VII 1943 r., 225 k.

295. Sygn. 24,teczka 21. Sprawozdanie Departamenty oświaty i kultury za
okres 15 X – 15 XII 1943 r., 176 k.

296. Sygn. 24,teczka 21. Sprawozdanie finansowe Departamenty oświaty i
kultury za okres od 1 IV – 30 VIII 1944 r., 139 k.

297. Sygn. 24,teczka 23. Sprawozdania okresowe Departamentu Oświaty i
Kultury dotyczące szkolnictwa jawnego i tajnego, Warszawskie dziecko szkolne w
czasie okupacji 1939 – 1945, 187 k.

298. Sygn. 24,teczka 25. Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i
okupacji, Ankieta szkół zawodowych, ank. 7, 5 k. 112.

299. Sygn. 24,teczka 27. Sprawozdanie Departamenty oświaty i kultury za
okres 1942 r., 226 k.

300. Sygn. 24,teczka 40. Sprawozdanie S. Trojanowskiego z działalności
Wolnej Wszechnicy Polskiej w latach 1939 – 1945, 164 k.

301. Sygn. 24,teczka 91. Sprawozdanie z akcji tajnego nauczania w latach
1940 – 1944 (GG), 189 k.

Zespół: Zarządzenia, instrukcje programowe i organizacyjne, sprawozdania finansowe oraz odezwy centrali i organów terenowych TON-u i Departamentu oświaty i kultury

302. Sygn. 24, teczka 2. Raport DoiK, Szkoły średnie ogólnokształcące, uczniowie i etaty w roku 1939, a ośrodki nauczania, uczniowie i uczyący w roku 1943, 234 k.

303. Sygn. 24, teczka 19. Instrukcja TON w sprawie programu nauczania w szkołach powszechnych, 128 k.

304. Sygn. 24, teczka 33. Instrukcja TON w sprawie programu nauczania w szkołach powszechnych i zawodowych, 123 k.

305. Sygn. 24, teczka 39. Wskazówki w sprawie wychowania, 187 k.

306. Sygn. 24, teczka 48. Zespół Wolnej Wszechnicy Polskiej, 65 k.

307. Sygn. 24, teczka 112. Programy oświatowe zrzeszeń, stronnictw i partii politycznych, 145 k.

Кабінет рукописів Бібліотеки Варшавського університету
(Gabinet Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)

308. Sygn. 2208. Materiały dotyczące spraw kultury i nauki w Polsce w okresie II Wojny światowej zebrane przez Wacława Borowego, «Przegląd spraw kultury» – miesięcznik wydawany przez Departament Informacji i Prasy DR pod red. Dr Stanisławy Sawickiej, 134 k.

309. Sygn. 2232. Dwie rozprawy historyczne pisane w latach 1943 – 1944 z odręcznymi poprawkami Wacława Borowego, 180 k.

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта А.1. Поділ Польщі між Третім Рейхом і СРСР
(21. 10. 1939 р. – 22. 06. 1941 р.)

Карта А.2. Поділ Польщі на Генерал-Губернаторство та Рейх
у період 194 –1945 рр.

Додаток Б

Хронологічна таблиця документів й основних подій з проблеми розвитку підпільної освіти в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939–1945 рр.)

№п/п	Назва документу, події	Тип документу	Дата прийняття документу, здійснення події	Джерело
1.	Отримання представниками Кураторію Варшавського шкільного округу і вчительськими організаціями дозволу від німецької адміністрації на продовження навчання в середніх загальноосвітніх закладах.	Звернення представників Кураторію Варшавського шкільного округу та вчительських організацій	1 жовтня 1939 р.	[220, с. 23]
2.	Створення Таємної організації вчителів.	Документ Таємної організації вчителів	Жовтень 1939 р.	[208, с. 118]
3.	Створення шкіл для польських дітей.	Директива А. Грайзера про відкриття шкіл для польських дітей.	9 листопада 1939 р.	[255, к. 23]
4.	Закриття середніх загальноосвітніх закладів.	Розпорядження уряду Генерал-Губернаторства	15 листопада 1939 р.	[235, к. 213]
5.	Розпорядження Г. Франка про продовження діяльності закладів професійної підготовки та заборони назв «професійна гімназія», «професійний ліцей».	Розпорядження Г. Франка	31 листопада 1939 р.	[167, с. 382 – 383]

6.	Створення Міжасоціаційної комісії порозуміння вчительських організацій і товариств.	Інструкція Таємної організації вчителів	8 грудня 1939 р.	[99, с. 28]
7.	Розпорядження Г. Франка про заборону використовувати польські довоєнні підручники з історії, географії, польської мови.	Розпорядження Г. Франка	10 грудня 1939 р.	[89, с. 417]
8.	Про офіційну діяльність «Підготовчих курсів».	Розпорядження німецької адміністрації	Січень – лютий 1940 р.	[211, с. 56]
9.	Початок підпільної діяльності Народного інституту освіти і культури.	Постанова Таємної організації вчителів	1940 р.	[179, с. 21]
10.	Відновлення роботи гуманітарного факультету Варшавського університету.		Початок 1940 р.	[210, с. 112]
11.	Відкриття математично – природничого факультету Варшавського університету.		Перша половина 1940 р.	[133, с. 79 – 80]
12.	Відновлення роботи Познанського університету.		Початок 1940 р.	[129, с. 137]
13.	Створення Комісії з питань освіти на чолі з Ч. Вицехом в структурі Селянської партії	Розпорядження Селянської партії	Квітень 1940 р.	[118, с. 77]
14.	Інструкція про методи викладання заборонених предметів в основній школі.	Інструкція Таємної організації вчителів	Квітень 1940 р.	[74, к. 22]
15.	Розпорядження про структуру шкільних закладів в Генерал-Губернаторстві	Розпорядження німецької окупаційної влади	16 травня 1940 р.	[120, с. 34]
16.	Затвердження літературних творів для обов'язкового вивчення поляками.	Розпорядження Відділу освіти і науки Генерал-Губернаторства	14 червня 1940 р.	[80, с. 67]

17.	Створення Делегатури уряду західних земель.	Устав Делегатури ради земель західних	Липень 1940 р.	[93, с. 29]
18.	Створення для поляків початкових шкіл з польською мовою викладання та польськими вчителями.	Циркуляр Міністра освіти П. Руста	16 серпня 1940 р.	[139, с. 48]
19.	Перший з'їзд Таємної організації вчителів.	Документ Таємної організації вчителів	Серпень 1940 р.	[165, с. 126]
20.	Програмна інструкція Департаменту освіти і культури щодо методів роботи в таємних комплексах.	Інструкція Департаменту освіти і культури	Серпень, 1940 р.	[291, к. 13]
21.	Формування керівного ядра Університету західних земель.	Зібрання таємного комітету (Я. Биковські, М. Роде, В. Коваленко, Р. Поллак та В. Савіцькі)	Жовтень 1940 р.	[71, с. 584].
22.	Відновлення освітньої діяльності Познанського університету ім. Адама Міцкевича в якості Університету західних земель у Варшаві.		24 листопада 1940 р.	[234, к. 20]
23.	Відновлення навчання на факультеті права Варшавського університету.		Грудень 1940 р.	[184, с. 196]
24.	Звернення до батьків і матерів.	Документ Таємної організації вчителів	Грудень, 1940 р.	[122, с. 102]
25.	Відкриття в Познані імперського університету під назвою «Рейх Університет».	Розпорядження німецької адміністрації	27 квітня 1941 р.	[37, с. 303 – 304]
26.	Декрет про професійне шкільництво на території Генерал-Губернаторства.	Розпорядження Г. Франка	29 квітня 1941 р.	[89, с. 395]

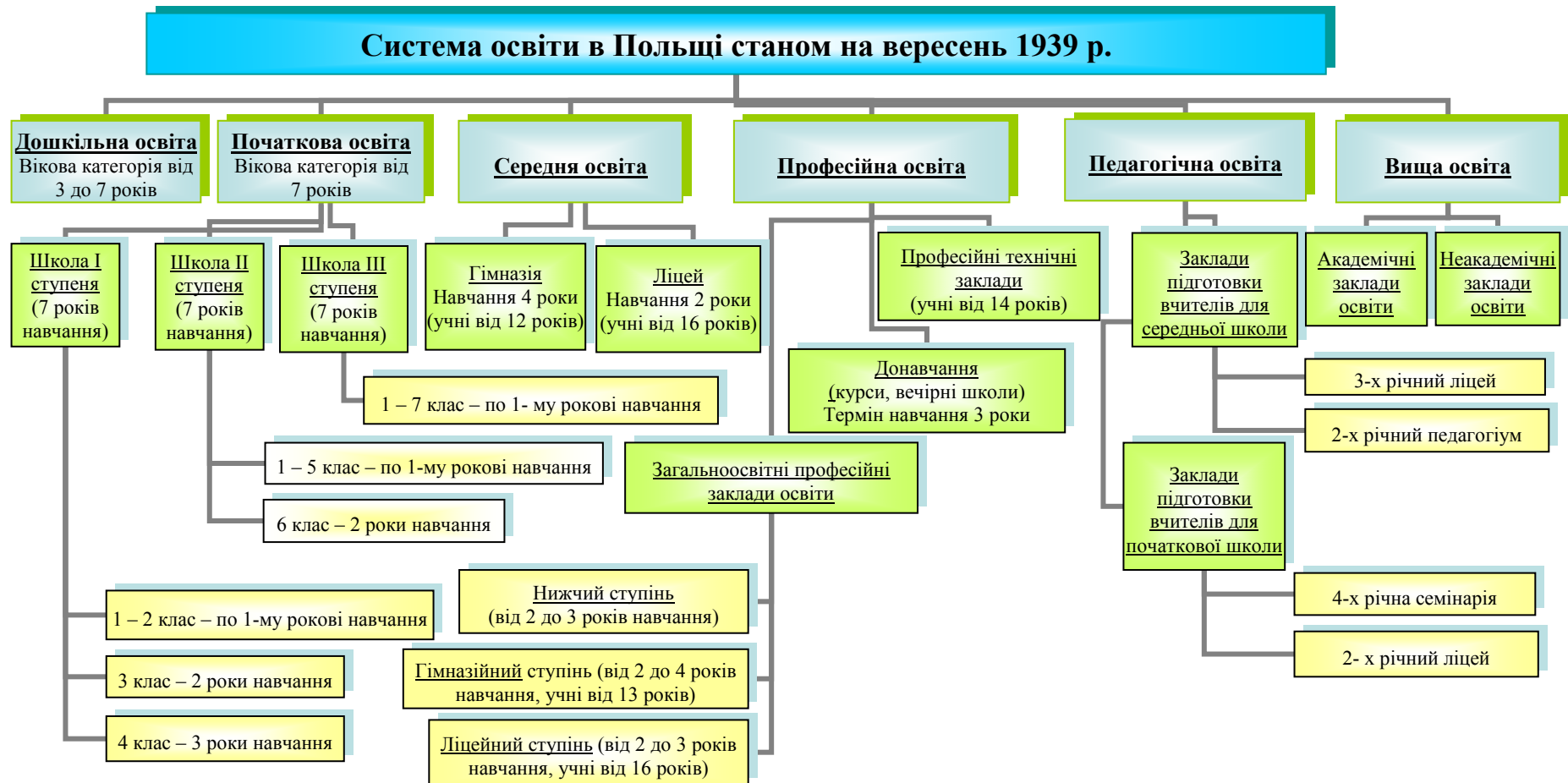
27.	Інструкція Департаменту освіти і культури «Про зміни у навчальній програмі при викладанні польської мови в підпільних гімназіях».	Документ Департаменту освіти і культури	Перша половина 1941 р.	[291, к. 14]
28.	Декрет про професійне шкільництво (з новими поправками)	Розпорядження німецької адміністрації	Квітень – травень 1941 р.	[211, с. 86 – 87]
29.	Відкриття фармацевтичного факультету Університету західних земель.		Друга половина 1941 р.	[110, с. 68]
30.	Заборона використання в навчальному процесі підручників, які не були рекомендовані Головною шкільною радою у Кракові.	Розпорядження німецької адміністрації	1 жовтня 1941 р.	[89, с. 398]
31.	Видання «Вказівок у справі виховання» для початкових і професійних закладів підпільної освіти».	Документ Департаменту освіти і культури	Кінець 1941 р.	[304, к. 76]
32.	Створення Головної Комісії планування Департаментом освіти і культури.	Документ Департаменту освіти і культури	Грудень 1941 р.	[93, с. 38]
33.	Створення секції педагогіки на гуманітарному факультеті Варшавського університету.		Кінець 1941 р.	[195, с. 312]
34.	«Керівні принципи з підготовки вчителів»	Розпорядження Департаменту освіти і культури	Січень 1942 р.	[292, к. 23]
35.	Початок діяльності Польського вільного університету.	Звіт С. Трояновського	Січень 1942 р.	[300, к. 23]
36.	Програмні засади організації підпільної професійної освіти.	Інструкція Таємної організації вчителів	1942 р.	[304, к. 78]

37.	Створення Відділу освіти дорослих при Департаменті освіти і культури	Розпорядження Департаменту освіти і культури	Початок 1942 р.	[245, к. 98]
38.	Початок діяльності Таємного педагогіуму Західних земель.		Березень 1942 р.	[69, с. 65]
39.	«Звернення Таємної організації вчителів до вчительства».	Звернення керівників Таємної організації вчителів	1942 р.	[199, с. 32]
40.	Керівні вказівки організації і діяльності органів освіти і культури в окрузі, Інструкція для роботи в галузі освіти дорослих.	Нормативні документи Департаменту освіти і культури	Березень – травень 1942 р.	[221, с. 165]
41.	Запровадження «гмінної акції».	Програма Таємної організації вчителів	1 квітня – 30 червня 1942 р.	[206, с. 241]
42.	Створення варшавськими та краківськими науковцями Фонду наукової допомоги.	Розпорядження Департаменту освіти і культури	Травень 1942 р.	[98, с. 288]
43.	Створення спеціальних відділів при окружних бюро для підбору кандидатів на посаду вчителя.	Інструкція Таємної організації вчителів	Травень, 1942 р.	[301, к. 77]
44.	Відкриття у Варшаві підпільної автомобільної школи «Іскра».		Травень 1942	[78, с. 154]
45.	Початок навчання в підпільному Ягеллонському університеті.		Травень 1942 р.	[88, с. 186]
46.	«Організаційна інструкція у справі освітньо – виховної роботи в округах, повітах і віддалених містах».	Документ Департаменту освіти і культури	Друга половина 1942 р.	[107, с. 164]
47.	Ліквідація Делегатури Уряду західних земель в Познані.		Червень 1942 р.	[90, с. 132]

48.	Прийняття концепції про єдину систему управління підпільною освітою.	Доповідь М. Роде і Ч. Вицеха	12 грудня 1942 р.	[187, с. 199]
49.	Реорганізація навчання в початкових школах.	Програма німецької окупаційної влади	Кінець 1942 – початок 1943 р.	[122, с. 61]
50.	Перший з'їзд вчителів, присвячений формам підготовки педагогічних кадрів.	Звіти представників округів	Січень – Лютий 1943 р.	[149, с. 137]
51.	Відкриття теологічного факультету Університету західних земель		Перша половина 1943 р.	[118, с. 174]
52.	Відновлення діяльності педагогічного ліцею в Любліні.		Вересень 1943 р.	[172, с. 258]
53.	Створення курсів для спеціалістів із визначення сільськогосподарських рослин у рамках діючої Палати сільського господарства.		Листопад 1943 р.	[290]
54.	Керівні вказівки організації шкільництва (автор Т. Воєнські).	II з'їзд Таємної організації вчителів		[169, с. 169]
55.	Звернення до вчителів (автор Я. Смолен).	Звернення окружного керівника освіти і культури	1943 р.	[209, с. 364]
56.	«Відозва до польських вчителів» за авторства С. Скрзешевські.	«Відозва до польських вчителів» за авторства С. Скрзешевські.	1 серпня 1944 р.	[212]
57.	Офіційне визнання польським урядом свідоцтв про середню освіту, отримані в ході підпільного навчання.	Розпорядження керівника відділу освіти С. Скрзешевського.	13 серпня 1944 р.	[144, с. 55]
58.	Створення Люблінського шкільного окружного кураторіуму.		Вересень 1944 р.	[146, с. 168]

59.	Офіційне визнання першого вищого навчального закладу – університету імені Марії Складовської – Кюрі.	Декрет Польського Комітету Національного Визволення	Декрет Польського Комітету Національного Визволення	[145, с. 97]
60.	Впровадження безкоштовного навчання в загальноосвітніх середніх школах, професійних ліцєях та закладах підготовки педагогічних кадрів.	Розпорядження керівника Відомства освіти	24 листопада 1944 р.	[212]
61.	Проект освітніх реформ у післявоєнній Польщі.	Проект під авторством К. Мая	Кінець 1944 р.	[169, с. 276]
62.	Відновлення діяльності Сланської, Лодзької, Вроцлавської Політехніки та Гданського політехнічного університетів.	Декрет Ради міністрів Тимчасового уряду	24 квітня 1945 р.	[128, с. 133 – 134]
63.	Декрет про створення підготовчих курсів для вступу у вищі навчальні заклади в 1945–1946 н. р.		Травень 1945 р.	[77]
64.	Вчительський з'їзд у Лодзі з приводу майбутнього реформування системи освіти		18 – 22 червня 1945 р.	[154, с. 211]
65.	Створення Комітету Народного Визволення	Устав від 21 липня 1944 р. про створення Комітету Народного Визволення та призначення керівників відділу освіти	21 червня 1944 р.	[204]

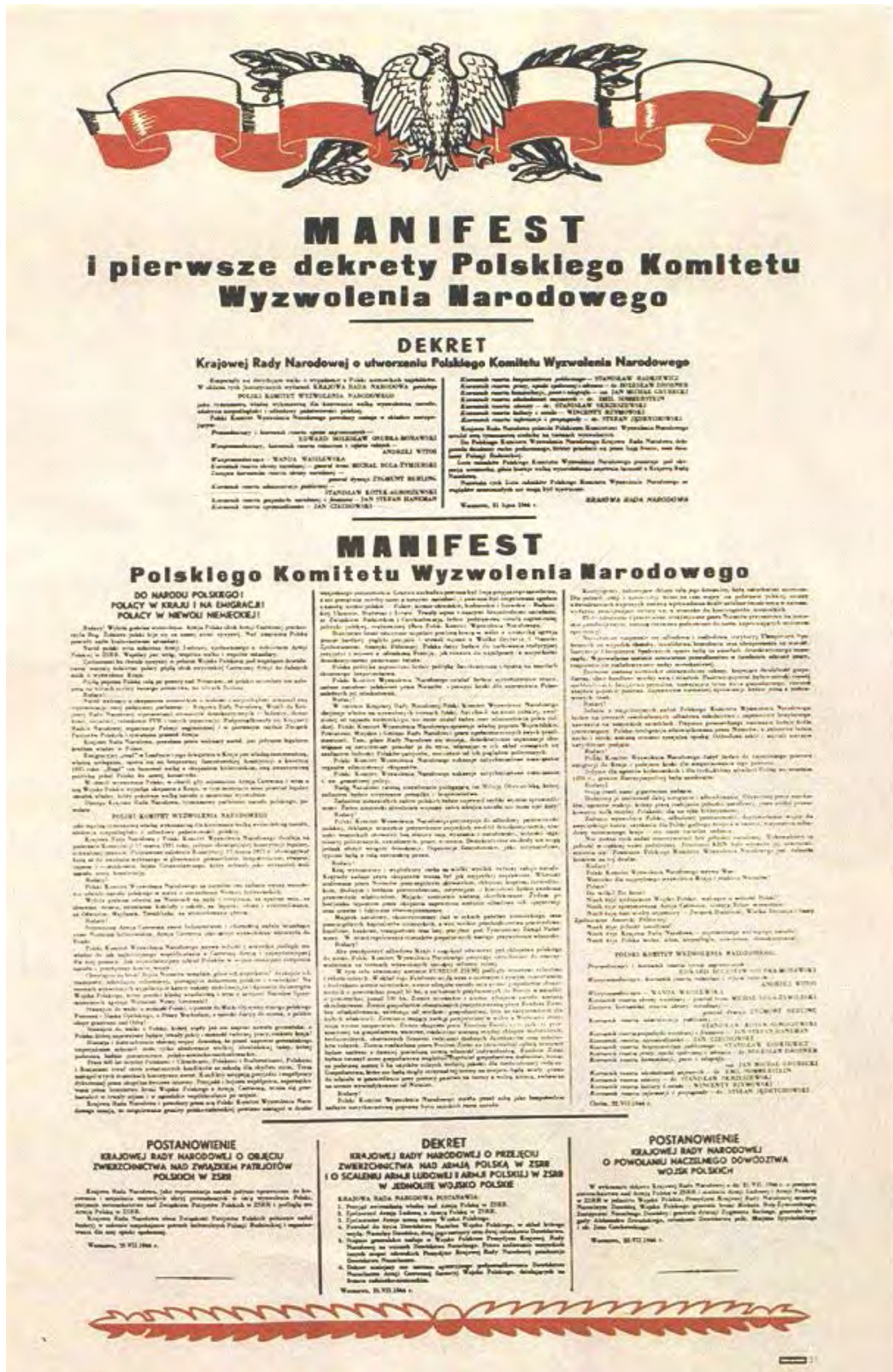
Додаток В

Джерело: [197; 203, с. 645].

Додаток Г

Маніфест і перший декрет Польського комітету народного визволення
(21 липня 1944 р.)

Додаток Д

Додаток Д.1. Альбом випускників підпільної середньої загальноосвітньої гімназії в селі Стара Вишь (Бржосовський повіт, Підкарпатське воєводство)

Додаток Д. 2. Будівля старої загальноосвітньої гімназії в селі Стара Вишь у наші дні, в якій у часи німецької окупації діяли таємні комплекти

Джерело: [195, с. 320;].

Додаток Е

Список підручників, рекомендованих для використання в гімназіях (1939 р.)

№ п/п	Назва підручника, автор, видавництво, рік	Клас
Римо – католицька релігія		
1	Dybowski M. Ks. Liturgika. Podręcznik do nauki religii dla uczniow gimnazjum. Klasa I. - Poznań – Warszawa – Wilno – Lublin: Wydawnictwo Księgarni św. Wojciecha, 1937.	1 клас
2	Szmyd G. Ks. Życie chrześcijanina z Chrystusem w kościele i liturgii. Podręcznik do nauki religii rzymskokatolickiej dla I klasy gimnazjalnej. - Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	1 клас
3	Baranowski Z. Ks. i Kowalski S. Ks. Nauka wiary i obyczajow. Podręcznik do nauki religii dla klasy II gimnazjalnej. - Poznań – Warszawa – Wilno – Lublin: Wydawnictwo Księgarni św. Wojciecha, 1937.	2 клас
4	Konieczny F. Ks. Nauka wiary i obyczajow. Podręcznik do nauki religii rzymskokatolickiej dla II klasy gimnazjalnej. - Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	2 клас
5	Zarembowicz H. Ks. Wierz, czyń i żyj w Jezusie Chrystusie. Podręcznik do nauki religii katolickiej w II klasie gimnazjow. – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskiego, 1937.	2 клас
6	Archutowski R. Ks. Historia Kościoła Katolickiego. Podręcznik do nauki religii dla uczniow gimnazjum. Klasa III. – Poznań – Warszawa – Wilno – Lublin: Wydawnictwo Księgarni św. Wojciecha, 1938.	3 клас
7	Berek A. Ks. Dzieje Kościoła Katolickiego. Podręcznik do nauki religii dla klasy III gimnazjalnej. – Poznań – Warszawa – Wilno – Lublin: Wydawnictwo Księgarni św. Wojciecha, 1938.	3 клас
8	Umiński J. Ks. Krolestwo Boże na ziemi. Część I. Podręcznik do nauki historii Kościoła Powszechnego dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1938.	3 клас
9	Archutowski R. Ks. Historia Kościoła Katolickiego. Podręcznik do nauki religii dla uczniow gimnazjum. Klasa IV. - Poznań – Warszawa – Wilno – Lublin: Wydawnictwo Księgarni św. Wojciecha, 1939.	4 клас
10	Berek A. Ks. Dzieje Kościoła Katolickiego. Podręcznik do nauki religii dla klasy IV gimnazjalnej. – Poznań – Warszawa – Wilno – Lublin: Wydawnictwo Księgarni św. Wojciecha, 1939.	4 клас
11	Umiński J. Ks. Krolestwo Boże na ziemi. Część II. Podręcznik do	4 клас

	nauki historii Kościoła Powszechnego dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1939.	
Польська мова		
12	Balicki J. i Maykowski S. Mową wieki. Podręcznik do nauki języka polskiego dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	1 клас
13	Bielak F. i Bystron S. Dawniej i dziś. Wypisy polskie dla I klasy gimnazjalnej. Wydanie drugie. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1937.	1 клас
14	Gaertner H. Łempicki S. i Skulski R. Między dawnymi a nowymi laty. Czytania dla I klasy gimnazjów. Wydanie drugie. – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskie'go, 1937.	1 клас
15	Kolczyńska L. i Łoziński E. Książka polska na klasę I gimnazjalną. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1937	1 клас
16	Kosiński K. i Rygier L. Przemiany. Książka polska dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1937.	1 клас
17	Gaertner H. Mowa polska. Podręcznik do nauki o języku dla I klasy gimnazjalnej. Wydanie drugie. Przejrzał i uzupełnił W. Kuraszkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1937.	1 клас
18	Klemensiewicz Z. Język polski. Ćwiczenia i pogadanki gramatyczne dla I klasy gimnazjalnej. Wydanie drugie. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1937.	1 клас
19	Słuszkiewiczowa M. i Taszycki W. Gramatyka języka polskiego dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	1 клас
20	Szober S. Nauka o języku dla klasy pierwszej gimnazjalnej. Wydanie drugie. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1937	1 клас
21	Balicki J. i Maykowski S. Mową wieki. Podręcznik do nauki języka polskiego dla II klasy gimnazjalnej. Wydanie nowe. - Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1939.	2 клас
22	Gaertner H., Łempicki S., Skulski R. Między dawnymi a nowymi laty. Czytania dla II klasy gimnazjów. – Lwow: Wydawnictwo Księgarni K. S. Jakubowskiego, 1938.	2 клас
23	Kosiński K. i Rygier L. Przemiany. Książka polska dla II kl. gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1938.	2 клас
24	Krzyżanowski J. i Saloni J. Z pracy ducha. Podręcznik do nauki języka polskiego dla II klasy gimnazjów ogólnokształcących. –	2 клас

	Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1938.	
25	Gaertner H. Mowa polska. Podręcznik do nauki o języku dla II klasy gimnazjalnej. Wydanie drugie. Przejrzał i uzupełnił W. Kuraszkiewicz. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1939.	2 клас
26	Klemensiewicz Z. Język polski. Ćwiczenia i pogadanki gramatyczne dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1938.	2 клас
27	Szober S. Nauka o języku. Dla klasy II gimnazjalnej. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1934.	2 клас
28	Balicki J. i Maykowski S. Mową wieki. Część III. Trzeci rok nauki języka polskiego w gimnazjach. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1935.	3 клас
29	Bielak F. i Bystroń J. S. Życie polskie. Wypisy polskie dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	3 клас
30	Krzyżanowski J. i Saloni J. Z pracy ducha. Podręcznik do nauki języka polskiego dla III klasy gimnazjów ogólnokształcących. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1939.	3 клас
31	Gaertner H. Mowa polska. Podręcznik do nauki o języku dla III klasy gimnazjalnej. Wydanie drugie. Przejrzał i uzupełnił W. Kuraszkiewicz. - Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1939.	3 клас
32	Klemensiewicz Z. Język polski. Ćwiczenia i wiadomości gramatyczne dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1938.	3 клас
33	Szober S. Nauka o języku. Dla klasy III gimnazjalnej. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1935.	3 клас
34	Balicki J. i Maykowski S. Mową wieki. Cz. IV. Czwarty rok nauki języka polskiego w gimnazjach. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	4 клас
35	Bielak F. i Bystroń J. Życie polskie. Wypisy polskie dla klasy IV gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1936.	4 клас
36	Krzyżanowski J. i Saloni J. Z pracy ducha. Podręcznik do nauki języka polskiego dla IV klasy gimnazjów ogólnokształcących. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1939.	4 клас
37	Peliński St. Kostka. Wczoraj i dziś. Wypisy polskie na IV klasę gimnazjalną. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wydawniczego «Biblioteka Polska», 1936.	4 клас

38	Klemensiewicz Z. Język polski. Wybor wiadomości o znaczeniu i użyciu form językowych oraz o gwarach ludowych. Dla IV klasy gimn. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1936.	4 клас
39	Szober S. Nauka o języku. Dla klasy czwartej gimnazjalnej. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1936.	4 клас
Латинська мова		
40	Auerbach M, Dąbrowski K. Disce latine. Podręcznik do nauki łaciny dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	1 клас
41	Kowalski J., Golias M. Puer Romanus. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla I klasy gimnazjów ogólnokształcących. Wydanie II. Przerobił M. Golias. – Lwow, 1937.	1 клас
42	Sinko T. Disce puer latine. Podręcznik łaciny dla I klasy gimnazjalnej. Wydanie drugie. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1937.	1 клас
43	Skimina S. Elementa latine. I. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	1 клас
44	Strycharski I., Essmanowski S. Italia. Podręcznik do nauki łaciny dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1937.	1 клас
45	Auerbach M., Dąbrowski K. Disce latine. Podręcznik do nauki łaciny dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1935.	2 клас
46	Kowalski J., Golias M. Iuvenis Romanus. Czytanki łacińskie dla klasy II gimnazjów ogólnokształcących. Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1934.	2 клас
47	Kowalski J., Golias M. Iuvenis Romanus. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla II klasy gimnazjów ogólnokształcących. Wydanie drugie zmienione. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1938.	2 клас
48	Sinko T. Tirocinium Publii. Podręcznik łaciny dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	2 клас
49	Skimina S. Elementu latina. II. Podręcznik do nauki języka łacińskiego. Dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936.	2 клас
50	Strycharski I., Essmanowski S. Italia. Podręcznik do nauki łaciny dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1939.	2 клас
51	Auerbach M., Dąbrowski K. Disce latine. Podręcznik do nauki łaciny dla III klasy gimnazjalnej. – Warszawa: Wydawnictwo	3 клас

	Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936.	
52	Golias M., Kowalski J., Smereka J. Viri illustres. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla III klasy gimnazjów ogólnokształcących. – Warszawa – Lwów: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1935.	3 клас
53	Sinko T. Vir bonus. Podręcznik łaciny dla III klasy gimnazjalnej. – Lwów – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	3 клас
54	Skimina S. Elemenla latina. III. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla III klasy gimnazjalnej. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936.	3 клас
55	Auerbach M., Dąbrowski K. Disce latine. Podręcznik do nauki łaciny dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936.	4 клас
56	Cicero M. Tullius. De imperio Cn. Pompei. Wydał R. Ganszyniec. Teksty Filomaty Nr 18. – Lwów: Wydawnictwo Filomaty, 1937.	4 клас
57	Golias M., Smereka J. Res publica Romana. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla IV klasy gimnazjów ogólnokształcących. – Lwów: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1936.	4 клас
58	Sinko T. Romana aeterna. Podręcznik łaciny dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwów – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	4 клас
59	Sinko T. Mała gramatyka łacińska. Podręcznik dla wszystkich klas gimnazjalnych. – Lwów – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1936.	4 клас
60	Skimina S. Elementa. IV. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	
Англійська мова		
61	Grzebieniowski T. A First English Book. Podręcznik języka angielskiego dla I klasy gimnazjalnej. Wydanie drugie. – Lwów – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1937.	1 клас
62	Jastroch K. The First Year of English. Podręcznik języka angielskiego na I klasę gimnazjalną. – Lwów: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1935. (Dozwolony do końca roku szk. 1939/40).	1 клас
63	Grzebieniowski T. A. Second English Book. Podręcznik języka angielskiego dla II klasy gimnazjalnej. – Lwów – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	2 клас
64	Jastroch K. Work and Life in England. Podręcznik języka angielskiego dla drugiej klasy gimnazjalnej. – Lwów: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1938.	2 клас

65	Grzebieniowski T., Jastroch K. Great and Greater Britain (Scenes and Stories). Podręcznik języka angielskiego dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1936.	3 клас
66	Jastroch K. Readings about England and America. Książka pomocnicza dla czwartej klasy gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1939.	4 клас
Французька мова		
67	Cieślińska O., Nieniewska H. Parlons francais. Podręcznik do nauki języka francuskiego dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1937.	1 клас
68	Czerny S., Jungman F. Les aventures de Polo. Premier livre de francais pour la premiere classe des ecoles secondaires. Wydanie drugie. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1937.	1 клас
69	Kielski B. Lecons de francais. Podręcznik do nauki języka francuskiego w 1 klasie gimnazjow. Wydanie drugie. – Lwow: Wydawnictwa K. S. Jakubowskiego, 1937.	1 клас
70	Cieślińska O., Nieniewska H. Le Francais travaille. Podręcznik do nauki języka francuskiego dla II klasy gimnazjalnej. – Warszawa – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1935 (1938).	2 клас
71	Czerny S., Jungman F. Bon sourire et en avant. Deuxième livre de francais pour la deuxième. classe des ecoles secondaires. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	2 клас
72	Kielski B. Lecons de francais. (Mon ami Roger). Podręcznik do nauki języka francuskiego w II klasie gimnazjow – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskiego, 1935.	2 клас
73	Cieślińska O., Nieniewska H. Aux quatre coins de la France. Podręcznik do nauki języka francuskiego dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1936.	3 клас
74	Czerny S., Jungman F. Hier et aujourd'hui. Troisième livre de francais pour la troisième classe des ecoles secondaires. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1936.	3 клас
75	Kielski B., Pionnier L. Casimir en France. Podręcznik do nauki języka francuskiego w III klasie gimnazjow. – Lwow: Wydawnictwo Księgarni K. S. Jakubowskiego, 1936.	3 клас
76	Cieślińska O., Nieniewska H. Les Francais de nos jours. Podręcznik do nauki języka francuskiego dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1937.	4 клас

77	Czerny S., Jungman F. C'est nous la France. Quatrième livre de francais pour la quatrieme classe des ecoles secondaires. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Ksi�żnicy – Atlasu, 1937.	4 клас
78	Kielski B., Pionnier L. La carrière d'un jeune paysan francais. Podr�cznik do nauki j�zyka francuskiego w IV klasie gimnazjow. – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskiego, 1938.	4 клас
Історія		
79	Bornholtz T. Historia dla I klasy gimnazjow. – Lwow. Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1937.	1 клас
80	Dąbrowski J. Historia. Tom pierwszy. Dla I klasy gimnazjow. Wydanie drugie. – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskiego, 1937.	1 клас
81	Gebertowa G. Z dziejow starożytnych i wczesnego �redniowiecza. Opowiadania i �rod�a. Podręcznik do nauki historii dla I klasy gimnazjalnej. Wydanie drugie. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1937.	1 клас
82	Moszczeńska W. i Mrozowska H. Podręcznik do nauki historii na pierwszą klasę gimnazjalną. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	1 клас
83	Serejski M. H. Historia powszechna na pierwszą klasę gimnazjalną. Wydanie drugie. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta. 1937.	1 клас
84	Bornholtz T. Historia dla klasy II gimnazjow. – Warszawa: Wydawnictwo Gebethnera i Wolfa, 1934.	2 клас
85	Dąbrowski J. Historia. Tom drugi. Dla II klasy gimnazjow. Wydanie drugie niezmi�nione przystosowane do obowiązującej obecnie pisowni. – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskiego, 1938.	2 клас
86	Gebertowa G. Historia. Dla klasy II gimnazjow. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1939.	2 клас
87	Moszczeńska W., Mrozowska H. Podręcznik do nauki historii na II klasę gimnazjalną. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1934.	2 клас
88	Bornholz T. Historia dla klasy III gimnazjow. – Warszawa: Wydawnictwo Gebethnera i Wolfa, 1935.	3 клас
89	Dąbrowski J. Historia. Tom trzeci. Dla III klasy gimnazjow. – Lwow: Nakład K. S. Jakubowskiego, 1935.	3 клас
90	Moszczeńska W. — Mrozowska H. Podręcznik do nauki historii na trzecią klas� gimnazjalną. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1935.	3 клас
91	Bornholtz T. Historia dla klasy IV gimnazjow. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1937.	4 клас

92	Dąbrowski J. Historia. Tom czwarty. Dla IV klasy gimnazjow. – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskiego, 1937.	4 клас
93	Moszczeńska W., Mrozowska H. Podręcznik do nauki historii na czwartą klasę gimnazjalną. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937	4 клас
Географія		
94	Karczewski S. Geografia Polski dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1939.	1 клас
95	Pawłowski S. Geografia Polski dla klasy I gimnazjalnej. Wydanie trzecie. 1937, Wydanie czwarte (zmienione). – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1939.	1 клас
96	Chałubińska A., Janiszewski M. Geografia Europy. Podręcznik do nauki geografii dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1939.	2 клас
97	Kudławiec A. Geografia Europy. Podręcznik dla klasy II gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1938.	2 клас
98	Pawłowski S. Geografia dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1939.	2 клас
99	Siwak M. Geografia. Dla II klasy gimnazjow. – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskiego, 1934.	2 клас
100	Bzowski K. Geografia. Podręcznik na III klasę gimnazjalną. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936	3 клас
101	Pawłowski S. Kraje i morza pozaeuropejskie. Podręcznik geografii dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	3 клас
102	Kudławiec A. Geografia gospodarcza Polski. Podręcznik dla IV klasy, gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1939.	4 клас
103	Pawłowski S. Geografia. Dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1939.	4 клас
Біологія		
104	Dziurzyński A. O życiu i budowie zwierząt. Podręcznik zoologii dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	1 клас
105	Gemborek E. Zoologia. Podręcznik dla klasy I gimnazjalnej. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wydawniczego «Biblioteka Polska», 1937.	1 клас
106	Jaczewscy H. i T. Podręcznik zoologii na pierwszą klasę gimnazjalną. Wydanie trzecie. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1937.	1 клас

107	Kołodziejczykowie J. i T. Botanika. Podręcznik dla klasy drugiej gimnazjum. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1935.	2 клас
108	Mul T. i Radomski J. Botanika. Podręcznik do nauki biologii dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1934.	2 клас
109	Szafer W., Dyakowski B. Botanika dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskiego, 1938.	2 клас
110	Forelle E., Raabe B. Biologia dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1938.	4 клас
111	Radomski J. i Tołpa S. Nauka o człowieku. Podręcznik biologii dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936.	4 клас
Фізика		
112	Bąkowski S. i Lorenz F. Fizyka. Podręcznik na III klasę gimnazjalną. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1935.	3 клас
113	Gawęcki B. Zdobywaj przyrodę. Podręcznik fizyki dla klasy III gimnazjalnej. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wydawniczego «Biblioteka Polska», 1935.	3 клас
114	Malec S., Werner W. Fizyka. Dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	3 клас
115	Rakowski S., Lorenz F. Fizyka. Podręcznik na IV klasę gimnazjalną. – Warszawa: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936.	4 клас
116	Gawęcki B. Zdobywaj przyrodę. Część II. Podręcznik fizyki dla klasy IV gimnazjalnej. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wydawniczego «Biblioteka Polska», 1936.	4 клас
117	Malec S., Werner W. Fizyka dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1936.	4 клас
Хімія		
118	Duchowicz B. Wiadomości z chemii. Dla III klasy gimnazjow. – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskiego, 1935.	3 клас
119	Szeller Z. Chemia. Dla III klasy gimnazjow. Rozdział o obronie przeciwgazowej oprac. St. Rybicka. – Lwow: Wydawnictwo K. S. Jakubowskiego, 1935.	3 клас
120	Turkiewicz E. Świat chemii. Podręcznik chemii. Dla III klasy gimnazjalnej. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wydawniczego «Biblioteka Polska», 1935.	3 клас
Математика		
121	Banach S., Sierpiński W., Stożek W. Arytmetyka dla I klasy	1 клас

	gimnazjalnej. Wydanie drugie. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1937.	
122	Czarkowska Z. Podręcznik matematyki dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1937.	1 клас
123	Dąbrowski J., Straszewski F. Matematyka. Podręcznik dla klasy I gimnazjum. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wydawniczego «Biblioteka Polska», 1937.	1 клас
124	Iwaszkiewicz B., Mazur J., Słowikowski J. Arytmetyka, podręcznik dla I klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo – Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937.	1 клас
125	Wojtowicz W., Krysicki W. Matematyka. Podręcznik dla klasy I gimnazjum. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wydawniczego «Biblioteka Polska», 1937.	1 клас
126	Banach S. i Stożek W. Algebra. Dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1934.	2 клас
127	Iwaszkiewicz B. Algebra. Podręcznik dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1938.	2 клас
128	Iwaszkiewicz B. Geometria. Dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1934.	2 клас
129	Mihułowicz J. Algebra. Dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1934.	2 клас
130	Straszewicz S., Kulczycki S. Geometria. Dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1934.	2 клас
131	Wojtowicz W. Algebra. Podręcznik dla II klasy gimnazjalnej. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wydawniczego «Biblioteka Polska», 1934.	2 клас
132	Zydlar. J. Geometria. Podręcznik na klasę II gimnazjalną. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1938.	2 клас
133	Banach S. Algebra dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	3 клас
134	Chwiałkowski Z., Schayer W., Tarski A. Geometria dla III klasy gimnazjalnej. – Warszawa – Lwow: Nakład Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, 1935.	3 клас
135	Iwaszkiewicz B. Algebra. Dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1939.	3 клас
136	Iwaszkiewicz B. Geometria. Dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1935.	3 клас
137	Łomnicki A. Geometria. Dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	3 клас
138	Mihułowicz J. Algebra. Dla II klasy gimnazjalnej. – Lwow –	3 клас

	Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1939.	
139	Nikliborc W., Stożek W. Algebra. Dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1935.	3 клас
140	Straszewicz S., Kulczycki S. Geometria. Dla III klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1939.	3 клас
141	Banach S. Algebra. Dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1936.	4 клас
142	Iwaszkiewicz B. Geometria dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1938.	4 клас
143	Mihułowicz J. Algebra. Dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1936.	4 клас
144	Nikliborc W., Stożek W. Algebra. Dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1936.	4 клас
145	Straszewicz S., Kulczycki S. Geometria. Dla IV klasy gimnazjalnej. – Lwow – Warszawa: Wydawnictwo Książnicy – Atlasu, 1936.	4 клас

Джерело: [175, с. 4 – 166; 193].

Додаток Ж

Професійна технічна освіта в Польщі на середньому рівні
згідно з реформою Я. Єнджиєвича (1932 р.) [197, с. 27 – 35].

Додаток 3

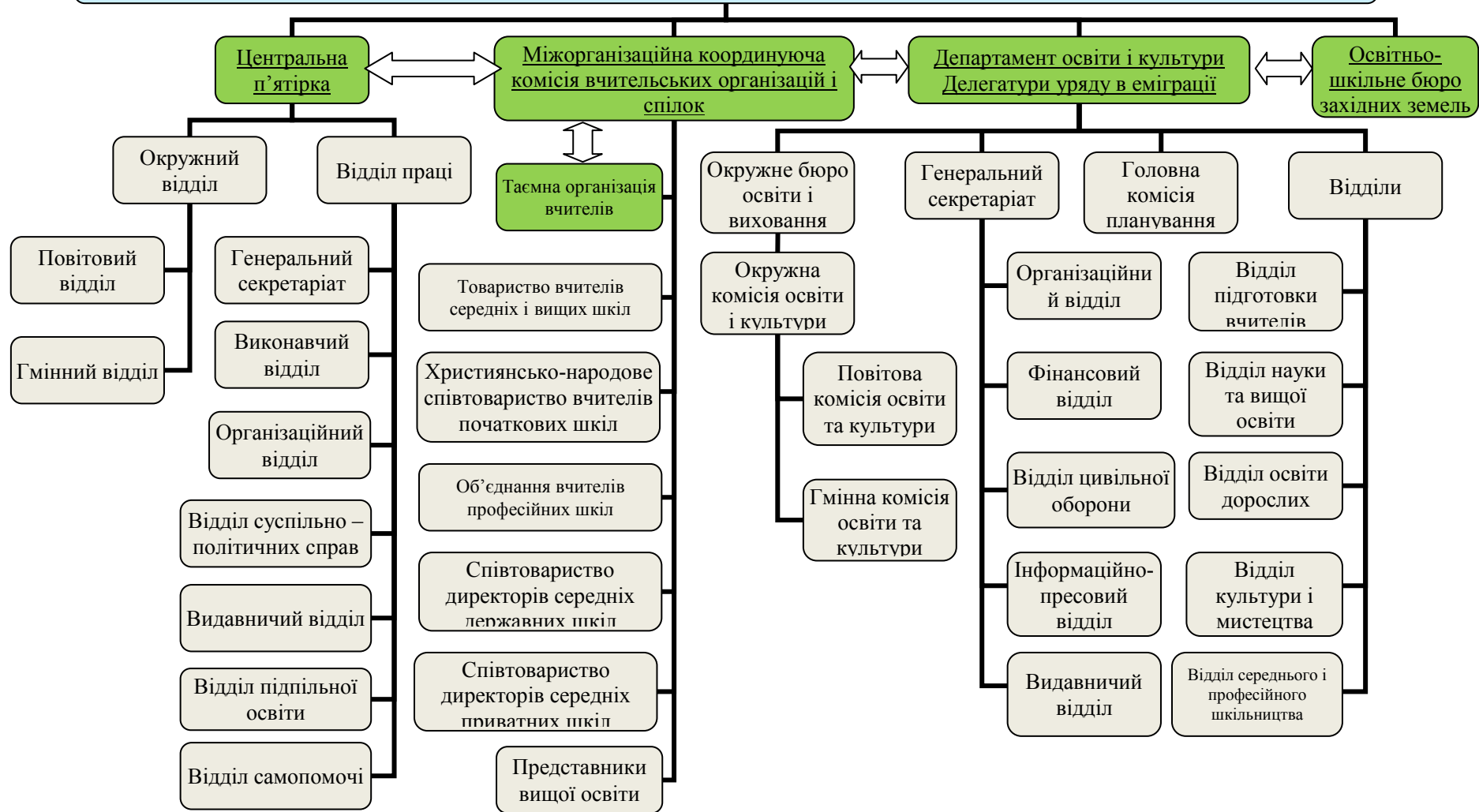
Таблиця 3. Список підручників, рекомендованих для використання в закладах професійної освіти

№ п/п	Назва підручника, автор, рік, видавництво	Предмет	Клас
1.	Czerwiński W. Podręcznik warsztatowy (metody i instrukcje) / Cz. I. Początki ślusarstwa na kl. I-a gimnazjum mechanicznego. – Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1929. – 112 s	Механіка	1 клас
2.	Ginter St. Tabele kalkulacyjne. – Katowice, 1937. – 84 s.		1 клас
3.	Hensel G., Kowalski St, Podstawy elektrotechniki. Cz. I. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego. – 1931. – 208 s.	Електро-техніка	1 клас
4.	Herzberg Ed. Obrabiarki i narzędzia do metali. – Toruń: Drukarnia W. L. Anczyca i Spółki, 1939. – 424 s.;	Обробка металу	1 клас
5.	Kolarzowski K. Zasady geometrii wykreślnej. – Warszawa: Nakładem Towarzystwa Kursów Technicznych, 1937. – 210 s.	Геометрія	-
6.	Korbel St., Mochnacki R. Geografia gospodarcza ogólna: podręcznik dla klasy pierwszej gimnazjów kupieckich i innych gimnazjów zawodowych. – Warszawa, 1937. – 240 s.	Географія	1 клас
7.	Krzyczkowski D. Budownictwo. – Lwów – Warszawa, 1932. – 512 s.	Будівництво	1 клас
8.	Laure O. Górski J. Matematyka dla szkół technicznych z tablicami. – Warszawa, 1934. – 186 s.	Математика	-
9.	Lipa A. Arytmetyka handlowa dla kl. I gimn. kupieckiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1939 – 150 s.	Математика	1 клас
10.	Łoziński P. Zoologia i botanika dla kl. I gimn. kupieckiego. – Lwów, 1937. – 159 s.	Біологія	1 клас
11.	Małecki St. Technika reklamy. Cz. I. - Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1934. – 68 s.	Торгівельна справа	1 клас
12.	Nechay J. Beton w budownictwie mieszkaniowym. – Warszawa, 1933. – 200 s.	Будівництво	-
13.	Neumark St. Mechanika techniczna. – Warszawa: Nakład Towarzystwa Kursów Technicznych w Warszawie, 1937. – 394 s.	Механіка	1 клас
14.	Petrażycka Z. Geografia Gospodarcza Polski Współczesnej dla kl. III gimn. kupieckiego. – Lwów –	Географія	3 клас

	Warszawa, 1921. – 324 s.		
15.	Rajcowa M. Podręcznik kroju ubiorów damskich i dziecięcych. – Warszawa, 1933. -120 s.	Трудове навчання	1 клас
16.	Rojewski T. Okno wystawowe sklepu detalicznego. – Lwow – Warszawa, 1937. – 45 s.	-	-
17.	Weber J. Zarys kowalstwa i obróbki termicznej. – Warszawa: Księgarnia techniczna przeglądu technicznego Wyd.II, 1939. – 336 s.	Ковальська справа	1 клас

Додаток И

Організація підпільної освіти в Польщі в період Другої світової війни підпільними управлінськими структурами

Джерело: [207; 223].

Додаток К

Додаток К.1. Памятний знак на будівлі загальноосвітньої гімназії в Гурках (на околицях Варшави) на знак пошани та пам'яті учасників Таємної організації вчителів і учнів таємних комплектів (1939 – 1945 рр.)

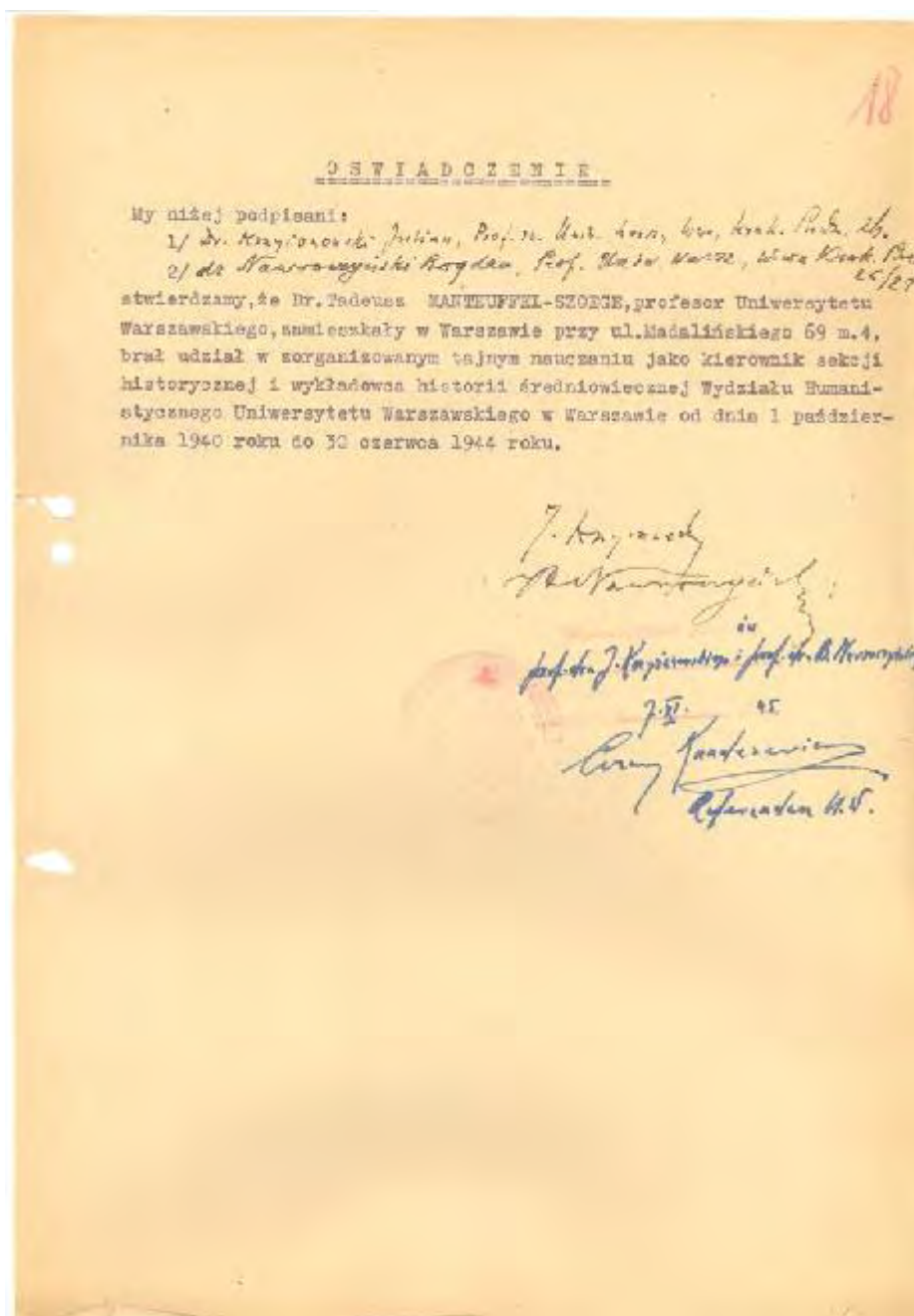

Додаток К.2. Святкування з нагоди 15-річчя присвоєння загальноосвітній школі імені польських учителів підпільної освіти в селі Седлецині (Дольнослонське воєводство, Єленьогірський повіт, Судецька гміна). На фото – учасниця підпільної освіти

Додаток Л

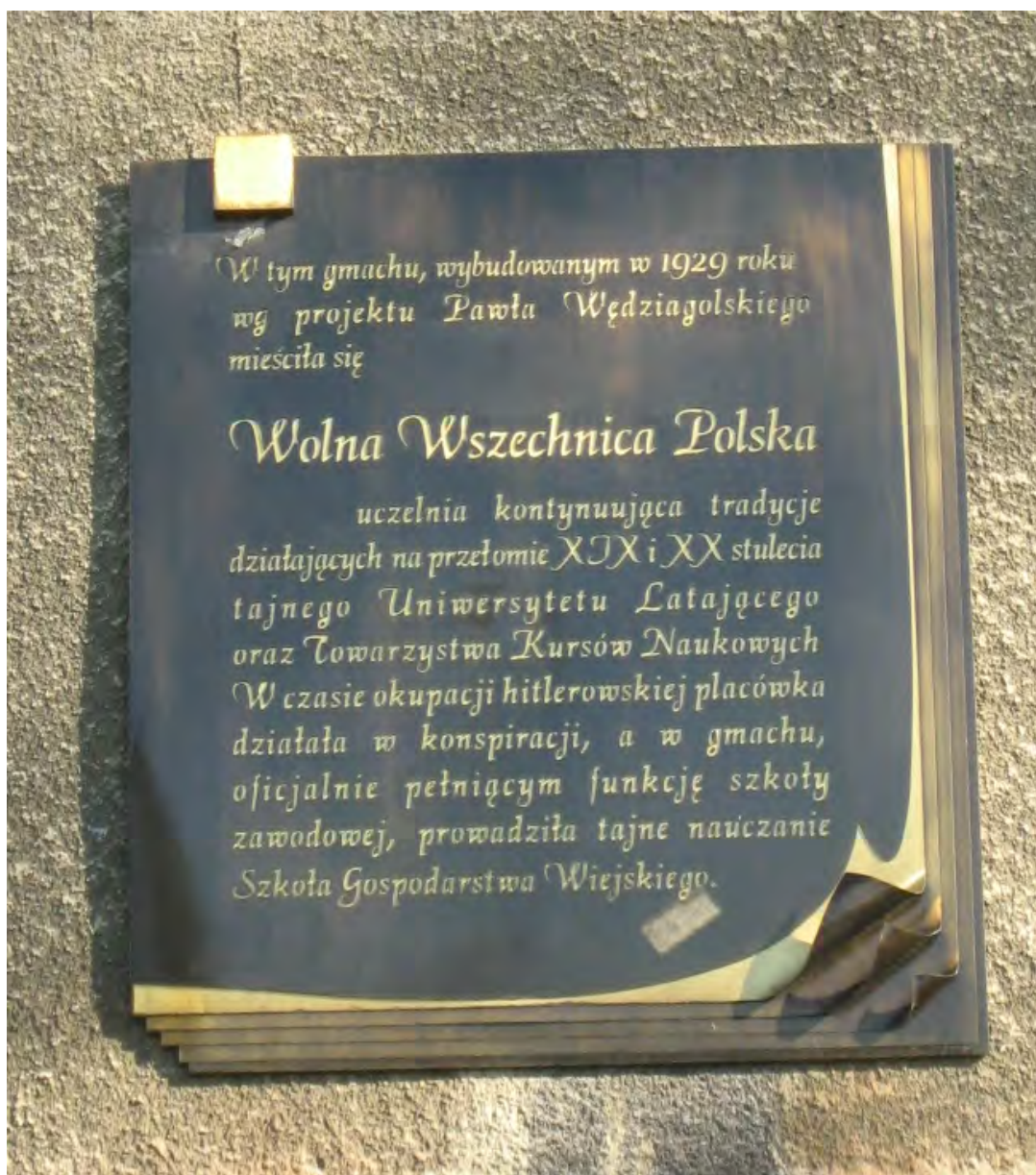
Визнання результатів діяльності професора Т. Мантеуфела в організації підпільної вищої освіти у Варшавському університеті. Т. Мантеуфел був керівником історичної секції при гуманітарному факультеті під час німецької окупації (1 жовтня 1940 р. – 30 червня 1944 р.). У вищезазначеному документі наявні підписи свідків, що підтверджували його участь у структурній розбудові вищої освіти у підпіллі.

Додаток М

Меморіальна табличка на будинку колишнього Вільного польського університету (Wolna Wszechnica Polska) у Варшаві, що по вул. Стефана Банаха, 2. Цей заклад відіграв важливу роль в історії польської вищої освіти та став відомим своєю діяльністю у підпіллі в роки німецько-фашистської окупації (1940–1944 рр.)

Додаток Н

Посвідчення (легітимація) «Братньої допомоги», видане на ім'я
Г. Зелінського, члена Братньої допомоги та студента Ягеллонського
університету в роки німецької окупації (1942–1945 рр.)

Джерело: [133, с. 54].

Додаток Р

Керівництво Департаменту освіти і культури: (починаючи зліва) С. Тазбір (заступник директора), С. П'єнковські (керівник відділу вищих шкіл і науки), Ч. Вицех (директор), С. Лоренц (керівник відділу культури і мистецтв), В. Шайер (Генеральний секретар), Є. Шимкєвічова (зв'язкова), (стоячи зліва) А. Чекальські (другий заступник директора), С. Ласова (зв'язкова), М. Яворські (зв'язковий), Л. Кліма (керівник організаційного відділу Генерального Секретаріату).

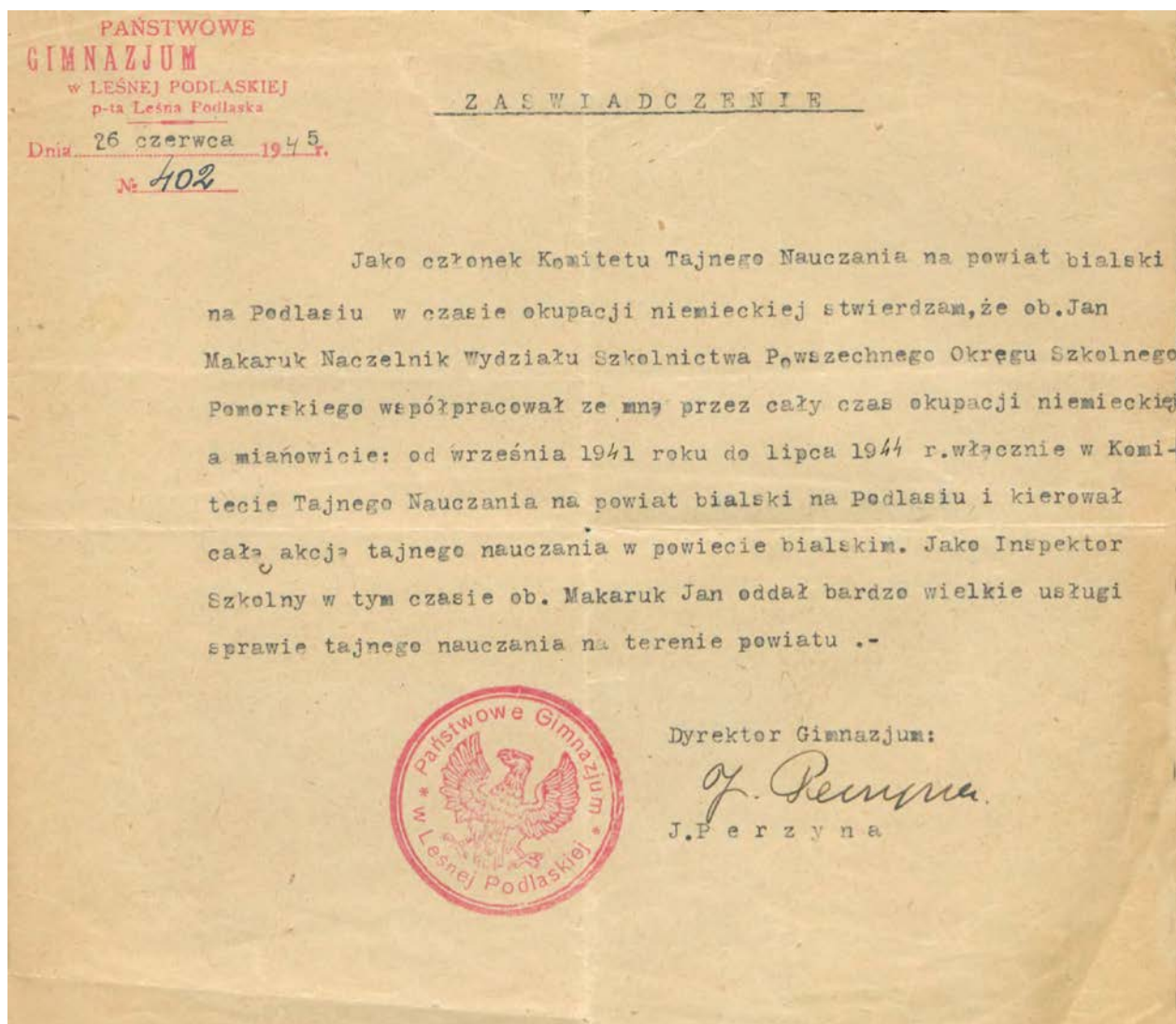
(Фото виконане в 1945 р.).

Джерело: [118, с. 257].

Додаток С

Додаток С. 1. Довідка, видана пану Яну Макаруку директором гімназії Й. Перзиною (гміна Лесна Подляська, Бяльський повіт, Люблінське воєводство), яка підтверджує його активну участь і внесок у розбудову мережі підпільної середньої освіти на базі вищезазначеного закладу освіти на теренах Бяльського повіту в період вересня 1939 р. – липня 1944 р.

Додаток Т

Довідка, видана Повітовою комісією освіти і культури та Повітовою верифікаційною комісією (місто Бохня, Бохнявський повіт, Малопольське воєводство) пану Яну Крулікевічу, який до війни працював директором державної гімназії та ліцею в місті Вадовіце, та підтверджує його активну участь і внесок у розбудову мережі підпільної середньої освіти в роки окупації на території Бохнявського повіту в період 1 вересня 1943 р. – 10 лютого 1945 р. Повітова комісія освіти і культури в Бохні підтверджує те, що пан Ян Крулікевич мав щотижневе навантаження 50 годин під час вищезазначеного періоду

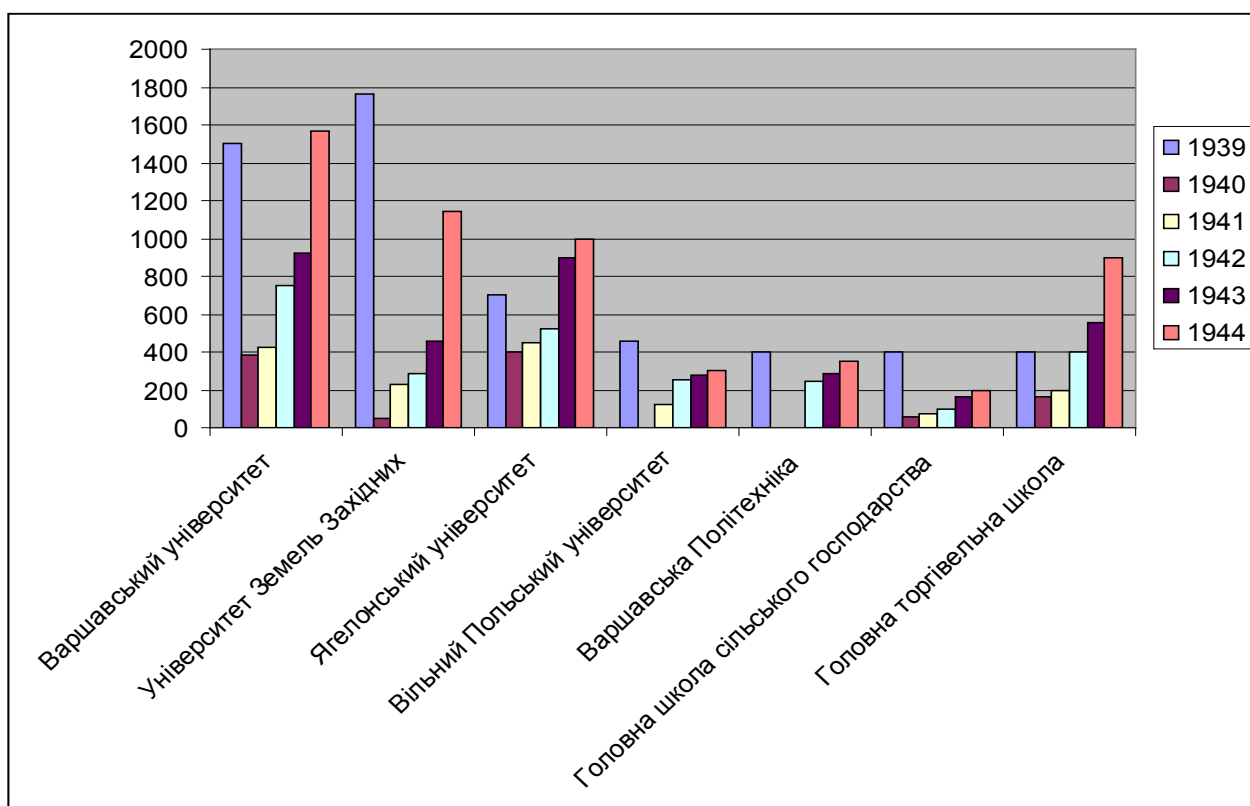
Джерело: [258, к. 21].

Додаток У

Таблиця У.1. Кількісні показники студентів у підпільних вищих навчальних закладах у Польщі під час окупації (1939 – 1944 рр.)

Назва навчального закладу	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Варшавський університет	1500	387	425	748	926	1565
Університет західних земель	1764	48	226	Брак даних	456	1144
Ягеллонський університет	700	396	Брак даних	520	900	1000
Вільний польський університет	460	0	122	257	281	300
Варшавська політехніка	400	0	0	242	284	350
Головна школа сільського господарства	400	60	Брак даних	100	Брак даних	200
Головна торговельна школа	400	164	200	400	555	900

Рисунок У.2. Діаграма кількісного складу студентів вищих підпільних закладів (1940-1944 рр.)

Примітка: ось X – кількісні показники студентів, ось Y – вищі заклади освіти.
Джерело: [97; 105; 207; 223].

Додаток Ф

Зразок оголошення щодо можливості легалізації результатів підпільної освіти на підставі розпорядження Польського комітету народного визволення від 23 серпня 1944 р.

OGŁOSZENIE

w sprawie legalizacji tajnego nauczania.

Na podstawie zarządzenia Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dn. 23. VIII. 1944 r. Nr 67/11-Sr/44 oraz zarządzenia Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego z sierpnia b. r. Nr. II-265/44 w sprawie tajnego nauczania podaje do wiadomości, co następuje.

Uczniowie(ce) tajnych kompletów, organizowanych w okresie okupacji przez nauczycielstwo szkół średnich i powozecznych w Siedlcach i w powiecie siedleckim, winni zgłosić się do kierowników tych kompletów i uzyskać odpowiednie zaświadczenia. W zaświadczeniu winno być wymienione imię i nazwisko ucznia(icy), miejsce i data urodzenia, określenie typu szkoły i klasy, do której uczęszczał (z zaznaczeniem, czy został promowany do klasy wyższej), oceny z poszczególnych przedmiotów. Zaświadczenie winno być podpisane przynajmniej przez 2 nauczycieli. Zaświadczenie o ukończeniu gimnazjum winno być podpisane co najmniej przez 3 nauczycieli, zaś o złożeniu egzaminu dojrzałości — co najmniej przez 3 członków komisji egzaminacyjnej.

Zaświadczenia te zainteresowani uczniowie przedłożą następnie powołanej przez Kuratorium Komisji Weryfikacyjnej do legalizacji tajnego nauczania w powiecie siedleckim.

Biuro Komisji mieści się przy Inspektoracie Szkolnym, ul. Piłsudskiego 61, I-sze piętro. Godziny przyjęć od 10 do 13. Termin składania zaświadczeń — do dnia 20 września 1944 r.

Na podstawie przedłożonych zaświadczeń Komisja Weryfikacyjna będzie wydawać świadectwa równoznaczne ze świadectwami odnośnego typu szkół

PRZEWODNICZĄCY
KOMISJI WERYFIKACYJNEJ
(—) J. KWIECIŃ
Inspektor Szkolny

Siedlce, dnia 6 września 1944 r.

Druk. A. Antczak - Siedlce, Książęcego 25

Джерело: [144, с. 249].

Додаток Ц

Додаток Ц.1. Тимчасове посвідчення на ім'я Б. Луковської, видане дирекцією гімназії та ліцею в Мінську-Мазовецькому (24.05.1944 р.), в якому підтверджується участь пані Б. Луковської в підпільному навчанні та закінчення II класу підпільного загальноосвітнього ліцею (гуманітарний відділ) у 1943-1944 н. р.

Dyrekcja Gimnazjum i Liceum
w Mińsku-Mazowieckim
L. dz. 14/54

Podpis

21
WZ

Tymczasowe zaświadczenie.

Niniejszym zaświadcza się, że Żubowa Bogumiła
urodzony dnia 22.05.1903 w Włodzimierz wyznania żydów
uczęszczał w roku szkolnym 1943/4 do tajnej II kl. liceum ogólnokształcącego
typu humanistycznego w Mińsku-Maz. i poddał się egzaminowi wobec Tajnej Komisji
Egzaminacyjnej.

Po złożeniu egzaminów powyższa Komisja Egzaminacyjna uznała Żubowa Bogumiła
za dojrzałego do studiów wyższych.

Świadectwo powyższe wydaje się Żubowski Bogumił celem
przedłożenia władzom —

Sekretarz Rady Pedagogicznej:
Mińsk-Maz. dnia 24/5-1944 r.

Przewodniczący Komisji Egzaminacyjnej:
Jan Łęcki
Kierownik

Додаток Ц.2

Атестат зрілості (*Świadectwo dojrzałości*) про закінчення загальноосвітнього ліцею у Кельцях (фізико-математичний відділ) на ім'я М. Валоха, виданий Державною версифікаційною комісією на підставі аргументованих доказів щодо його участі у підпільній освіті (30.03.1945 р.)

Kuratorium Okręgu Szkolnego w *Kielcach*

PAŃSTWOWA KOMISJA WERYFIKACYJNA
dla legalizacji wyników tajnego nauczania w *Czystochomie*

Nr. *245.*

Świadectwo dojrzałości
Liceum Ogólnokształcącego

 Łukaszewski Marian

urodzony dnia *24* miesiąca *grudnia* 19*24*-roku
w *Czystochomie* powiatu *...* religii *PK. - kat.*

przedstawił Państwowej Komisji Weryfikacyjnej, powołanej na podstawie zarządzenia Resortu Oświaty Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 sierpnia 1944 roku, Nr. 67 II-Sr. 44, przez Kuratorium Okręgu Szkolnego *Kielckiego* pismem z dnia *Feb. 1945 r.* Nr. *253/45*, dowody stwierdzające opanowanie materiału naukowego Państwowego Liceum Ogólnokształcącego wydziału *mat. fizycznego*

Państwowa Komisja Weryfikacyjna, po zbadaniu przedłożonych dowodów, uznała *Łukaszewskiego Mariana* za dojrzałego do studiów wyższych i wydała mu świadectwo dojrzałości Liceum Ogólnokształcącego wydziału *mat. fizycznego*

W *Czystochomie*, dnia *30. III* 1945 r.

Przewodniczący
Państwowej Komisji Weryfikacyjnej
Zofia Jankowska

Członkowie
Państwowej Komisji Weryfikacyjnej
Jan Smolarkiewicz
...

Джерело: [253, к. 81].

Додаток Ц.3

Довідка на ім'я Й. Щерби, видана Державною верифікаційною комісією для легалізації результатів підпільного навчання в м. Хелм та засвідчує, що даний учень в роки німецько-фашистської окупації закінчив два класи загальноосвітньої підпільної гімназії в м. Хелм та отримав наступні оцінки (в документі зазначається)

KBIATORIUM OKRĘGU SZKOLNEGO LUBELSKIEGO
PAŃSTWOWA KOMISJA WERIFIKACYJNA DLA LEGALIZACJI WYNIKÓW TAJNEGO NAUCZANIA
w Chełmie Lubelskim
Nr 57 str. 16.
Z a s w i a d c z e n i e .

..... *Stefanowa Wojniczowa Józef* .....

urodzony /s/ dnia *24 października*, 1930...r. w *Pierzynie*.....
pow. *bylska-podlaskiej* ukończył /s/ w wyniku tajnego nauczania w czasie okupacji niemieckiej 1939 - 1944r.

..... *drugą* ..... klasę *gimnazjum* .....
i otrzymał /s/ następujące oceny:

1. z religii <i>bardzo dobry</i>	6. z geografii <i>bardzo dobry</i>
2. z j. polskiego <i>dostateczny</i>	7. z biologii <i>dobry</i>
3. z j. łacińskiego <i>dostateczny</i>	8. z fizyki i chemii <i>dobry</i>
4. z j. franc. <i>dobry</i>	9. z matematyki <i>dobry</i>
5. z historii <i>dobry</i>	10. z ..... <i>dobry</i>

..... *Stefanowa Wojniczowa Józef* .....

otrzymał /s/ ze wszystkich przedmiotów oceny dodatnie
Zaświadczam niniejsze wydać się na podstawie poświadczenia o tajnym nauczaniu wystawionego przez *Narodowy Związek Młodzieży*.....

Na mocy Zarządzenia Resortu Oświaty z dnia 23. VIII. 1944r.
/Nr. 67/11-Sr/44/zaświadczenie niniejsze jest równoznaczne z normalnym świadectwem szkolnym państwowych szkół średnich.

Chełm Lubelski, dnia *25 sierpnia* ..... 1944 r.

Przewodniczący państwowej Komisji Weryfikacyjnej

Członkowie Komisji:

[Signature]

[Signature]

Skala ocen: *bardzo dobry, dobry, dostateczny, niedostateczny.*

DYREKTOR LICEUM

[Signature]

DR. FRANCISZEK WOJNAR

Додаток Ц.4

Атестат зрілості (*Świadectwo dojrzałości*) про закінчення загальноосвітнього ліцею у Варшаві (фізико-математичний відділ) на ім'я А. Ромоцького, виданий на підставі довідки про складений екзамен на атестат зрілості в роки німецької окупації (1940 – 1941 pp.) з оцінкою «відмінно»

*Рук. директ. Тон. szkoły Ziemi Mazowieckiej
w Warszawie*

ŚWIADECTWO DOJRZAŁOŚCI
LICEUM OGÓLNOKSZTAŁCĄCEGO.

Romoński Andrzej
(nazwisko i imię)

urodzony dnia *16 kwietnia* 1923 r.
w *Warszawie*, powiatu *Warszawski*

otrzymuje świadectwo dojrzałości liceum ogólnokształcącego, wydział *matematyczno-fizyczny*
na zasadzie uznanego przez Komisję Weryfikacyjną przy K. O. S. *Warszawskiego*
zaświadczenia, stwierdzającego ukończenie nauki i zdanie egzaminu w okresie tajnego nauczania (w 1941 r.)
z wynikiem ogólnym *bardzo dobrym*.

Świadectwo niniejsze uprawnia do studiów w szkołach wyższych w myśl art. 52 ustawy z dnia 11 marca 1932 r., o ustroju szkolnictwa (Dz. U. R. P. Nr 38, poz. 389) oraz rozporządzeń, wydanych w związku z wykonaniem tego artykułu ustawy.

Warszawa, dnia *12 lutego* 1946 r.

Nr *4451*.

PRZEWODNICZĄCY
PAŃSTWOWEJ KOMISJI WERYFIKACYJNEJ

CZŁONKOWIE
PAŃSTWOWEJ KOMISJI WERYFIKACYJNEJ

Wojciechowski
Włodarczyk
Kaprodzi
Gajda

T. Maj

L. Tajn.
PZWS-1740/45

Додаток III

Навчальна програма спецкурсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939 – 1945 рр.)»

ВСТУП

Програма вивчення навчальної дисципліни «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939-1945 рр.)» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки спеціаліста, напряму 0203 Гуманітарні науки, спеціальності 7.02030201 «Історія*».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є процес становлення і розвитку підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період окупації (1939-1945рр.).

Міждисциплінарні зв'язки: історія педагогіки, порівняльна педагогіка, філософія, історія, соціологія.

Програма навчальної дисципліни складається з таких змістових модулів:

1. Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939-1945рр.).

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

1.1. **Метою** викладання навчальної дисципліни «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939-1945 рр.)» є історико-педагогічне відтворення процесу становлення і розвитку підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період окупації (1939-1945 рр.); виокремлення організаційно-педагогічних, науково-методичних засад діяльності закладів конспіративної освіти різного типу; виокремлення особливостей їх навчально-виховного процесу; аналіз основних педагогічних надбань протягом зазначеного періоду.

1.2. Основні **завдання** вивчення дисципліни «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939-1945 рр.)»:

1. Ознайомити студентів із історичними передумовами, основними етапами становлення і розвитку підпільної освіти в Другій Речі Посполитій (1918-1939 рр.).

2. Висвітлити характер окупаційної політики нацистів на теренах Польщі як вирішальної передумови зародження і становлення таємної освіти.

3. Визначити специфіку функціонування конспіративних освітніх закладів різного типу (1939-1945 рр.).

4. Розкрити особливості змісту та організації навчального процесу в підпільних освітніх закладах.

5. Проаналізувати діяльність освітніх конспіративних організацій з підготовки педагогічних кадрів.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні

знати:

1. Особливості соціально-економічного, суспільно-політичного, культурно-освітнього розвитку окупованих польських територій 1939-1945 рр.

2. Основні тенденції розвитку конспіративних закладів освіти.

3. Специфіку організації змісту, форм, методів навчально-виховного процесу в підпільних освітніх установах.

4. Науковий доробок педагогічних діячів даного періоду.

5. Фактологічний та науково-теоретичний матеріал, сучасну педагогічну термінологію.

Вміти:

1. Визначати підпільну освіту в контексті розвитку і функціонування «Польської Підпільної Держави».

2. Відстежувати основні тенденції розвитку таємної освіти зазначеного періоду.

3. Аналізувати теоретичні, організаційно-педагогічні, науково-методичні засади діяльності конспіративних освітніх закладів.

4. Розрізняти основні типи конспіративних закладів освіти, умови та специфіку їх функціонування в різних регіонах окупованої країни.

5. Оцінювати діяльність відомих польських педагогів та організаторів підпільної освіти.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 54 години / 1,5 кредити ECTS.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1.

1. Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939-1945 рр.)

Тема 1. Поняття і генезис конспіративної освіти в Польщі в період окупації (1939-1945 рр.) у польській педагогіці.

Соціально-економічні і суспільно-політичні умови становлення таємної освіти в Польщі в період німецько-фашистської окупації. Репресивна політика окупаційної влади проти польських освітян «Акція А-Б». Ліквідація системи польської довоєнної освіти. Заходи окупаційної адміністрації щодо організації діяльності офіційно-дозволених закладів освіти (початкової, професійної). Концепції розвитку підпільної освіти в Польщі в програмних документах пролондонського табору. Вивчення історії розвитку підпільної освіти в Польщі в 1939-1944 рр. в польській, радянській, пострадянській педагогічній думці.

Тема 2. Управління таємною освітою в Польщі в період окупації (1939-1945 рр.).

Становлення та розвиток Таємної організації вчителів (ТОВ) у Польщі (1939-1944 рр.) та її програмні засади. Ч. Вицех, Т. Воєнські, К. Май,

З. Новіцькі, В. Тулодецькі – керівники ТОВ. Освітня діяльність Міжасоціаційної Комісії Порозуміння (МКП) вчительських організацій і товариств. Бюро Західних земель як осередок підпільної освіти на початковому етапі окупації. Програмні документи ТОВ: «Інструкція ТОВ» (1940 р.), «До батьків і матерів ... » (1940 р.), «Вказівки у справі виховання» (1941 р.), «Звернення Таємної організації вчителів» (1942 р.). «Акція гмінна» і її роль у розбудові регіональної структури ТОВ. Департамент освіти і культури Делегатури (ДОіК) як ключовий елемент управління таємною освітою в окупованій Польщі. Організація діяльності Комісії з питань планування ДОіК.

Тема 3. Реалізація навчально-виховного процесу в закладах конспіративного навчання.

Теоретико-методологічні і організаційно-педагогічні принципи діяльності закладів таємної освіти. Види і форми роботи в підпільному процесі навчання. Робота в таємних комплектах. Методичні інструкції ТОВ і ДОіК в реалізації навчального процесу. «Відозва Таємної організації вчителів» (1942 р.). Навчально-методичне забезпечення закладів підпільної освіти. Роль «Стилістичних вправ» Т. Воєнського як методичного порадирика для вчителів. Роль та значення періодичних видань «Ster», «Nasz Sternik». Організація виховного процесу. «Світлиці для учнів». Патріотичне виховання польської молоді.

Тема 4. Організація таємного навчання на середньому та вищому рівнях.

Теоретико-методологічні і організаційно-педагогічні принципи діяльності закладів середньої таємної освіти на території Генерального Губернаторства. Програмна інструкція ДОіК (використання довоєнних програм, право на видання атестатів, діяльність фінансової комісії). Особливості функціонування професійно-технічних шкіл. Типи середніх навчальних закладів. Організація навчально-виховного процесу. Передумови

виникнення підпільної вищої освіти. Діяльність конспіративних закладів вищої освіти (Вільний Польський університет, Університет Західних земель, Варшавський університет, Політехнічний університет). Функціонування педагогічної секції Вільного Польського університету. Науково-дослідна діяльність польських педагогів. Внесок Ч. Вицеха, Т. Вівігера, С. Пенковського, С. Трохіма, С. Трояновського, М. Лібрачової у розбудову мережі підпільних університетів.

3. Рекомендована література:

Базова:

1. Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія і сучасність: [монографія] / А. В. Василюк. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 340 с.
2. Григорьянц Т.Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939-1945 гг.) / Т. Ю. Григорьянц. – М.: Наука, 1979. – 223 с.
3. Добрынин М. А. История общеобразовательной школы и педагогической мысли Польши / М. А. Добрынин. – Брест: Альтернатива, 2007. – 342 с.
4. Зашкільняк Л.О., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. підруч.: [для студ. вищ. навч. закл.] / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
5. Казакова О. М. Впровадження нацистської політики у сфері освіти на окупованих польських землях (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) / О. М. Казакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 22.11.13 http://www.br.com.ua/referats/World_history/57713.htm . – Загол. з екрану. – Мова укр.
6. Кнодель Л. Освітня система в Польщі: традиції та сучасність / Л. Кнодель [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 22.11.13 <http://ru.osvita.ua/school/theory/1016/>. – Загол. з екрану. – Мова укр.

7. Кравець В.П. Зарубіжна школа і педагогіка ХХ століття / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1996. – 290 с.

Допоміжна:

8. Гречка Я. Р. Управління освітою Польщі: історична ретроспектива [Електронний ресурс] / Гречка Я. Р. // Державне управління: теорія, методологія, упровадження. – 2005. – № 1. – Режим доступу до журн.: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/Dutp/2005-1>. – Загол. з екрану. – Мова укр.

9. Гречка Я. Р. Особливості державно-громадського управління освітою в Польщі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління: 25.00.02 «Механізми державного управління» / Я. Р. Гречка. – Київ, 2009. – 18 с.

10. Громов Є. В. Організація професійної технічної освіти у Другій Речі Посполитій (1918 – 1939 рр.) / Громов Є. В. // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2008. – № 41. – С. 112–115.

11. Давиденко О. В. Освітні домінанти у діяльності німецької окупаційної влади на території Польщі (1939-1943 рр.) [Електронний ресурс] / О. В. Давиденко // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / [за заг. ред. проф. Є.І. Коваленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – С. 165-168. – Режим доступу до журн.: http://archive.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/Nzspp/2012_2/vzd/vzd4.pdf. – Загол. з екрану. – Мова укр.

12. Давиденко О. В. Підготовка вчителів у закладах підпільної освіти Польщі в період окупації (1942-1944 рр.) [Електронний ресурс] / О. В. Давиденко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка – 2013. – Випуск 2 (68). – С. 108-114. – Режим доступу до журн.: <http://eprints.zu.edu.ua/9852/1/20.pdf>. – Загол. з екрану. – Мова укр.

13. Давиденко О. В. Проблема підпільної освіти в Польщі в період німецької окупації (1939-1944 рр.) у монографіях польських дослідників

[Електронний ресурс] / О. В. Давиденко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Серія "Педагогічні науки" – 2012. – С. 119 – 122). – Режим доступу до журн.: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vchdpu/ped/2012_100/Davyd.pdf. –

Загол. з екрану. – Мова укр.

14. Історія зарубіжної педагогіки / За заг. ред. Коваленко Є.І. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 664 с.

15. Історія зарубіжної педагогіки / За заг. ред. Зайченко І.В. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 624 с.

16. История образования и педагогической мысли за рубежом и в России: учебное пособие для вузов / ред. З.И. Васильева. – М.: Академия, 2002. – 416 с.

17. Капранова В. А. Сравнительная педагогика. Школа и образование за рубежом: учебное пособие для педагогических спец. вузов / В. А. Капранова. – Минск: Новое знание, 2004. – 222 с.

18. Освіта й виховання в Польщі й Україні (XIX-XX ст.) [Текст]: матеріали міжнарод. наук.- практ. конф., (Ніжин, 20-22 травня 1998) / ред. Є. І. Коваленко; Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 1998. – Ч. 1. – 260 с.

19. Освіта й виховання в Польщі й Україні (XIX-XX ст.) [Текст]: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., (Ніжин, 20-22 травня 1998) / ред. Є. І. Коваленко; Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 1998. – Ч. 2. – 264 с.

20. Педагогічна освіта в Україні і Польщі: реалії та перспективи. Збірник наукових праць / За ред. Д. Герцюка і Р. Кухи. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. І. Франка; «Тріада плюс», 2008. – 348 с.

21. Скільський Д. Історія зарубіжної педагогіки / Д. Скільський. – Київ: Смолоскип, 2011. – 376 с.

22. Тарантей В. П. Педагогическая мысль в современной Польше: монография [Електронний ресурс] / В. П. Тарантей. – Гродно: ГрГУ, 2009. – 91 с. – Режим доступу: http://www.polski.pro/_ld/4/481_._pdf. – Загол. з екрану. – Мова рос.

23. Павелець Л. Є. Організаційні умови підготовки вчителів у Польщі в період німецької окупації [Електронний ресурс] / Л. Є. Павелець // Освіта Донбасу – 2011. – № 5 (148). – С. 80-86. – Режим доступу до журн.: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/osdon/2011_5/15.pdf. – Загол. з екрану. – Мова укр.

24. Павлюк С. В. Паралелі і відмінності в освітній політиці окупантів на землях Польщі та України (1939-1944 pp.) [Електронний ресурс] / С.В. Павлюк // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) – 2011. - № 3. – С. 151-155. – Режим доступу до журн.: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nzspp/2011_3/vzd/vzd6.pdf. Загол. з екрану. – Мова укр.

25. Поліщук П. Система інституцій «Польської підпільної держави» // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. – 2007. - № 18. – С. 180 – 188.

26. Поліщук П., Яровий В. Органи місцевого управління "Польської підпільної держави" за часів Другої світової війни // Науковий вісник дипломатичної академії України. – Київ, 2007. – Випуск 14. – С. 432 – 449.

27. Шемпрух Й. Тенденції розвитку педагогічної освіти вчителів у Польщі (1918-1999 pp.): автореф. дис. д-ра. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Й. Шемпрух. – Київ, 2001. – 44 с.

28. Encyklopedia pedagogiczna / pod. red. W. Pomykało. – Warszawa: W-wo Fundacja innowacja, 1993. – 1016 s.

29. Gralak B. Szkolnictwo wyższe i nauka polska pod okupacją niemiecką i radziecką 1939-1945 / B. Gralak. – Zgierz: Wydanie własne, 2010. – 510 s.

30. Historia wychowania 1918-1945 / pod red. Stefana Ignacy Możdżeń. – Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia, 2006. – 275 s.
31. Ignatowicz A. Tajna Oświata i Wychowanie w Okupowanej Warszawie / A. Ignatowicz. – Warszawa: Fundacja «Warszawa Walczy 1939-1945»: [Bellona], 2009. – 191 s.
32. Kazmierska J. Szkolnictwo warszawskie w latach 1939-1945 / J. Kazmierska. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. – 308 s.
33. Mazurek S. Z dziejów tajnej oświaty polskie / S. Mazurek. – Opole: Instytut Śląski, 1973. – 135 s.
34. Nowy słownik pedagogiczny / pod red. W. Okoń. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne «Żak», 2004. – 468 s.
35. Pawlak M. Zarys dziejów oświaty: skrypt / Marian Pawlak. – Bydgoszcz: Kujawsko – Pomorska Szkoła Wyższa, 2007. – 180 s.
36. Pedagogika. Leksykon tematyczny / pod red. B. Milerskiego, B. Śliwerskiego. – Warszawa: W-wo naukowe PWN, 2000. – 460 s.
37. Pedagogika / pod. red. Z. Kwiecińskiego, B. Śliwerskiego. – Warszawa: W-wo naukowe PWN, 2004. – 493s.
38. Pedagogika. Podręcznik akademicki / pod. red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski. – Warszawa: PWN, 2003. – 416 s.
39. Pleśniarski B. Koncepcje oświaty powojennej w programach polskiej konspiracji 1939-1945 / B. Pleśniarski. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1982. – 307 s.
40. Wołoszyn S. Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku: próba syntetycznego zarysu na tle powszechnym / S. Wołoszyn. – Kielce: Dom Wydawniczy Strzelec, 1998. – 180 s.
41. Wroczyński R. Dzieje oświaty polskiej 1795 – 1945 / R. Wroczyński. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1980. – 374 s.

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання: залік.

Перелік питань до заліку:

1. Стан польської освіти напередодні Другої світової війни.
2. Культурно-освітня політика фашистських окупантів на польських землях.
3. Поняття і генезис таємної освіти у польській педагогіці. Цілі таємної освіти.
4. Особливості розвитку підпільної освіти на польських землях, що ввійшли до складу Рейху.
5. Польська підпільна освіта на території Генерального Губернаторства.
6. Типи таємних закладів освіти у період гітлерівської окупації.
7. Види і форми роботи в підпільному процесі навчання.
8. Принципи і методи роботи у закладах таємної освіти. Навчально-методичне забезпечення підпільних інституцій.
9. Зміст та особливості розвитку підпільної гімназійної освіти (типи гімназій, організація навчально-виховного процесу).
10. Особливості розвитку конспіративної ліцейської освіти (типи ліцеїв, організація навчально-виховного процесу).
11. Особливості функціонування таємних комплектів на базі офіційно-діючих професійно-технічних шкіл. Значення професійних шкіл для збереження системи освіти Польщі.
12. Головні напрями освітньої політики Департаменту освіти і культури.
13. Головні напрями діяльності Таємної організації вчителів.
14. Методичні інструкції Таємної організації вчителів, Департаменту освіти і культури щодо забезпечення навчально-виховного процесу у закладах конспіративної освіти.

15. Конспіративна підготовка педагогічних кадрів як один із напрямів діяльності Таємної організації вчителів. Роль Департаменту освіти і культури у підготовці вчителів в 1942-1944 рр.

16. Зміст та особливості процесу підготовки вчителів у конспіративних закладах освіти.

17. Таємне навчання у вищих навчальних закладах. С. Пеньковські – організатор і координатор підпільного навчання у вищих школах.

18. Організаційно-педагогічні засади розвитку підпільної вищої освіти на базі офіційно-дозволеного професійного шкільництва в Польщі в 1939-1944 рр.

19. Сутність головних змін у системі повоєнної освіти Польщі у концепціях Таємної організації вчителів і Департаменту освіти і культури.

20. Внесок у розвиток польської педагогічної думки Ч. Вицеха, Т. Воєнського, К. Мая, М. Василюка, В. Радвана.

21. Польська концепція школи праці Г. Ровіда.

22. Виховні системи Я. Корчака і К. Єжевського.

Засоби діагностики успішності навчання: виконання завдань самостійної роботи, індивідуальних науково-дослідницьких проектів.

Індивідуальні завдання (навчально-дослідницькі завдання)

Навчальний проект (5 год): підготовка презентації з обраної теми курсу «Розвиток підпільної освіти та педагогічної думки в Польщі в період німецько-фашистської окупації (1939-1945 рр.)».

Вимоги до проекту: із запропонованого переліку обрати тему індивідуального завдання. Самостійно підібрати літературу та оформити презентацію у програмі Power Point. Презентація повинна відображати головні дефініції, питання, проблеми та має бути розміщена не менше, ніж на десяти слайдах.

Тематика індивідуальних завдань

1. Періодизація історії розвитку конспіративної освіти в Польщі.

2. Становлення та діяльність Таємної організації вчителів у Польщі (1939 – 1945 рр.) та її програмні засади в області освіти.
3. Розвиток підпільної гімназійної освіти (типи гімназій, організація навчально-виховного процесу).
4. Види і форми роботи в підпільному процесі навчання.
5. Особливості розвитку підпільної ліцейської освіти (типи ліцеїв, організація навчально-виховного процесу).
6. Варшавський університет як осередок підпільної вищої освіти.
7. Організаційно-педагогічні засади розвитку підпільної вищої освіти на базі офіційно-дозволеного професійного шкільництва в Польщі в 1939 – 1945 рр.